

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

KS

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2022, № 1(14)

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Засновник

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук

Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4,
журнал увійшов до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 3 від 28.04.2022 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.1>

Київські історичні студії

Науковий журнал

2022, № 1 (14)

Січень — червень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна).

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна).

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна).

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна).

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гуменюк Олена Анатоліївна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Ротері Марк (Rothery Mark),
доктор філософії (Велика Британія (Англія));
Руссев Ніколай (Russev Nikolai),
доктор історичних наук (Молдова).

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2022
© Автори публікацій, 2022

Founder

BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media (Series "History")
KB № 21908-11808P dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication on historical sciences since 2017.

According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4), the journal is included on the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (category "B")

The journal is indexed in international scientific database
European Reference Index for the Humanities
and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended for publication by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv University
(*Rec. No. 3 dated 28.04.2022*)

The journal publishes materials on topical issues of history, historiography and source studies, theory and methodology of history, as well as reviews of professional publications; preference is given to research on urban history, especially the history of Kyiv

The journal has its own website:
<http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.1>

ISSN 2524-0749 (Print) ISSN 2524-0757 (Online)

Kyiv Historical Studies

The scientific journal

2022, № 1 (14)

January – June

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine).

Deputy Chief Editors:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitaliy Mykhaylovskiy,
Doctor of History (Ukraine).

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD in History (Ukraine).

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD in History (Ukraine).

Editorial Board:

Vitaliy Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Gumeniuk,
PhD in History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Galyna Sagan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine).

Foreign Members of Editorial Board:

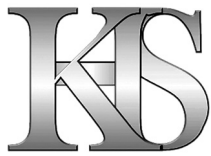
Mark Rothery,
PhD in History (England, United Kingdom);
Nikolai Russev,
Doctor of History (Moldova).

© Borys Grinchenko Kyiv University, 2022
© Authors of publications, 2022

ЗМІСТ

<i>Михайловський В.</i> Історія та історик у часи війни	6
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
<i>Андрєєв В., Андрєєва С., Каряка О.</i> Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина II. Алжир. Лютий-травень 1894 р.)	8
<i>Драч О., Івахненко І.</i> «Були присутніми, слухали, ухвалили...»: функціонування Варшавської жіночої прогімназії за протоколами засідань педагогічної ради 1914 року	20
<i>Срібняк І., Палієнко М.</i> З історії кооперативного руху в таборі полонених українців Вецляр, Німеччина: створення та діяльність спілки «Чайня» (грудень 1915–1916 рр.)	30
<i>Казаков Г.</i> Афро-американська спільнота у період мобілізаційних заходів 1917–1918 рр.: надії та практика	39
<i>Ковальчук В.</i> «Вермахту потрібні солдати»: виховання й освіта під впливом нацизму	44
<i>Ходжін М.</i> Особливості суніто-шиїтського протистояння періоду «Арабської весни»	49
<i>Саган Г.</i> Історія становлення та сучасні тенденції релігійного життя українців Хорватії	56
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	
<i>Нікічук В.</i> Відображення історичної географії України на сторінках «Киевской старины»	63
<i>Іванюк О., Ремінна Д.</i> Пам'ять і пам'ятники: імперська політика й українське суспільство на початку ХХ ст.	69
<i>Гедьо А., Шабранська В.</i> Розвиток освіти в Києві на сторінках газет «Нова Рада» й «Киевлянин» доби Центральної Ради	79
<i>Назарчук О., Сацький П.</i> Політика радянської влади у галузі авіації на теренах України (січень-березень 1918 р.)	90
<i>Лобко О.</i> Маловідомі сторінки життя родини Ледоховських. Архітектор Ігнатій Ледоховський: творчість та доля	96
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
<i>Мицик Ю., Тарасенко І.</i> З листів лубенського полковника Леонтія Свічки	107
<i>Ковальов Є.</i> «Проект приєднання частини Малоросійського краю до Київської губернії» Григорія Галагана та його ідеологічний контекст	116
<i>Будзар М., Терещенко Т.</i> У комунікаційному просторі українських інтелектуалів середини ХІХ ст.: листи Опанаса Марковича Григорію Галагану	124
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	
<i>Щербак В.</i> Нові можливості дослідження ранньомодерної історії України: «Малоросійські справи», «Малоросійський приказ», «Батуринський архів...» / упоряд. Тетяни Таїрової-Яковлевої, наук. ред. Віталій Щербак. Київ: Кліо, 2021	136

CONTENTS

<i>V. Mykhaylovskiy</i> . History and Historian during the War	6
--	---

WORLD HISTORY

<i>V. Andryeyev, S. Andryeyeva, O. Kariaka</i> . Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part II. Algeria. February 1894 – May 1894)	8
<i>O. Drach, I. Ivakhnenko</i> . “Were present, listened, approved...”: The functioning of the Warsaw Women’s Progymnasium according to the minutes of the meetings of the Pedagogical Council in 1914	20
<i>I. Sribniak, M. Paliienko</i> . On the History of the Cooperative Movement in POW Camp Wetzlar, Germany: The establishment and activity of the union «Chainia» (December 1915–1916)	30
<i>G. Kazakov</i> . African-American Community during Mobilization Measures 1917–1918: Hope and practice	39
<i>V. Kovalchuk</i> . “Wehrmacht needs soldiers”: Upbringing and education under the influence of Nazism	44
<i>M. Khodzhin</i> . Peculiarities of the Sunni-Shiite Confrontation during the Arab Spring	49
<i>G. Sagan</i> . History of Formation and Current Trends in Ukrainians’ Religious Life in Croatia	56

HISTORY OF UKRAINE

<i>V. Nikichuk</i> . Reflection of the Historical Geography of Ukraine on the Pages of «Kievskaja starina»	63
<i>O. Ivanyuk, D. Reminna</i> . Memory and Monuments: Imperial policy and Ukrainian society in early 20th century	69
<i>A. Hedo, V. Shabranska</i> . Development of Education in Kyiv through the Pages of News Papers «Nova Rada» and «Kyivlyanyn» in the Central Rada Period	79
<i>O. Nazarchyk, P. Satskyi</i> . Policy of Soviet Power in the Industry of Aviation on the Territory of Ukraine (January – March 1918)	90
<i>O. Lobko</i> . Little-Known Pages of Ledokhovskiy Family’s Life. Architect Ignatij Ledokhovskiy: Creativity and fate	96

SOURCES STUDIES

<i>Yu. Mytsyk, I. Tarasenko</i> . From the Letters of the Lubny Colonel Leontiy Svichka	107
<i>Ye. Kovalov</i> . “The Project of Joining Part of the Little Russia Region to Kyiv Province” by Hryhoriy Galagan and Its Ideological Context	116
<i>M. Budzar, T. Tereshchenko</i> . In the Communication Environment of Ukrainian Intellectuals in the mid-19th Century: Opanas Markovych’s letters to Hryhoriy Galagan	124

REVIEWS AND NOTES

<i>V. Shcherbak</i> (2021). New Opportunities for the Study of Early Modern History of Ukraine “Little Russian Affairs”, “Little Russian Order”, “Baturyn Archive”. Comp. by T. Tairova-Yakovleva, ed. V. Shcherbak, Kyiv: Clio [in Ukrainian]	136
--	-----

Історія та історик у часи війни

Історики у мирний час живуть минулим. Вони досліджують давні й не дуже давні події та явища. Вивчають документи й книжки різними мовами. Факти ми розглядаємо з усіх боків, аналізуємо, а потім komponуємо у текст, довгий чи короткий — залежно від теми дослідження. Після цього ставимо крапку, а тексти живуть своїм життям у науці. Це цілком звичайна схема нашої роботи та, власне, й нашого життя. Утім, усім історикам бракує інформації та джерел для кращого й більш повного розкриття теми. Ми бідкаємося одне одному й у наших розвідках, про те що якийсь аспект її дослідження не вдалося достатньо висвітлити. І, здається, буде чесно зізнатися, що кожен із нас прагнув би мати власну машину часу, аби потрапити туди, де відбувалися події минулого, які нам доводиться конструювати й описувати за наявними у нашому розпорядженні джерелами. Тоді вже точно можна було б викласти, як усе відбувалося насправді. Усі деталі, усі документи, усі свідчення ми могли б розкласти на нашому дослідницькому столі й уже достовірно та повно висвітлити свою тему. На жаль, як свідчить сьогоднішня, — це ілюзії.

Війна, що розпочалася 24 лютого 2022 р., змінила життя кожного з нас. Проте навіть відповідь на просте, здавалося б, запитання — коли ж саме вона почалася — уже є предметом дискусії. Чи це 24 лютого 2022 р., чи лютий 2014 р.? Чи війна триває з XV ст.? Історик, а якщо він ще й вправний, може вибудувати й розкласти свою відповідь у гарну логічну послідовність. І, звісно, з усіма фактами й посиланнями на безліч джерел. Здається, що у нашому випадку оголошення війни, як це було прийнято у давніші часи, так і не відбулося. Якщо раніше володарі, дипломати та політики з кам'яним обличчям оголошували війну, то зараз, попри розписані у міжнародному праві різноманітні аспекти виникнення *casus belli*, війна — це завжди поворотний момент для будь-якої країни, що бере у ній участь. Для нас — це війна, а для росії — спеціальна операція, мету якої російська пропаганда описує словами на кшталт «денацифікація», «демільтаризація», «захист російської мови» тощо — усе, що ми чули не один рік. Однак через певний проміжок часу все це може сприйматися не так, як нам ріже по-живому сьогодні. Історик і його історія надто залежні від фактів та джерел, що їх містять. І тут маємо ретельно збирати й систематизувати всю доступну нам інформацію.

Опинившись сьогодні у вирі воєнних подій, коли чути обстріли, коли лунають сирени, коли в очах паніка та страх, історик разом з тим має у своєму розпорядженні неймовірну кількість інформації — потужну зброю, яка творить абсолютно інший вимір цієї війни. Свого часу, коли у 1990–1991 рр. відбувалася військова операція під назвою «Буря в пустелі», здавалося, що знімальні групи CNN йдуть в авангарді підрозділів військ США. Це був явний контраст з уявленнями про війну, особливо після Другої світової. У нас остання мала свій, радянський вимір — чорно-білий. І це не лише через колір фото чи документальної хроніки військових журналів як радянських, так і німецьких, але й через величезну кількість чорно-білих художніх фільмів, у яких, звісно, показували справжню війну. І навіть коли останні вже були кольорові, вставки з документальної хроніки завжди були чорно-білі. На початку 1990-х років видавалося, що телебачення в режимі онлайн висвітлює правду про події у Перській затоці. Чи стали ми більше знати і розуміти війну після цього? Будь-який добрий історик знає відповідь. Вона очевидна — ні, не стали. Через тридцять років не стали. Навіть тоді не стали, коли наявність простого смартфона, а на

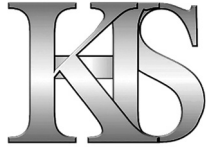

додачу ще й десятків каналів поширення інформації через соціальні мережі та месенджери дає змогу отримувати колосальний обсяг інформації, що не йде ні в яке порівняння з висвітленням воєнних дій у Перській затоці. Такі технічні можливості роблять кожного з нас свідком подій. Терабайти розмаїтої інформації щосекунди розлітаються світом, та все ж, як з'ясувалося, ми не набагато краще розуміємо війну, ніж наші попередники. Чутки, неправдиві дані, маніпуляції, замовчування, свідомо дезінформація — це все зараз переповнює наш інформаційний простір. Надлишок інформації та емоційне занурення у події, наш біль після оприлюднення свідчень про катування та розстріли у Бучі, Ірпені, Бородянці, наші сподівання на диво у Маріуполі є цілком очевидними. Це наше сьогоднішнє сприйняття війни. Проте реакція на такі новини, як і щоденне занурення в інформацію з поля бою, ще не є історією про цю війну. Ми живемо у війні, а нам, історикам, ще припаде її описувати. Ми ще дуже мало знаємо про неї, хоча вона у нас 24/7.

Спливе час, і коли емоції відійдуть у минуле, коли ми полічимо втрати у цій війні й на майбутньому монументі будуть викарбувані імена всіх наших героїв, тоді повільне усвідомлення подій 2022 р. стане огортати пелена часу. Війна ставатиме історією. Фактів про неї не бракуватиме. Свідчень про злочини ворога й про наші звитяги теж налічуватиметься вдосталь. Завданням істориків буде розібратися з тим, що цікавитимете наших нащадків. Чому ця війна сталася? Чому росія напала на нас? Хто ж такий путін? Він нащадок Гітлера чи новий феномен диктатора? Чому росіяни ненавидять нас, а їхні військовики катують українців в окупованих містах і селах? Запитань буде багато. Паралелей буде не менше, як і в кожній війні. І, звісно, будуть наслідки. Для нас — переможні, а для росії — катастрофічні.

Результати цієї війни або радше її вплив на наше майбутнє — цілком зрозумілі й про них слід постійно нагадувати нам і світу. Це наша робота. Ми інші, і ми вміємо боротися за нашу свободу. Ми інші, бо у нас є своя земля, є власна історія — це наші найбільші скарби, які ми нікому не віддамо. Адже одна з причин війни — заперечення путіним і росією нас як нації, нашої історії і нашого права на існування. У цій війні історія є зброєю. Для росії — це зброя наступу, для нас — зброя захисту. Так, історія буває надто небезпечною, але вона й боронить нас від небезпеки. Тому одним із уроків цієї війни для українців є плекання і вивчення власної історії. Тієї історії, що нас об'єднує, що робить нас сильною нацією. Можливо, ми нарешті зрозуміємо до кінця пророчий вислів Марка Тулія Цицерона про історію, який так часто повторюють у скороченому вигляді — «історія вчителька життя». І це дійсно так. Проте в оригіналі контекст цього твердження римського оратора набагато ширший. На запитання «Що може полегшити горе й лагідно чи м'яко розрадити?», Цицерон відповів: «*Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?*» / «Історія є свідком часу, світлом істини, життям пам'яті, вчителькою життя, посланцем старовини, чий голос, як не оратора, спроможний зробити її безсмертною?»

Віталій Михайловський

Всесвітня історія

World History

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.11>
УДК 94(460+65):338.48-44

Віталій АНДРЕЄВ,

професор кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: v.andriev@kubg.edu.ua.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Vitaliy ANDRYEYEV,

Professor of the Department of Ukraine's History,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD Hab. in History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Світлана АНДРЕЄВА,

старша наукова співробітниця кафедри
української літератури, компаративістики
і грінченкознавства Інституту філології
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: ss.andrieva@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

Svitlana ANDRYEYEVA,

Senior Researcher of the Department
of Ukrainian Literature, Comparative Studies
and Grinchenko Studies,
Institute of Philology,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Олександр КАРЯКА

молодший науковий співробітник відділу
«Польовий комітет» Інституту археології
Національної академії наук України,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: akarjaka@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3066-3641>

Oleksandr KARIAKA,

Junior Researcher of the Department
of Field Committee,
Institute of Archaeology
at the National Academy of Science of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина II. Алжир. Лютий-травень 1894 р.)^{*}

У статті продовжено розгляд і реконструкцію маршруту пішої мандрівки Михайла Бернова колоніальними володіннями Франції у Північній Африці в 1894 р. як кореспондента паризького видання «Le Petit Journal». Джерельну основу дослідження становить його праця «Испания, Алжир и Сахара» (Санкт-Петербург, 1899) і відомості столичної та колоніальної французької періодики. Увагу приділено сприйняттю М. Берновим особливостей національного характеру та способу життя народів, які населяли регіон наприкінці XIX ст. Визначено внесок мандрівника

^{*} Стаття є другою частиною дослідження і присвячена пішій мандрівці М. Бернова Алжиром та Сахарою (у попередньому номері журналу висвітлено його подорож Іспанією) (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021).

у популяризацію пішохідних подорожей і ознайомлення широкого загалу з туристичним потенціалом Алжиру й частково Тунісу.

Ключові слова: Бернов М. О., Іспанія, Алжир, Сахара, пішохідний туризм, подорожні записки.

Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part II. Algeria. February 1894 – May 1894)

This article gives careful consideration to the route of Mykhailo Bernov's hiking journey through the colonial possessions of France in North Africa in 1894 while he was a correspondent for the Parisian publication «Le Petit Journal». The source basis of the study is his work "Spain, Algeria and the Sahara" (St. Petersburg, 1899) and data from French periodicals (metropolitan and colonial). Attention is paid to Mykhailo Bernov's perception of the peculiarities of the national character and way of life of the peoples who inhabited the region at the end of the 19th century. In fact, he was faced with the task of overcoming the "barrier of civilization" and he correctly identified the main "watershed" that should at least try to "cross". This is religion. Mykhailo Bernov paid great attention to acquaintance with natural objects such as deserts, mountains, Hammam-Meskutin. His visits to the monuments of antiquity – ancient Roman cities (mostly ruins of the late Roman period) – Hipon-Regia near Bonn, near Batna – Lambes and Timgad, a Roman colony on the way to Carthage – are described separately. He calls Timgad "Algerian Pompeii" – the city has survived thanks to the sands, the onset of the desert due to climate change. Mykhailo Bernov noted that the Arab, classical and general ancient monuments in Algeria are in good condition. They are not destroyed specially, not stretched, as in the "South of Russia" for building materials. Bernov carefully captures interethnic contradictions in the cultural, national, political and administrative spheres, in fact, he ignores the ways to solve these problems. Mykhailo Bernov's contribution to the popularisation of hiking and acquaintance of the general public with the tourist potential of Algeria and partly Tunisia is determined. It is shown that Bernov partially repeats the stamps and uses terminology to denote ethnonyms and social statuses, which have acquired a negative connotation in the modern world. His descriptions of many cultural, archeological and natural sites, which have significantly changed their appearance today, can be considered positive.

Key words: Mykhailo Bernov, Spain, Algeria, Sahara, hiking, travel notes.

В історії розвитку туризму кінця XIX — початку XX ст. непересічною є постать Михайла Олександровича Бернова. Загальний інтерес у середовищі Західного світу не лише до своєї історії та культури, а й до інших цивілізацій, процеси модернізації та глобалізації, формування середнього освіченого суспільного стану викликали широкий інтерес до подорожей і пізнання світу. Розвиток транспортної інфраструктури відкривав для туризму великі можливості. Утім, М. Бернов належить до тієї плеяди мандрівників, які вибрали для себе пішохідні подорожі, що давали змогу безпосередньо ознайомитися з життям різних народів, дістатися найвіддаленіших природних та історичних пам'яток.

М. Бернов — людина непересічних здібностей та долі: нащадок давнього аристократичного роду; спадковий професійний військовий; людина широкої ерудиції та поліглот; письменник, публіцист і театральний діяч. Особиста удача підштовхнула його до подорожей, а бажання слави й суспільної уваги зробило з нього публічну персону, схильну до богемного способу життя. Свої мандрівки М. Бернов доволі широко висвітлював на сторінках газет, журналів, в окремих виданнях, на публічних лекціях. У ньому поєдналися риси російського пана та європейського інтелектуала.

Свої перші подорожі М. Бернов здійснював європейською частиною Росії та Західною Європою, чим і здобув першу популярність як мандрівник. Але перед ним постали нові виклики: подорожі Іспанією та Алжиром вимагали зовсім іншої підготовки щодо планування маршруту, знайомства з культурою, мовою, релігією, етнографією, історією регіонів. Зіткнення з незвичними природними умовами — клімат, пустеля, великі морські відстані, відсутність звичних європейських зручностей (логістика, готелі, сервіс, комфорт), іноді змушували його змінювати маршрут відповідно до обставин, сезону, природних умов, місцевого законодавства, особливостей фінансового обігу, контактів з місцевими елітами та адміністраціями. Деякі подорожі видалися дуже складними — напади розбійників, бійки, пограбування, фінансові труднощі, фізичне виснаження та хвороби.

Подорожі М. Бернова важко вмістити в класифікаційні схеми сучасного туризмознавства. У французькій періодиці репортажі про його пересування вміщувалися у рубриках «Спорт» або «Хроніки подорожей», а його самого називали «marshere». Проте М. Бернов також поєднував мандрівки з просвітництвом, ознайомленням людей зі світом і заохоченням їх до подорожей. Разом з тим його діяльність мала

й комерційну складову, адже він, як, приміром, сучасні блогери, монетизував інформацію про свої подорожі.

Докладно подорож М. Бернова Іспанією було висвітлено у нашій попередній статті (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021). Реконструйовано її методами картографії із застосуванням сучасної супутникової зйомки маршруту (від французьких Піренеїв до Сахари). Метою цієї розвідки є висвітлення подорожі мандрівника територією Алжиру.

Наприкінці XIX — початку XX ст. Північна Африка й особливо її глибинні пустельні території лишалися маловідомими широкому загалу, але суспільний інтерес до цих куточків світу поступово досяг апогею. З'являлося багато матеріалів у періодичних і наукових виданнях з метою популяризувати етнографію та історичні пам'ятки цих віддалених куточків світу. Адже такі природні об'єкти та історичні пам'ятки, як гора Кіліманджаро, піраміди Гізи, річка Ніл тощо, були вже розтиражовані, публіка жадала нових вражень.

Через наближення імперіалістичного перерозподілу світу вивчення цих просторів набуває неабиякого геополітичного значення. Ці території, як зазначалося раніше, були у сфері інтересів Французької колоніальної імперії, але також викликали інтерес і в Іспанії та Німеччині. Не залишалася осторонь і Росія, яка претендувала на «спадок» занепадаючої Османської імперії, мусульманських державних утворень Північного Кавказу й Середньої Азії. В орбіті її інтересів опинилися і території Північної Африки, перш за все задля вивчення їхнього потенціалу в майбутній війні в альянсі з Францією, зближення з якою активно почалося із початком 1890-х років, що врешті-решт призвело до оформлення антинімецького блоку «Антанта» 1904 р.

Подорож М. Бернова Алжиром якраз припала на розгортання російсько-французького співробітництва у всіх сферах. Михайло Бернов був вже доволі відомим французькому суспільству завдяки анонсам у пресі. Тож його приїзд до Африки вже очікували і зробили гідний прийом.

У перших числах лютого 1894 р. після складної морської подорожі відразу по прибуттю в Оран було узгоджено всі формальні та фінансові питання М. Бернова (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021. С. 64). Поліцейський супроводив його до готелю із чудовим внутрішнім двориком у «іспано-мавританському» стилі (Бернов М. А., 1899. С. 134–35). Проте умови проживання повною мірою не задовольняли мандрівника: клімат, холод, перепади температури, загальний бруд на вулицях Орана неприємно вразили його.

Як і завжди, за можливості, М. Бернов робить екскурси у походження назв та історію різних

місцевостей. Так, Оран — арабською це спотворене «Уаран» (з берберської — «два леви»). Він відзначає, що у місті переважають французькі традиції харчування, вина є як французькі, так і алжирські, місцеві араби знають французьку, і в цілому в місті панують військові чиновники, а громадські основи суспільства не розвинені (Там само. С. 136).

На той час населення міста складало 800 тис. (зараз — агломерація 1,5 млн). Але головне почуття після омріяної зустрічі із новою реальністю М. Бернов вкладає у гасло: «Я в Африці! Я в Африці!» (Там само. С. 235).

В Орані М. Бернов побував на кваліфіковано проведеній екскурсії та відвідав місцевий Музей старожитностей (директор — Демага / Demeaeght) (Там само. С. 141–142). Наступного дня — екскурсія околицями Орана (саме до військового порту — Мерс-ель-Кібір). Зокрема, М. Бернов подивився на кілька поселень «негрів», що мешкали у жаклих умовах у «курнях» (Там само. С. 147).

Надалі окремо торкнемося сприйняття М. Берновим «негрів» (за термінологією того часу) — великої та досить розрізної групи населення Північної Африки, відтиснутої у південні (злиденні) райони арабським завоюванням. Також тоді було актуальним дисперсне розселення та трудова міграція негроїдів на більш розвинені арабські території.

Деталізувати подальші плани М. Бернова, маршрут та реалізацію задумів ми спробували на основі записок «Испания, Алжир и Сахара» (Санкт-Петербург, 1899) (рис. 1), матеріалів французької періодики (як столичних, так і колоніальних видань). Не все вдалося реалізувати вповні: у різних джерелах трапляються деякі протиріччя в окремих просторових і часових вимірах, до того ж зміст окремих подій по-різному трактувався самими М. Берновим, його редакторами й опонентами.

У статті деталізовано маршрут подорожі Алжиром та Сахарою. Алжиром називаємо Французький Алжир — частину сучасної держави Алжир, що певний час була змішаною ресурсно-переселенською колонією (заморською територією) Франції (1830–1962), до східних меж пустелі Сахара (реально — територія Тунісу, на той момент — протекторат Франції).

Алжир французи завоювали; генерал-губернатором був Жюль Камбон (1891). А Туніс — французький протекторат. 1882–1886 рр. генерал-резидентом був Поль Камбон (брат Ж. Камбона). Можна припустити, що зміна маршруту М. Берновим після Біскри і неспроможність заглибитися в Сахару на територію Тунісу серед іншого зумовлені тим, що дозвольні документи на пересування він отримав в Орані.

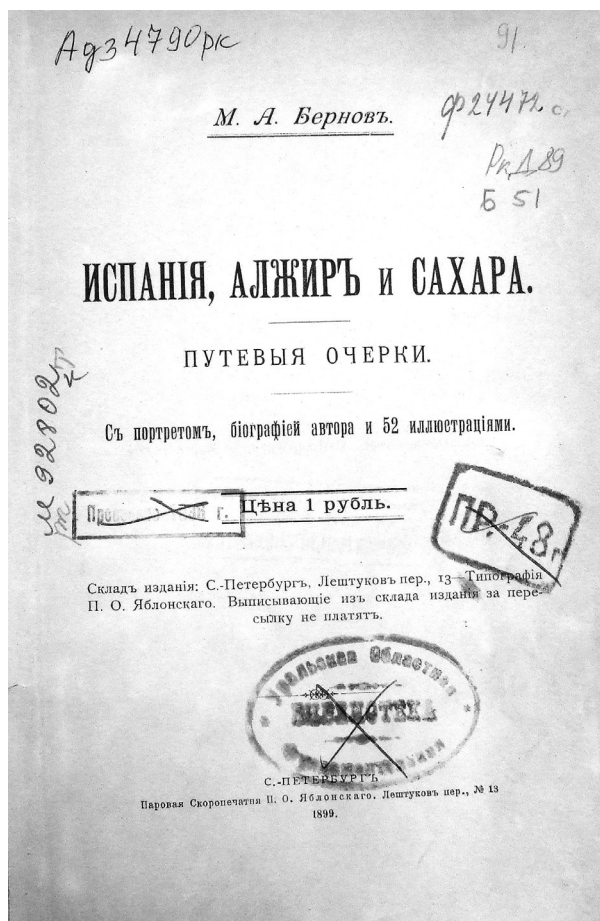

Рис. 1. Титульна сторінка видання Бернов М. А. Испания, Алжир и Сахара (Санкт-Петербург, 1899 р.)

Однак зазначимо, що на опублікованій раніше карті-схемі маршрут Алжиром і Сахарю вказано схематично (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021. С. 62). М. Бернов намагався мандрувати пішки, почасти старими чи мало-відомими шляхами, хоча великі міста Алжиру були вже поєднані ланцюгом залізниць і хороших шосейних доріг (Бернов М. А., 1899. С. 63). Іноді він повертався до деяких місцин, раптово змінював маршрут (на сьогодні це важко ідентифікувати використаними у статті методами). Залізницею М. Бернов скористався на шляху від Батни до Біскри й подолав ще кілька невеликих відстаней, також іноді вдавався до пересування омнібусом чи верблюдом.

Отже, маршрут М. Бернова був таким: Оран — Тлемсен (із відвідуванням руїн Мансура, близьких поселень Сіді-бу-Медін (мечеть і гробниця святого XIII ст. та Сіді-бель-Аббес) — повернення в Оран — Бліда — Алжир — на шляху до Константини зупинився у Сетіфі (змінив маршрут) — Батна (відвідав околиці: Ламбес (Ламбасіс) та Тімгад / Тамугаді / Тамугас) — Біскра — Гельма (відвідав Хамам-Мескутін) — Константина — Філіпвіль (порт Константини

у затоці Стора) — Аннаба (до 1962 р. — Бон) — далі пароплавом до порту Сет на європейський континент. Потім — потягом на Париж.

Загалом пересування суходолом Північною Африкою (Алжир і частково Туніс) склало приблизно 1960 км. Більшу частину подорожі М. Бернов здійснив пішки (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021. С. 63).

Як вже зазначалося, за матеріалами наявних джерел важко синхронізувати подорож М. Бернова у часі. В Орані, за публікацією у паризькій газеті «Le Petit Journal»¹, він мав з'явитися у перших числах лютого, а 10 лютого сповіщалося, що мандрівник вже певний час мешкає в Орані у комфортабельному готелі².

М. Бернов проходить у «Le Petit Journal» під титулатурою «Notre conferère russ M. Michele de Bernoffe», тобто він був позаштатним дописувачем у популярному журналі, інформував публіку про свої подорожі і враження. Нагадаємо, що це видання у той час мало тираж понад 1 млн і поширювалося не лише у Франції.

В Орані М. Бернов перебував кілька днів. У Гельмі він був 27 березня 1894 р.³, у Боні 27 квітня⁴.

Оскільки оглядини самого Бону та античної пам'ятки Гіпон-Регій поблизу не могли тривати в часі надто довго, то передбачувано, що приблизно на середину травня 1894 р. М. Бернов вже був у Парижі.

Зрозуміло, що якщо в Алжир він приїхав ще й як кореспондент газети із певними обов'язками, то це вплинуло на його діяльність. «Інстинкт мандрівника», величезний досвід та інтуїція завжди легко давали йому змогу на місці знаходити пошту та інші об'єкти інфраструктури (Бернов М. А., 1899. С. 174–175).

Деякі ілюстрації у книзі М. Бернова не ідентифіковано. Частина з них — фото відомого московського фотографа і гравера П. Метцгера (встановлено за підписом автора).

Також під час подорожей Алжиром М. Бернов продовжував свою лекторську діяльність, що давало йому можливість не лише підтримувати контакти з місцевим культурно-науковим середовищем, представниками адміністрації та еліт, а й давало певну фінансову допомогу. Про лекції він домовлявся як заздалегідь, так і по прибутті у певне місто, налагоджував контакти з адміністрацією та науковцями. Інколи у нове місто М. Бернов ішов уже із «рекомендаційними листами» від представників еліт і адміністрації, з якими познайомився у попередньому місті, справивши на них гарне враження.

¹ Le Petit Journal. 03.02.1894. P. 1.

² Le Petit Journal. 10.02.1894. P. 1.

³ Le Petit Journal. 28.03.1894. P. 1.

⁴ Le Petit Journal. 28.04.1894. P. 1.

Лекції в Алжирі він прочитав у Орані, Бліді, Алжирі, Біскрі, Сетіфі, Гельмі, Філіпвілі, Боні тощо. М. Бернов домовлявся з місцевою владою або гімнастичними чи науковими товариствами, закладами культури — відповідно йому надавалося приміщення мерії, театру тощо. Зазвичай лекції мали успіх, була присутня адміністрація, розповідь супроводжували овації та квіти; іноді лекції повторювали за кілька днів на запрошення різних організацій. Основна тематика — його подорожі Європою, також народи Росії, бо саме це цікавило місцеву, переважно франкомовну публіку.

Однак основними цілями подорожі М. Бернова Північною Африкою було знайомство з місцевим населенням і традиціями, трансляція та адаптація своїх вражень для сприйняття європейською публікою. У щирому бажанні порозумітися і ознайомитися із місцевими культурами ми також не можемо йому відмовити.

У цій частині статті за проблемно-тематичним принципом викладено враження М. Бернова від способу життя, побуту, поведінки та побудови міжнародних відносин різних мешканців Алжиру — арабів, французів, євреїв, «примітивних народів», відтиснутих у напівпустельні та пустельні регіони; аналіз знайомства із пам'ятками культури та археології, унікальними природними об'єктами; загальні враження й туристична привабливість регіону.

Хоча М. Бернов і мав величезний досвід знайомства із народами, які населяли європейський континент, зокрема й з «маврами» в Іспанії, йому важко було порозумітися з арабами (і навпаки): клімат, природа, їжа, релігія — тут усе «зовсім інше, нічим не схоже на своє». Фактично перед ним стояло завдання подолати «цивілізаційний бар'єр», і він правильно визначив основний «вододіл», який треба хоча б спробувати «перейти». Це релігія.

М. Бернов, готуючись до подорожі, використовував Коран у французькому перекладі відомого дипломата, сходовознавця і викладача Альбера де Біберштейна-Казимірського (1840) (*Le Koran...*, 1844). Причому близько 100 сторінок цієї книги складали фахові коментарі (перевідалася кілька разів). Хоча треба зазначити, що з цього видання у 1864 р. було зроблено К. Ніколаєвим переклад російською, що теж витримав кілька видань і сприяв ознайомленню з ісламом широкого російськомовного загалу (1988 р. вийшло друком репринтне видання 1876 р.). Чому саме перше французьке видання стало основним для М. Бернова — важко сказати. На території Французького Алжиру, можливо, це було раціонально, враховуючи поліетнічне, переважно франкомовне та арабомовне середовище. Також ґрунтовне ознайомлення з Кораном у подальших подорожах Кримом, Кавказом і Середньою Азією

(Бернов М. А., 1896) чимало допомогло йому в різних життєвих ситуаціях і намаганні зрозуміти місцеві культури. Головне, що М. Бернов чітко усвідомив: «...бути у мусульманській країні, бажати вивчити побут араба і не мати уявлення про Коран — неможливо» (Бернов М. А., 1899. С. 128).

Коран М. Бернов цілком справедливо схарактеризував і як моральний кодекс, і як закон, і як практичне керівництво у реальному житті араба, що передбачає щонайменші подробиці життя. Він вважав, що без розуміння особи Магомета і тексту Корану неможливо розгадати хід думок, стиль мислення, екзальтованість, чуттєвий темперамент, войовничість, особливості повсякденних пріоритетів земного життя (їжа, лінощі, жінки та інше) пересічного араба (Там само. С. 133).

Передусім М. Бернов виокремив те місце в Корані, де Магомет заповідає правовірним надавати допомогу рідним і близьким, сиротам, бідним людям, а також (мабуть, це варто підкреслити) мандрівникам (Там само. С. 130).

Він так засвоїв основний принцип спілкування з арабами: «Не чіпай нашої релігії і наших жінок» (Там само. С. 145).

Ставлення до жінок у традиційних арабських родин, за спостереженнями М. Бернова, мало деякі відмінності у різних містах відповідно до сили впливів європейської культури й оточення, статусу й статків родини. Взагалі він зазначав, що дружини піддаються жорсткій експлуатації з боку чоловіків, рано старіють, і тому останні «змушені» брати собі нових дружин. Спроби ближче ознайомитися з сімейним життям арабів не мали успіху. Як-от, у Тлемсені, доволі великому й багатому місті, М. Бернов виявив бажання у супроводі зятя місцевого мера (корсиканця) подивитися на арабські побутові традиції, тому його запросили до будинку багатого араба. Там мандрівник ознайомився із місцевою кухнею (в основному пригощали різними стравами на основі кус-кусу), йому показали саму будівлю. Але трьох своїх дружин чоловік замкнув на ключ у віддаленій частині господи (Там само. С. 14).

Також М. Бернов пояснює акумуляцією практичного досвіду життя вимогу голити голову й не залишати її непокритою на сонці (Там само. С. 128).

Національний костюм арабів у цілому сподобався М. Бернову — він є і практичним щодо природних умов, і гарним, і складним і відповідає вимогам релігії (Там само. С. 125–127).

Позитивне враження на М. Бернова склало поширення грамотності серед арабського населення, успіхи навчання у школах «джама». Він писав: «Їх треба визнати у цьому відношенні вище нас, росіян» (Там само. С. 145). Відмітив мандрівник, що у Тлемсені крім мечеті є і франко-арабська школа (Там само. С. 147).

М. Бернов відзначає негативне ставлення французької адміністрації та французів-поселенців до арабів: «...араби — найперші зрадники, ...фальшиві до неможливості», «коли йому щось треба, він виявить себе таким хорошим, що начебто краще за нього немає нікого на світі. Вони хитруни і намагаються пристосуватися до іноземців, особливо до французького начальства..., але ми знаємо, що він лукавий, брехливий та мстивий» (Там само. С. 150), «кожен араб в душі ненавидить нас... навіть всиновлені араби можуть вбити і пограбувати своїх прийомних батьків» (Там само. С. 152).

М. Бернов відзначає, що у великих містах араби змушені вчити мову та сприймати французькі традиції — хоча Франція володіє цією територією лише 50 років! Підпорядкування тубільців є вимушеним — силою переваги цивілізації.

М. Бернов стоїть перед складною моральною та логічною дилемою, адже як можна бути суддею між «переможцем і переможеним». Наприклад, як розмовляти із французами, що вважають Ельзас і Лотарингію завойованими Німеччиною (привласнення чужого), а завоювання Алжиру та придушення повстання 1872 р. — боротьбою із піратством у Середземному морі.

У розмов із місцевими французами-колоністами М. Бернов зрозумів, що вони наповнені відчуттям своєї місії в Африці — виховати «тубільців», надати їм свої «права». Але навіть натяку на таке «об'єднання» він не побачив (Там само. С. 172).

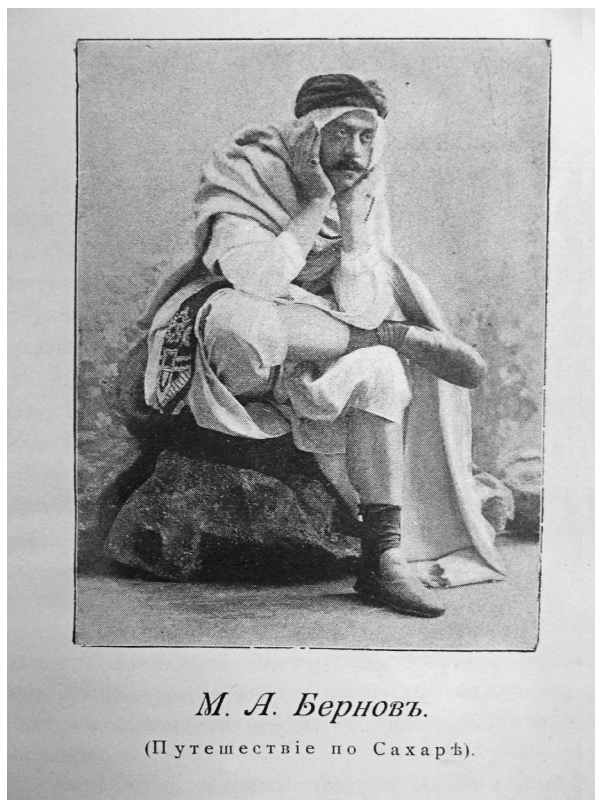
Загальне враження подорожнього про алжирські міста стандартне — «верхнє місто» — європейське («нове»), а «нижнє» — «тубільне» («старє») («етнографічна виставка») (Там само. С. 226).

Дуже колоритно описав він життя арабської частини класичного алжирського міста на прикладі Біскри, де перед подорожжю до Сахари завжди багато туристів (хоча готелів лише три). Вдень найбільший інтерес — ринок, увечері — відома вулиця Улед-Наіль (Там само. С. 202–203).

Араби, зазначив мандрівник, за своєю природою торгаші, торгівля для них і розвага, і засіб існування. Ринок — центр суспільного життя чи то клуб, як для нас (Там само. С. 202–203).

На отриманні за лекції у місцевому клубі гроші М. Бернов врешті здійснив свою мрію — придбав справжній арабський одяг (рис. 2). У Біскрі ж на ринку купив верблюда, тубільну «балалайку» та спеціальну дощечку для вивчення «арабчатами» строф Корану і здійснив свою *idée fixe* — винайняти «арабчонка», а краще негра (Там само. С. 224).

Ввечері він обійшов більшість місцевих кав'ярень, де тубільні жінки виконують неповторні місцеві племінні танці (вулиця Улед-Наіль) (Там само. С. 207).

М. А. Берновъ.
(Путешествіе по Сахаръ).

Рис. 2. М. Бернов в арабському вбранні
(Бернов М. А., 1899)

Авантюрною виглядає нічна прогулянка по казино Біскри у костюмі араба (бурнус, чалма, чотки). На нього звернули увагу місцеві поліцейські й доправили у відділення. М. Бернову запропонували довести, що він іноземець, показавши голені (без сонячної засмаги). Питання було вирішене демонстрацією ніг, допомогло і знайомство з мером (Там само. С. 213).

В Алжирі М. Бернов знайшов всі ознаки європейського життя — залізниця, телефон, телеграф, газети, наукові товариства тощо. Але все це існує у тісному сусідстві з місцевим способом життя, що майже не змінився за останні кілька століть (Там само. С. 171).

Які тільки не трапляються забобони та абсурдні вірування у арабів, підкреслив подорожній. А уряд поважає їхні релігійні вірування й бере до уваги навіть у судових справах (Там само. С. 150). На гробницю марабу (святого) XIII ст. Сіді-бу-Медіна приносять дари навіть від французьких сановників (таку увагу дуже поцінують мусульмани) (Там само. С. 158).

Марабу були дуже поважні особи і в реальному житті. М. Бернов спостерігав це у лазнях Тлемсену — як ставилися араби-курці кіфу (різновид канабісу, пилоч коноплі) до «блаженного негра», визнаного за такого святого (Там само. С. 154).

І ще приклад забобон, що пояснює поширення левів на міських площах: тричі жінка має

перестрибнути через лева, щоб завагітніти (але лев старий, немічний, підсліпуватий і беззубий). М. Бернову це нагадало «російський» звичай — але там фігурував ведмідь (Там само. С. 220).

Критично поставився мандрівник до сільського господарства, яким воно є у арабів. Ґрунти родючі, але місцеве населення не докладає достатньо зусиль, реманент застарілий. За певних умов вони могли б забезпечувати фруктами, вином, хлібом не тільки Європу, а й Росію!

Особливий інтерес для М. Бернова становлять пам'ятки арабської культури й архітектури, хоча він вже бачив величні пам'ятки мавританського стилю в Іспанії. Мандрівник відвідує руїни мечеті у Тлемсені та навколишні пам'ятки: руїни Мансура (рис. 3) та поселення Сіді-бу-Медіна (де, власне, і розташована гробниця святого).

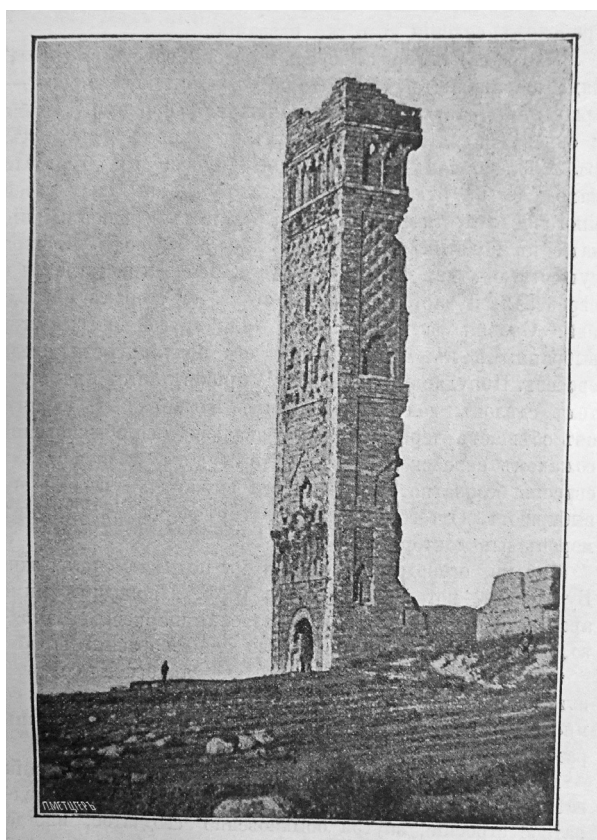

Рис. 3. Руїни Мансура (Бернов М. А., 1899).
Фото П. Метцгера

Уважно спостерігав М. Бернов і за місцевими французами — адміністрацією, військовими, колоністами та іншими. Не дивлячись на його загальну «любов» до Франції та всього французького, він помічає, що господарське освоєння регіону потребує більших зусиль та ініціативи, характер колоністів явно скаредний — на противагу «широкій душі» арабів, а місцева адміністрація складається переважно з тих, кому не вдалося зробити кар'єру у Франції. Осіли в Алжирі й ті французи, що з різних причин розірвали соціальні

та родинні зв'язки із батьківщиною та сприймали Алжир як певне заслання. Під час своїх пересувань Алжиром М. Бернов зустрічав й інших французів, що мандрували, наприклад групу «поташів» — вихованців французьких лиців (які, до речі, сміялися над вбранням Бернова-біцикліста, тоді він ще не придбав арабського вбрання) (Там само. С. 168).

Головною рисою французького характеру мандрівник вважав те, що вони не лицемірні (що, мабуть, також акцентується у порівнянні з арабським населенням) (Там само. С. 174).

Щодо французького панування в регіоні М. Бернов висловлює свої думки, а також почуті від місцевих французів аргументи. Так, у Константині під час подорожі омнібусом француз-колоніст висловився, що звик заробляти карбованець на карбованець, тому Алжир не витримує конкуренції. Якби тут задовольнялися меншими зисками, то господарство було б спрможним розвиватися (Там само. С. 167).

Французи, на думку М. Бернова, лише здаються лібералами й гуманістами, вони не жаліють злочинців і часто вдаються до смертної кари. З Франції кат Дейблер із гільйотиною завжди перебуває у «відрядженнях» до Французького Алжиру. Також, зазначає мандрівник, «не завжди, де прогрес — там і гуманність». Власне, для арабського населення є окремі в'язниці та свій кат. Найбільша в'язниця розташована в Ламбесі (Там само. С. 192).

«Le Petit Journal» у великій передовиці зазначала, що кореспондент М. Бернов під час мандрів Алжиром рапортував про «нашу чудову африканську колонію» не у «блакитному кольорі»⁵. Мабуть, це додавало «пікантності» репортажам М. Бернова і подобалося читачам.

На окрему увагу заслуговують відвідини М. Берновим на зворотному шляху з Тлемсену до Орану невеличкого містечка Сіді-бель-Аббес — резиденції полку Французького іноземного легіону в Алжирі на північному заході колонії. М. Бернов спеціально завітав до тієї місцини: він шукав свого тимчасового попутника в пішій подорожі з Петербурга до Парижу Петра Кунта. Там його впізнали, бо читають французькі газети. І М. Бернов водночас вислухав від деяких французів та поляків (їх багато було у складі Легіону) окрім хвали за свої спортивні успіхи й претензії за інцидент у його паризькому салоні із поляком С. Падлевським, який вбив російського генерала М. Сільверстова (проявив себе як гнобителі польського визвольного руху на теренах Російської імперії) (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021. С. 60).

Ще гірше на його візит відреагувала місцева франкомовна газета «Le Progrès de Bel-Abbès»

⁵ Le Petit Journal. 28.03.1894. P. 1.

від 17 та 18 лютого у рубриці «По гарячих слідах»: місцеві та адміністрація не порозумілися із М. Берновим щодо організації «конференції» (він запросив завелику платню — 50 франків)⁶. Причетність до казусу із С. Падлевським (а саме звинувачення М. Бернова у наданні повної інформації французькій поліції у Парижі, що він нічого не зробив задля порятунку С. Падлевського і тому не вартий «потискання руки») ще раз нагадали йому в публікації за 1 квітня⁷. І надалі подорож М. Бернова Алжиром і поява в Тунісі висвітлювалися у цьому виданні лише у негативних конотаціях. Він зображувався як «авантюрист», який лише штучно створив свій образ мандрівника та ерудованого лектора⁸.

Відвідини столиці Алжиру підкреслили наявність французької присутності (Там само. С. 174–175). Жінки більш відкриті, багато французів, італійців, греків, цілі колонії англійців, туркосів (нащадки турків). Там перебуває і російський консул, резиденція якого являє собою маєток російського пана й східного султана одночасно. Маєток був у «повному параді» — очікували приїзд російського цесаревича.

У столиці Французького Алжиру (м. Алжир) увагу мандрівника привернули чудові сади резиденції Жюля Камбона — генерал-губернатора (1891) та кардинала Шарля Лавіжері — покійного духовного лідера впливового католицького ордену «Білі отці» — Місіонери Богоматері Африки й Алжиру (місіонерське товариство апостольського життя, рік заснування — 1868).

Як це часто буває, місто поділяється умовно на дві частини — «європейську» (в Алжирі — центральний бульвар Республіки нагадує центр Парижу) та «арабську» (М. Бернов із зацікавленням відвідав у супроводі племінника консула відомий арабський квартал Казба) (Там само. С. 174–175). У Казбі він спостерігав танці місцевої секти «дервішів, які крутяться», яку французи спочатку заборонили, але згодом дозволили на догоду туристам (Там само. С. 178–180). Аналогічне дійство М. Бернов спостерігатиме у Бахчисараї.

Дуже часто із французами мандрівник розумівся на основі спільних антисемітських поглядів й антисемітської політики як Франції, так і Росії, а також на ґрунті геополітичного зближення своїх країн. Він завжди при нагоді демонстрував своє захоплення всім французьким і знання культури Франції.

⁶ Le Progrès de Bel-Abbès [«puis» de Sidi-Bel-Abbès]. Journal de l'arrondissement de Sidi-Bel-Abbès. 17.02.1894. P. 1; Ibid. 18.02.1894. P. 1.

⁷ Ibid. 01.04.1894. P. 2–3.

⁸ Ibid. 08.04.1894. P. 1; Le Progrès de Bel-Abbès [«puis» de Sidi-Bel-Abbès]. Ibid. 22.04.1894. P. 2.

Окрім французів М. Бернов натрапляв на багато компактних поселень італійців, мальтійців, корсиканців тощо. Але велику роль у місцевому політичному житті, підкреслив він, відіграє «єврейська партія».

В Алжирі, за висновком М. Бернова, ненавидять євреїв. Він вживає етнонім «жид» для позначення єврейського населення на території Алжиру — у ті часи це було прийнятно для російської та більшості мов Східної Європи.

Араби запевняли його, що до французького панування вони відчували себе господарями, «жиди» поступалися дорогою та повинні були оселятися в окремих кварталах, — зараз же вони «перші хазяї». Французи теж не приховують свого ставлення — називають їх «sette sal race» («ця нижча раса»), вважають, що їхній бізнес побудовано на обмані й саме тому розбалансовано всю фінансово-банківську систему країни. У деяких містах Алжиру із «середньою» чисельністю городян, на думку подорожнього, єврейське населення складає половину (Там само. С. 241).

У Біскрі М. Бернов спілкувався з попереднім мером — археологом-арабістом, який радив йому не контактувати з новим мером-євреєм і взагалі не ходити до «жидів» (Там само. С. 224). Євреї (чоботарі, лікарі, торговці) та араби — вороги, живуть у різних кварталах, у кожному місті дві партії — єврейська та арабська. Зазвичай на виборах перемагає єврейська партія через свою згуртованість і внутрішні зв'язки (велику роль у згуртуванні відіграють лікарі й рабини) (Там само. С. 156).

У Біскрі М. Бернов відвідував єврейське кафе, йому там видалося брудно і не смачно. Він підкреслив великий інтерес до єврейок арабських чоловіків, які пояснювали: «Наша релігія забороняє нам їсти з єврейками і любити християнок, але ми можемо їсти з християнками й любити єврейок» (Там само. С. 210–211).

Знов-таки зауважимо, що у Глемсені М. Бернов опинився у центрі протиріч «французької» та «єврейської» партій у боротьбі за крісло мера: нещодавно (половина із 24 тис. населення араби, 7 тис. — євреї) перемогла французька партія, і М. Бернов у супроводі зятя мера, співробітника банку, відвідав арабські народні гуляння, ознайомився з релігійними пам'ятками, з побутом арабів. Але так само він приділив увагу і єврейській громаді міста (Там само. С. 150).

На шляху до Константини М. Бернов зупинився у Сетіфі — невеличка субпрефектура із переважно єврейським населенням. Готель вразив його відсутністю смаку. Там він зустрів євреїв із Росії, побачив, як місцеві у всьому допомагають приїжджим (Там само. С. 188).

М. Бернов зазначав, що перед подорожжю до Північної Африки спеціально не вивчав етнографію, щоб скласти власне неупереджене враження

про місцеві народи. Але якщо з французами, арабами та іншими він вже контактував під час пересувань Європою, то кабіли стали для нього справжнім відкриттям. Це місцеве давнє населення, нащадки берберів. Їхній антропологічний тип відрізняється від арабського — багато блондинів і рудих, є з блакитними очима (Там само. С. 189).

Сподобався йому місцевий одяг бурнус — плащ з вовняної тканини з каптуром. Спостерігав він і «дуари» — вид поселень кочових арабів із кількох наметів. Це люди дуже бідні, напівголодні та напіводягнені, дуже брудні. Але вони не викликали відрази у мандрівника, бо в них були добрі очі та посмішка. А головне, вони всім, що є, діляться із подорожніми (Там само. С. 196). Цікавий опис жінок залишив М. Бернов: «Вони повністю розфарбовані і татуйовані, в балахоні із строкатими стрічками, на грудях люстерко й багато намист, волосся заплетене в дрібні коси» (назвав їх «опудалами») (Там само. С. 198).

Велику увагу приділяв М. Бернов знайомству із природними об'єктами. Звісно, у Північній Африці — це пустелі. Але клімат виявився для нього занадто суворим. Вивчаючи околиці Батни (Ламбес і Тімгад — пізньоримські пам'ятки), він дуже страждав від холоду та фізичного виснаження і в результаті захворів. Мандрівника непритомним знайшов і викинував араб, якого М. Бернов назвав «Мхамед» і був йому дуже вдячний (Там само. С. 198) за те, що той обігрів гарячим камінням, нагодував куркою, на собі переніс на зворотний шлях і не взяв ніякої подяки, бо ідентифікував М. Бернова як бідного («мескін»), хоча той давав йому золотий. Єдине, що попросив Мхамед, — написати йому коли-небудь листа.

У Біскру з Батни можна було б подолати відстань пішки, але ця пустельна місцевість (її називають «цариця пустелі» — *reine du désert*, початок Сахари) дуже сувора: влітку плюс 50–60 градусів за Цельсієм і рідко обходиться без холери; багато хворих на сухоти. Тому М. Бернов вибрав залізницю (Там само. С. 200).

З Біскри він зробив кілька радіальних походів до відомих місцин. Мандрівник прийняв сірчані ванни (діставався углиб пустелі на омнібусі разом із туристами зі США, Франції і Японії) (Там само. С. 212). Наступного разу він оглянув Ландонський сад (маєток Ландона, родини одного з найбільших землевласників Алжиру) й оазу — руїни Казби, де 1844 р. араби зазнали великої військової поразки від французів (власне, на той час це й був справжній початок Сахари) (Там само. С. 213). Інший маршрут — на верблюді разом із провідником мандрівник відвідав оазу Сіді-Окба (назва на честь відомого проповідника) (Там само. С. 220).

Побував М. Бернов і на відомій природній пам'ятці Хамам-Мескутін (з араб. «Купальня проклятих»). Вранці, найнявши провідника, здійснив цікаву екскурсію на цю унікальну пам'ятку — геотермальні джерела, милуючись пейзажами, що утворилися внаслідок впливу мінеральної води й навколишнього середовища.

На окремих сюжетах заслуговує історія про взаємини М. Бернова зі своїм слугою «негром Бельером». У Біскрі М. Бернов винайняв як слугу чорношкірого хлопця, що народився у Тімбукту (Малі). Років йому було близько п'ятнадцяти. Він навчався у французьких місіонерів на Мальті, знав мову, основи християнства, був охрещений і навіть дотримувався посту. Від місіонерів юнак утік через погане харчування та використання на важких сільськогосподарських роботах. Він мріяв побачити Францію. Хлопець сподобався М. Бернову: «Зуби білі й рівні, як перли, доброзичлива посмішка, добрі очі» (Там само. С. 230).

М. Бернов викупив боргові зобов'язання Бельєра (*Nicolas Bel'heire*, скоріш за все, справжнє його ім'я було Белхайр), який був винен хазяїну нічліжки, надалі він склав у місцевого комісара договір щодо найму двома мовами — французькою та арабською (Там само. С. 230).

«Le Petit Journal» підкреслювала, що М. Бернов не демонструє свою зверхність над «своїм придбанням — “негром”», що є «надзвичайно інтелігентно»⁹. За текстом «Записок» і публікацій в пресі дозволимо зробити висновок, що це не зовсім було так. Спочатку М. Бернов вважав хлопця за «чудове придбання», але згодом у Бельєра виявилось чимало вад¹⁰. Так, приміром, він зневажливо відгукнувся про лекцію М. Бернова та європейський театр, був дуже лінивий, вживав алкоголь тощо (Там само. С. 235). «Назвати його твариною неможливо, але й людиною теж... Це середня, перехідна форма між людиною та твариною», — писав М. Бернов (Там само. С. 231).

У Біскрі Бельєру, на його смак, придбали європейське вбрання, з приводу чого М. Бернов зазначив, що «негри в Парижі так само вдягаються якось чудернацько, полюбляють червоні краватки, шарпетки тощо». Автор вдається до широких і, як на сьогодні, некоректних узагальнень: «Японці та негри — дві нації, що полюбляють вдавати з себе мавп» (Там само. С. 231).

На шляху до Гельми мандрівники заночували на фермі в Хамам-Мескутін. Вночі на них напала якась банда (М. Бернов ідентифікував розбійників як мальтійців). Під час інциденту слуга втік, а його хазяїна побили і ледь не пограбували. Після повернення в Гельму М. Бернов написав заяву прокурору й губернатору Алжиру (Там само. С. 235).

⁹ Le Petit Journal. 28.03.1894. P. 1.

¹⁰ Ibid. 26.04.1894. P. 1.

Незабаром слуга став обтяжувати свого хазяїна. Важко було прогостувати Бельєра, особливо під час подорожей. Ковбасу йому купував на метри — метр на день! До того ж той під час вживання алкоголю почав виявляти агресію і М. Бернову доводилося застосовувати до нього фізичну силу (Там само. С. 244).

Щодо майбутньої долі Бельєра, то Франція йому не сподобалася. Переважно він служив у М. Бернова — приблизно пів року — і планував назбирати грошей на зворотну подорож (Там само. С. 244). Влітку 1894 р. французька преса сповіщала про стурбованість месьє де Бернова, адже його Бельєр зник на кілька днів. У рубриці «Відгомін подорожей» «Le Petit Journal» у замітці «Un nègre perdu» було оголошено його пошук¹¹.

Серед іншого загадувалося, що слуга отримував платню у 75 франків на місяць. Утім, незабаром Бельєр повернувся і пояснив, що хотів мати можливість «розпорядитися заробленими грошима»¹².

М. Бернов врешті-решт влаштував його кучером до багатого промисловця в передмісті Клермон-Феррана. Бельєр став справжнім франтом, носив масивний ланцюжок, каблучку, краватку, залицявся до місцевих жінок (Там само. С. 244).

Після події в Хамам-Мескутін і написання скарги до губернатора по поверненні в Гельму М. Бернов натрапив на неоднозначну реакцію з боку місцевої адміністрації, суспільства та преси. 29 березня 1894 р. його лекцію у місцевому Фехтувальному товаристві оцінили як сумнівну, хоча французьку як відмінну¹³. Навіть після виїзду М. Бернова до Франції тривав розгляд скарги, і не всі однозначно схилилися на його користь у бітці з паном Клаустром¹⁴.

М. Бернов вирішив скоротити свій маршрут і взяв курс на Філіпвіль (потягом) (фактично це гавань Константини), до Бону дістався пішки і далі рушив до Європи. Сам М. Бернов пояснював це виснаженням від вражень та важкістю подорожі: «...спочатку ви всім цікавитеся, просто захиляєтеся новизною вражень, всі негаразди, злидні вам не завада, але раптом ви починаєте охолоджуватися» (Там само. С. 235).

Міста Філіпвіль та Бон (сучасна Аннаба) здалися йому схожими на південну Швейцарію — чисті, зелені та сучасні, адже були нещодавно збудовані. У передмісті Філіпвіля М. Бернова зацікавив маєток Ландона, який був «схожий і не схожий» з його ж маєтком поблизу Біскри.

¹¹ Le Petit Journal. 20.06.1894. P. 1.

¹² Ibid. 26.06.1894. P. 4.

¹³ Guelma-journal. Journal républicain indépendant. Organe des intérêts de Guelma et de la région. 1894. 29 Mars. P. 2.

¹⁴ Ibid. 31.05.1894. P. 2.

Володіння нагадали мандрівнику Флоренцію та Неаполь; його вразили садиба господаря, ручний лев та річка Саф-Саф, що протікала через увесь маєток (Там само. С. 239).

Перебування М. Бернова у Боні залишило по собі неоднозначне враження. Місцева преса під час і після від'їзду мандрівника продовжувала коментувати його лекції та діяльність: називала «авантюристом», «містифікатором», з яким треба бути обережним¹⁵.

Окремо висвітливо відвідини М. Берновим пам'яток античності — давньоримські міста (переважно руїни пізньоримського періоду). Спершу подорожній відвідав Гіпон-Регій поблизу Бона (від міста майже нічого не залишилося) та церкву на честь Св. Августина, зведену кардиналом Лавіжері (Там само. С. 241).

Найбільш відома пам'ятка — Тімгад, римська колонія дорогою на Карфаген (Марціана Ульпія Траяна Тамугаді — на честь родичів імператора Траяна). Місто називали «африканський Рим», у роки розквіту його населення налічувало 50 тис. Це не окремі руїни, а ціле місто, покинуте жителями й засипане піском. До занепаду міста призвели напади кочових племен, про що М. Бернову розповідали місцеві археологи (мандрівник називає їх «анархісти тих часів»).

М. Бернов спостерігав результати розкопок, що давали уявлення про тогочасне життя римлян — театр, форум, храм Юпітера, ринок і лавки. Він називає Тімгад «Алжирською Помпеєю» — місто збереглося завдяки піскам або у зв'язку зі змінами клімату й «рози вітрів» пустеля наступала на цивілізацію (Бернов М. А., 1899. С. 194; Playfair R. L., 1877).

Зараз Тімгад — об'єкт всесвітнього спадку ЮНЕСКО. Досліджено великі площі — житлові квартали, водогін, каналізацію, 16 лазень тощо. Але, як і раніше, сьогодні відвідати цю пам'ятку доволі важко.

Так само, як і в Тімгаді, у Ламбесі залишилося багато пам'яток: преторіум, храм Ескулапа, ворота на три арки, мозаїки, чимало монет («рай для археолога») (Бернов М. А., 1899. С. 193).

М. Бернов відзначив, що арабські, античні та взагалі пам'ятки старовини в Алжирі перебувають у доброму стані. Спеціально їх не руйнують, не розтягують, як у нас на «Півдні Росії», на будівельні матеріали (Там само. С. 200).

Врешті-решт М. Бернов, спілкуючись з капітанами двох російських комерційних кораблів на зворотному шляху з Африки, дійшов думки про те, що довго без Росії, навіть у красивих і теплих краях, перебувати неможливо, потрібен

¹⁵ La Gazette algérienne. Paraissant tous les mercredis [«puis»] Journal de l'arrondissement de Bône]. 21.03.1894. P. 3; Ibid. 28.03.1894. P. 2; Ibid. 04.04.1894. P. 3; Ibid. 21.07.1894. P. 3.

контраст. У «Записках» відчувається туга за батьківщиною, постійні порівняння з нею. Так, приміром, він дуже зрадив, коли в Тлемсені знайшов знайомі рослини — малину, вишню тощо. М. Бернов пише про Алжир: «...у підсумку мене вся ця вічна весна врешті втомила» (Бернов М. А., 1899. С. 244).

«Le Petit Journal» від 20 червня 1894 р. зазначає, що у М. Бернова є конкурент («поки він відпочиває у Парижі», англійське видання “The sporting life” сповіщає про пішу подорож островом іншого спортсмена¹⁶). Можливо, саме така конкурентна ситуація й спонукала М. Бернова покинути своє комфортабельне й навіть елітне проживання в улюбленому Парижі та знов поновити свої подорожі.

Тут зауважимо, що зацікавленість тематикою, якій присвячено книги М. Бернова, була притаманна й українським громадським діячам кінця XIX — початку XX ст. Непересічний інтерес до природи та способу життя пустельних народів підтверджує також популярність народо-просвітних праць видатного українського громадського діяча, вченого-гуманітарія, педагога і просвітника Б. Грінченка, які він видавав невеличкими й дешевими брошурами для формування кругозору, поваги та інтересу до інших способів життя та суспільної організації народів світу, відкривав малоосвіченим українським селянським масам різні перспективи історичного розвитку. Для популярного викладу він та його дружина М. Грінченко (Гладиліна у дівоцтві, Марія Загірня — письменницьке псевдо) послуговувалися як науковою літературою (у їхній величезній бібліотеці, що на сьогодні в основному зберігається у фондах Бібліотеки НАНУ ім. В. В. Вернадського, є актуальною етнографічною літературою). Нам не вдалося встановити першоджерело чи взаємозв'язок окремих сюжетів творів подружжя Грінченків із розповідями М. Бернова.

Вперше за підписом В. Чайченко у Львові накладом Товариства «Просвіта» 1892 р. було видано два твори «Фінляндія» і «Велика пустеля Сахара» (ч. 147, кн. 8, 47 с., з ілюстраціями). Видання під різними назвами виходило неодноразово (щоб «обійти цензуру»). Найбільш відомим є львівське — «Фінляндія і Сахара» (1897). Доопрацьований і розширений твір про Сахару вийшов окремо у видавництві київської «Просвіти» 1908 р. під назвою «Про пустині» (додано інформацію про пустелі Азії та Америки (59 с.) (є перевидання 1917 р. та 2014 р., останніми ми і послуговувалися — «Фінляндія і Сахара» (Грінченко Б. Д., 2014. С. 153–176) та «Про пустині» (Грінченко Б. Д., 2014. С. 177–201).

Видання містять основні відомості про географію, мінералогію, клімат, рельєф, тварин,

спосіб життя людей. Б. Грінченко наголошує з погляду своїх соціальних позицій, що зиск мають лише «пани», а «раби» роблять всю роботу. Переповідає і сюжет про протистояння туарегів на чолі із жінкою Фетумою з арабами на чолі з ватажком Бен-Мансуром. Отже, Б. Грінченко трактує зміст історії поневолених народів як національно-визвольний процес (Грінченко Б. Д., 2014. С. 193–195).

Таким чином, можна констатувати, що регіон Алжиру і Сахари викликав сталий інтерес у європейської публіки, зокрема й на українських теренах, що можна вважати закономірним в епоху модернізації великих колоніальних поліетнічних імперій кінця XIX — початку XX ст. У рецепції М. Бернова цей регіон відкриває панораму цивілізаційних контактів різних народів, волею долі об'єднаних у Французький Алжир.

М. Бернов ретельно фіксує міжетнічні протиріччя у культурній, побутовій, політичній та адміністративній сферах, іноді транслює давні, установлені стереотипи й фактично поза його увагою залишаються питання шляхів вирішення цих проблем. Він немов намагається бути понад процесом, за межами позицій «переможців» (французів) та «переможених» (арабів). Але М. Бернов, як європеєць та представник Російської імперії (також несправедливо улаштованої щодо її поліетнічного населення), не звертає уваги на національно-визвольну тематику й переважно наголошує на цивілізаторській місії та високій культурі Франції. Мандрівник доводить до загалу лише деякі моменти з колоніальних реалій (бруд, бідність, недосконалість місцевих суспільних і господарських структур, деякі архаїчні чи жорстокі традиції тощо).

Особливістю «Записок» і повідомлень у періодичних виданнях, що надає М. Бернов, є багато описів та розповідей про спілкування з представниками народів регіону, які мали різний соціальний статус, деталей знайомства з ними, але мандрівник уникає вживання власних імен, найменовані лише його слуга Бельєр, один військовий та араб-наглядач (сторож) Тімгаду (жодного мера, банківського чи адміністративного посадовця тощо). Така деперсоніфікація переносить нашу увагу на враження та висновки самого М. Бернова, його ім'я начебто акумулює інформацію та формує загальний висновок про регіон.

Новим рівнем для М. Бернова як професійного мандрівника та популяризатора знань про світ можна вважати його занурення в ісламську культуру, досвід внутрішньої життєдіяльності так званих «класичних» колоніальних імперій, знайомство з різними народами та проблемою їхньої комунікації із «цивілізованим світом».

¹⁶ Le Petit Journal. 20.06.1894. P. 1.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина I. Іспанія. Листопад 1893 р. — лютий 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2021. № 2 (13). С. 58–66. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.28>
- Бернов М. А. Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1896. 218 с.
- Бернов М. А. Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки. Санкт-Петербург: Типография П. О. Облонского, 1899. 256 с.
- Грінченко Б. Зібрання творів. Народопроевітня спадщина (в 2 кн. Кн. 1); прим. і комент. (А. І. Мовчун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. 543 с.
- Le Koran, traduction nouvelle faite sur le texte arabe / par M. Kasimirski, interprète de la légation française en Perse. Paris, Charpentier, 1844. 511 p.
- Playfair R. L. Travels in the Footsteps of Bruce in Algeria and Tunis. London, 1877. 300 p.

REFERENCES

- Andryeyev, V., Andryeyeva, S., & Kariaka, O. (2021). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turyzmu: podorozh Ispaniieiu ta Alzhyrom (Chastyna I. Ispaniia. Lystopad 1893 r. – liutyi 1894 r.) [Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part I. Spain. November 1893 – February 1894)]. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 2 (13), 58–66 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.28>
- Bernov, M. A. (1896). Iz Odessy peshkom po Krymu. Pisma russkogo peshekhoda [From Odessa across Crimea on Foot. Russian Traveller's Letters]. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glazunova [in Russian].
- Bernov, M. A. (1899). Ispaniia, Alzhir i Sakhara [Spain, Algeria and Sahara]. Sankt-Peterburg: Tipografiia P. O. Oblonskogo [in Russian].
- Grinchenko, Borys. (2014). Zibrannia tvoriv. Narodoprosvitnia spadshchyna [Collection of Works. National Educational Heritage]. In A. I. Movchun *Prymitky i komentari*, Vol. 1, Kyiv: Kyivskiyi universytet im. Borysa Grinchenka, 543 p. [in Ukrainian].
- Le Koran, traduction nouvelle faite sur le texte arabe. (1844). Par M. Kasimirski, interprète de la légation française en Perse. Paris, Charpentier. 511 p. [in French].
- Playfair, R. L. (1877). Travels in the Footsteps of Bruce in Algeria and Tunis. London, 300 p. [in English].

Дата надходження статті до редакції: 03.02.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

Oksana DRACH,

Professor of the Department of World History,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Ірина ІВАХНЕНКО,

студентка спеціальності «Історія та археологія»
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна,

e-mail: ioivakhnenko.iff18@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9959-6825>

Iryna IVAKHNENKO,

Student in History and Archeology,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

**«Були присутніми, слухали, ухвалили...»:
функціонування Варшавської жіночої прогімназії
за протоколами засідань педагогічної ради 1914 року**

У статті досліджено заходи педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії щодо організації роботи освітнього закладу. Гімназія мала забезпечити формування лояльних до російської імперської влади генерацій дівчат у Польщі. З'ясовано комплекс навчально-виховних і фінансових питань функціонування прогімназії, розглянутих на засіданнях протягом другого півріччя 1913–14 навчального року.

Ключові слова: Варшавська жіноча прогімназія, жіноча освіта, модерна доба, педагогічна рада, навчально-виховний процес, соціальна підтримка учениць.

**“Were present, listened, approved...”:
The functioning of the Warsaw Women’s Progymnasium according
to the minutes of the meetings of the Pedagogical Council in 1914**

Overcoming the uniformity of interpretations presented in the scientific literature, led to the expediency of focusing the search in a limited subject field. The empirical material of the research is the documents of the Warsaw Women’s Progymnasium, in particular the minutes of the meetings of the Pedagogical Council of the Institution for the second half of the 1913–1914 academic years. The task is to study the governing body’s work and analyse specific processes of educational activities and specific situations in this field. The methods used are the microhistorical approach, the cognitive strategies are the methodology of “understanding” and the concept of “rational explanation”.

It is proved that the competence of the Pedagogical Council of the Warsaw Women’s Progymnasium included the whole complex of educational and financial issues of the institution’s functioning. The efforts of the Pedagogical Council headed by the Head of the Progymnasium were aimed at ensuring the appropriate level of educational training for students. The systematic work of the Pedagogical Council covered constant control of the educational effectiveness of students from preparatory to graduating classes, clarification of problem situations, and finding a way out of them. An integral part of the monitoring was the educational process in the Progymnasium. The principles of spiritual development of female students included the concepts of Russian citizenship, moral and religious values, and culture. The discipline of students and their attitude to educational responsibilities determined the behavioral grade, approved by the Pedagogical Council. Exemplary behaviour and educational diligences were the criteria for assigning social assistance from the Progymnasium to low-income students.

Key words: Warsaw Women’s Progymnasium, women’s education, modern times, pedagogical council, educational process, social support for students.

Новітній етап розвитку української історичної науки позначений потужним інтересом до освітньої спадщини і шкільництва минулих часів. Перспективи й успіхи розбудови системи освіти України певною мірою визначили масштаби дослідницьких студій в історико-освітологічній царині: вивчення «живого цілого» в сьогоденні зумовило звернення до аналогічної проблематики в минулому. Новими об'єктами аналізу стали історія освітніх інституцій, управління галуззю освіти, історія окремих навчальних закладів, соціокультурний простір системи освіти, історія і субкультура студентства, історія вчителства й учнівства. У накопиченому масиві історико-освітніх та історико-педагогічних праць чимала їх частка присвячена розвитку гімназійної освіти України XIX — початку XX ст.

Найвні спроби репрезентації гімназій українських міст кінця XIX — початку XX ст. як значущого феномену доби імперської модернізації (Милько В., 2017. С. 195–209). Осмислити жіночу середню освіту намагаються у вимірі організації і діяльності жіночих гімназій в Україні другої половини XIX ст. (Тронько Т., 2014. С. 290–297). Утім, винятково інституційний підхід, описовість щодо узагальнення матеріалу почасти зумовлює повторення автор(к)ами тез і оцінок ліберальної історіографії початку XX ст., успадкованих і доповнених радянською історичною наукою, про політико-ідеологічні чинники в освіті й «штучне стримування поширення знань серед незаможних верств населення» (Тронько Т., 2014. С. 293; Милько В., 2017. С. 208).

Нині загальну тенденцію пізньоімперської доби щодо демократизації соціального складу учениць жіночих гімназій, а також суттєвого розширення доступності закладів середньої освіти для дівчат переконливо обґрунтовано на матеріалах Київського навчального округу та інших регіонів держави (Драч О. О., 2020. С. 313–325).

Важливі напрацювання з проблематики гімназійної освіти здійснюють регіональні дослідники, що сприяє залученню до наукового обігу джерельних матеріалів місцевого зберігання, а також суттєво доповнює та поглиблює розуміння реалій шкільної практики модерної доби, взаємодію представницьких органів самоуправління, етнічних громад з адміністрацією освітніх закладів, форми допомоги і соціальної підтримки учням. Приміром, науковці осмислюють практику функціонування гімназій повітового м. Черкаси кінця XIX — початку XX ст. (Драч О. О., Котиченко А. А., 2013. С. 94–99). Відзначимо компаративний аналіз функціонування загальної середньої освіти межі XIX — початку XX ст. на прикладі Олександрівських гімназій (жіночих і чоловічих) на основі

зіставлення з сучасними закладами загальної середньої освіти м. Запоріжжя (Сирцова О. М., 2019. С. 135–143).

За останні тридцять років історико-освітнє знання перебуває у безперервному потоці пізнання, у діалозі різних методологій, підходів, думок. Послідовні прихильники напряду минувшини освітніх студій поглиблюють розроблення проблематики історико-антропологічними пошуками. Приміром, мікроісторичний аналіз емпіричного матеріалу забезпечив вивчення освітньої траєкторії пересічної киянки Дашко, а також перетворення її автобіографії на цікавий наратив про життя дівчини модерної доби (Драч О., 2020. С. 29–37). Поглиблення вектора студіювання жіночої освіти крізь призму індивідуального досвіду здобувачок та їхніх родин реалізовано в проекті вивчення освітніх траєкторій єврейських курсисток медичного відділення Київських вищих жіночих курсів (Драч О., 2022. С. 1–21).

Зацікавленість тематикою жіночої освіти Російської імперії демонструють зарубіжні дослідники. Продуктивним стало звернення науковців до гендерних аспектів національної політики імперської влади в Північно-Західному краї, зокрема з'ясування ролі освіти в контексті розроблення стратегії та принципів ідентифікації жіноцтва різних етноконфесійних груп регіону (Мастяниця О., 2012. С. 49–77). Проблему формування жіночої педагогічної освіти пізньоімперської доби розглянуто на матеріалах функціонування двох казанських гімназій, що відтворює цінний нині досвід функціонування закладів поліетнічного регіону (Kornilova I. V., Magsumov T. A., Shakirov R. R., 2016. С. 217–228). Реформування жіночої освіти та створення гімназій осмислюють і крізь призму персоналій ініціаторів, стверджуючи, зокрема, що дієва підтримка освітніх «пілотних проектів» імператрицею Марією Олександрівною сприяла поширенню результативного педагогічного досвіду в системі жіночої освіти (Володько А. В., 2021. С. 399–408).

Зважаючи на нескінченну варіантність можливих інтерпретацій та долаючи одномірність окремих пояснювальних моделей, почасти наявних в історіографії, варто поглибити підходи до розуміння та осмислення освітнього процесу модерної доби в історичному дослідженні. Нас цікавить, якою мірою розширення доступу жінок до освіти втілювано в гімназійну практику початку XX ст.? Яким у реаліях модерної доби був склад учнівського контингенту закладів? Які конкретні завдання були на порядку денному роботи закладів жіночої освіти? Якою була результативність роботи таких закладів, успішність гімназисток? У контексті продукування нового історичного і соціального знання вважаємо більш доцільним сфокусувати пошук в обмеженому предметному полі з вузькою темпоральністю.

Метою статті є студювання діяльності Варшавської жіночої прогімназії за матеріалами засідань педагогічної ради закладу протягом другого півріччя 1913–14 навчального року.

Джерельною базою слугуватимуть матеріали Державного архіву Черкаської області, зокрема фонду 133 «Черкаська жіноча (колишня Варшавська) гімназія». Предметом безпосереднього вивчення стала справа, що містить протоколи засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1913–1914 навчального року¹. Хронологічні межі документів охоплюють 17 січня — 31 травня 1914 р. Протягом цього часу відбулося сім засідань педагогічної ради закладу, протоколи яких представлені в досліджуваній справі. Мова оригіналів документів російська. Студювання ділового матеріалу конкретного освітнього закладу створює передумови для належного вивчення предметного поля, забезпечує комплексність систематизації емпіричного матеріалу, верифікацію загальних соціальних тенденцій на мікрорівні, відтворення навчально-виховних реалій в останнє мирне півріччя напередодні Першої світової війни.

Використовуваними методиками опрацювання джерельного матеріалу слугуватимуть мікроісторичні підходи до відбору й аналізу матеріалу. Когнітивною стратегією осмислення досвіду навчально-виховної повсякденності закладу жіночої освіти, реконструкції соціокультурного контексту функціонування педагогічного колективу модерної доби вибрано принципи методології «розуміння» (М. Вебер). З'ясування мотивацій дій голови педагогічної ради Варшавської прогімназії реалізуємо за концепцією «раціонального пояснення» (В. Дрей).

Спеціальним указом від 30 серпня (11 вересня) 1864 р. у Царстві Польському визначено створення російської гімназії та жіночої прогімназії і початкового училища у Варшаві (О русской гимназии и состоящей при ней женской прогимназии, 1867. С. 95). Російська імперська влада прагнула якісно поліпшити розвиток російськомовної школи в регіоні, зважаючи на січневе повстання 1863 р. Після придушення повстання імперська політика ідентифікації підданих як лояльних / нелояльних, придатних / непридатних русифікації визначила освітню політику в губерніях колишньої Речі Посполитої. Найбільшу підозру в урядовцях викликала жінка-полька — хранителька духу польської нації, невіддільна асиміляції (Мастяница О., 2012. С. 74). Саме тому у фокусі

спеціальної урядової уваги в регіоні опинилася жіноча середня освіта.

Створення та діяльність російської жіночої гімназії і прогімназії відбувалися коштом державної скарбниці. Окрім того, за потреби попечитель закладу міг подавати клопотання про потреби російськомовного шкільництва безпосередньо наміснику. Щодо нормативно-правових засад функціонування окреслених закладів, то на них поширили дію «Положення про жіночі гімназії і прогімназії» 1870 р.

Варшавська жіноча прогімназія урочисто розпочала роботу 19 лютого (3 березня) 1866 р. Заклад діяв у двоповерховому кам'яному будинку з 23 кімнат, конфіскованому імперською владою у монастиря Сакраменток, за адресою м. Варшава, вул. Стара, 6.² Початково прогімназія функціонувала в складі трьох класів. З 1882 р. заклад став повнокомплектним — чотири основних і підготовчий класи.

Вивчення діяльності педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії протягом другого півріччя 1913–14 навчального року здійснюємо за проблемно-хронологічним принципом обговорення питань на засіданнях. Педагогічна рада була колегіальним органом розв'язання навчальних і виховних питань освітнього закладу. До її складу входили всі службовці Варшавської жіночої прогімназії, головою педагогічної ради був завідувач закладу Григорій Гутман.

Як свідчить аналіз, нагальним питанням, розглянутим на першому січневому засіданні 1914 р., стало фінансове. Педагогічна рада заслухала і схвалила оплату відповідних рахунків поточних витрат, а також затвердила звіт щодо грошових надходжень закладу за перше півріччя 1913–1914 навчального року. Дохідну статтю кошторису прогімназії сформували 5 825 руб. плати за навчання. Вартість навчання у Варшавській жіночій прогімназії дорівнювала 50 руб. на рік, яку вносили по півріччях. Учениці іудейської конфесії додатково оплачували вивчення Закону Мойсеєва (2 руб)³. Несплата за навчання дівчат у прогімназії була підставою для виключення останніх зі складу учениць закладу.

Як свідчить аналіз протоколів педагогічної ради, бюджет Варшавської жіночої прогімназії передбачав два основних джерела фінансування: видатки із державної скарбниці і надходження від сплати за навчання (спеціальні кошти). За рахунок винятково спеціальних коштів у прогімназії функціонувало підготовче відділення, IV-A і IV-B

¹ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Протоколи засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1913–14 навчального року. 32 арк.

² ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 1. Циркулярні розпорядження Варшавського навчального округу. Арк.1, арк. 60; ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 43. Листування з попечителем Варшавського навчального округу про евакуацію Варшавської жіночої гімназії до м. Черкаси. Арк. 45.

³ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 2.

класи. Вони були найбільш чисельними за контингентом — до 120 осіб загалом. Їх щорічне утримання обраховували в 7 500 руб. Фінансову дотацію прогімназія отримувала тільки від магістрату Варшави в розмірі 900 руб. із цільовим призначенням на утримання IV класу. Решту становили надходження від оплати. Підсумком такого самокупного функціонування окреслених трьох класів стало перевищення витратних статей кошторису над доходами на 900 руб. Оптимальним варіантом покриття системного дефіциту кошторису закладу адміністрація визнала збільшення розміру оплати освітніх послуг з 50 руб. до 60 руб. на рік (за винятком підготовчого класу), про що інформувала попечителя Варшавської навчальної дирекції. Важливість фінансового складника для нормального функціонування закладу середньої жіночої освіти доводить оперативність відомчого рішення з цього питання. Уже на травневому засіданні головуєчий поінформував членів педагогічної ради про отримання дозволу Міністерства народної освіти встановити оплату за навчання у Варшавській жіночій прогімназії в 60 руб з 1914–1915 навчального року з учениці.⁴

Принагідно нами встановлено загальну чисельність учениць закладу, яка на 1914 р. становила 253 особи, з них 205 — учениці I–IV класів, 48 — підготовчого класу.⁵ Прикметно, що єврейки становили 46,8 % загального числа учениць.

Не менш важливим і пов'язаним з фінансовим аспектом роботи педагогічної ради було питання соціальної підтримки учениць Варшавської жіночої прогімназії. Так, на засіданні педагогічної ради закладу 13 лютого 1914 року розглянуто прохання батьків учениць щодо звільнення від оплати за навчання у поточному семестрі через малозаможність. За законодавством освітній заклад міг клопотати про звільнення учениць від оплати за навчання у кількості 10 % учнівського контингенту. Відповідно головуєчий поінформував присутніх про правові підстави для визначення кандидатур 20 учениць, які за навчально-виховними показниками підлягали рекомендації на фінансову підтримку.⁶ Усталеними в освітній практиці критеріями підтримки соціально вразливих категорій гімназисток були відмінна успішність і зразкова поведінка.

Водночас вивчення персоналій учениць, рекомендованих до списку звільнених від оплати за навчання, дає підстави виокремити додаткові соціальні критерії, якими послуговувалися члени педагогічної ради й адміністрація закладу. Зокрема, кандидатури двох дівчат — Марії Пікульської, учениці III класу, і Тамари Михиної, учениці IV-А класу, — включені до списку на

основі складних сімейних обставин (сирітство, низькі доходи) попри наявні негативні оцінки. Додатковим чинником для підтримки зазначених дівочих кандидатур стало їхнє православне віросповідання. Нагадаємо, що Варшавська жіноча прогімназія була урядовим навчальним закладом.

Щодо проблем із навчальною результативністю кандидаток, то в М. Пікульської зафіксовано незадовільний бал (2) із малювання за II чверть 1913–1914 навчального року. Причиною неуспішності з предмета була короткозорість учениці, через яку вона, попри пильність і старанність, відстала у навчальній роботі. Учениця випускного класу Т. Михина мала незадовільний бал (2) з малювання в I–II чвертях. Характеризуючи гімназистку, відзначили, що, попри відсутність здібностей до малювання, завдяки своїй працелюбності й старанності вона в III чверті надолужила навчальну програму і досягнула задовільних успіхів з предмета. Обоє учениць характеризувала незмінно добра поведінка в освітньому закладі.

У протоколі конкретизовано також сімейні обставини кандидаток на соціальну допомогу від прогімназії. Зокрема, учениця М. Пікульська була кругла сирота. Жила і навчалася дівчинка за кошти старшого брата, який став головою рано осиротілої родини з чотирьох осіб. Дохід сім'ї становила його заробітна плата, той служив телеграфістом й отримував платню 525 руб. на рік. Коштом брата-годувальника окрім Марії здобували освіту в навчальних закладах ще двоє нащадків Пікульських. Т. Михина виховувалася в неповній сім'ї, яку залишив батько, і годувальницею дітей стала матір. Критичність фінансової ситуації родини Михиних, де матір отримувала вкрай мізерну платню — до 6 руб. на місяць, підтверджувало проживання останньої з сином-учнем у безкоштовному помешканні від Російського благодійного товариства. Водночас донька Тамара, учениця випускного класу, вимушено проживала окремо від родини — у притулку. Зважаючи на вищевикладене, педагогічна рада закладу клопотала про звільнення М. Пікульської та Т. Михиної від оплати за навчання попри зафіксовану четвертну неуспішність із малювання.

Подальше вивчення вищезазначеного протоколу засідання виявило випадок понаднормової рекомендації до несплати за друге навчальне півріччя. Йшлося про ученицю III класу Ванду Кароліну Піотровську, підставою чого зазначені героїчні заслуги її діда — учасника оборони Севастополя⁷. Переконані, щодо неї спрацював політичний чинник підтримки відданих імперії родин на землях Варшавського генерал-губернаторства.

Не менш значущий напрям підтримки соціально вразливих категорій учениць становила

⁴ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 20.

⁵ Там само. Арк. 4.

⁶ Там само.

⁷ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 4 зв.

підмога в оплаті за їхнє навчання у Варшавській жіночій прогімназії. За пропозицією голови педагогічної ради на цьому ж засіданні обговорили питання про призначення ученицям закладу субсидії для оплати навчання за друге півріччя 1913–1914 навчального року. Відповідно до кошторису освітнього закладу на 1914 р. така стаття витрат — субсидії малозабезпеченим ученицям — становила 400 руб. на рік, тобто 200 руб. на півріччя. Зважаючи на зразкову поведінку і належну успішність учениць, враховуючи матеріальну незабезпеченість їхніх батьків, педагогічна рада прогімназії ухвалила рішення про призначення фінансової допомоги на поточне (друге) півріччя 1913–1914 навчального року 6 особам. Щодо розміру виділеної допомоги, то 5 ученицям I–III класів виділили по 10 руб., учениці IV-A класу (Гольдштерн Густаві) — 15 руб.⁸.

Водночас у складі учениць Варшавської жіночої прогімназії наявні вихованки з малозабезпечених родин, які потребували допомоги, але не відповідали критерію гарних навчальних результатів. Аналіз представлених на загальне обговорення 10 кандидатур дав можливість деталізувати соціальні характеристики учениць початку XX ст.

Конфесійний склад 10 рекомендованих учениць такий: 40 % становили римо-католики, 30 % — православні, 30 % — іудейки⁹. Отже, серед вихованок, що потребували матеріальної підтримки, репрезентовані основні етнічні групи населення Варшави. Заглиблення в умови життя десяти учениць виявило соціальні чинники малозабезпеченості їхніх родин. Типовими обставинами, що нерідко поєднувалися, були: багатодітність родин (4–8 дітей), притаманна 80 % аналізованих гімназисток; навчання кількох нащадків в освітніх закладах (2–5 дітей) — 80 %; низький рівень доходів годувальника (144–180 руб. на рік) — 30 %¹⁰.

До складних матеріальних умов життя учнівських родин, що привертала увагу педагогів прогімназії, додавалися також серйозні вади здоров'я окремих дівчат. Під час вивчення їхніх персоналій встановлено, що у трьох учениць підтверджено гостре недокрів'я, поєднане з супутніми медичними діагнозами (косоокість, хвороба серця), в однієї — короткозорість. Хворобливий стан гімназисток зумовлював їхню неуспішність з окремих навчальних предметів. Причинами малоуспішності решти учениць визначені пересічні здібності, мала здатність до навчання, нерозвинута пам'ять, що пояснювалося поганими умовами їхнього домашнього побуту.

⁸ Там само. Арк. 6.

⁹ Підраховано на підставі: ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7.

¹⁰ Там само.

Попри життєві негаразди згадані гімназистки сумлінно відвідували навчальний заклад. Як виняток, тільки в учениці IV-A класу Хаї Марголіс через хворобу зафіксовано значний обсяг пропусків занять у I кварталі. Одуjuanня гімназистки покращило ситуацію з відвідуваністю навчального закладу, але її морально-психологічний стан лишався пригніченим унаслідок тривалої і тяжкої хвороби її матері¹¹. Серед усіх кандидатур Х. Марголіс мала найбільше проблем з навчанням: незадовільний (2) бал з російської мови в I і II кварталі та з історії в I кварталі. Якими мотивами керувалися педагоги жіночої прогімназії Варшави, бажаючи підтримати продовження навчання учениці Х. Марголіс, яка мала три незадовільні четвертні оцінки протягом першого півріччя 1913–1914 навчального року?

Безперечно, в основі добрих намірів педагогів закладу була зразкова поведінка й значна старанність гімназистки, якою характеризувалася Х. Марголіс. Відзначимо уважність учителів щодо душевного стану учениці, розуміння гостроти її внутрішніх переживань. Припускаємо, що протягом навчання в прогімназії Х. Марголіс виявила значний внутрішній потенціал, який надавав адміністрації закладу впевненість у можливостях учениці надолужити пропущені заняття і покращити свою навчальну результативність протягом другого півріччя. Додатковим стимулом для її підтримки, на нашу думку, стало навчання у випускному класі. Адміністрація і педагоги бажали підтримати дівчину на фінальному шляху до здобуття свідоцтва про закінчення навчання у Варшавській жіночій прогімназії, що відкривало перспективи самостійних заробітків випускниці.

Нас цікавить, яким було ставлення до навчальних обов'язків і шкільна поведінка названих 10 учениць. Вивчення матеріалів протоколу дає підстави стверджувати, що всі вони схарактеризовані винятково позитивно. До типової примітки — «зразкова поведінка і вкрай старання» — в окремих учениць підкреслено значущі особисті характеристики, зокрема «охайна», «уважна», «працьовита»¹². Отже, сумлінне ставлення учениць до виконання своїх навчальних обов'язків, поведінкових правил і дисциплінарних вимог прогімназії було переконливою мотивацією для адміністрації закладу щодо підтримки їхніх кандидатур на виділення фінансової допомоги з оплати навчання.

Аналіз протоколів педагогічної ради переконує, що педагоги прогімназії ретельно вивчали персоналії учениць, які належали до соціально вразливих категорій і потребували підтримки. Наставники підготовчого відділення,

¹¹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7 зв.

¹² Там само. Арк. 7–7 зв.

вчителі-предметники, наглядачка й класні дами уважно вивчали природні здібності дівчат, їхні здатності до навчання, особистісні властивості, психоемоційний стан, індивідуальні характеристики, що сукупно формувало навчально-поведінкову характеристику учениці прогімназії. Невід'ємним складником виховного процесу закладу був контроль поведінки гімназисток і в позаурочний час, а також детальне ознайомлення із сімейно-побутовими обставинами їхнього життя.

На наступному засіданні педагогічної ради прогімназії 3 березня 1914 р. завідувач поінформував присутніх про затвердження Варшавською навчальною дирекцією протоколу зі сформованими рекомендаціями щодо соціальної підтримки і субсидій ученицям у сплаті навчання.¹³ Утім, як виявив подальший аналіз матеріалів березневого зібрання, питання своєчасності сплати за навчання для окремих батьків лишалося проблемним. Було ухвалено пропозицію завідувача щодо виключення 9 учениць через несплату за навчання¹⁴. Вжитий адміністративний захід виявився досить дієвим. Батьки, які не хотіли, щоб їхні доньки втратили шанс скінчити прогімназію і отримати свідоцтво про здобуту освіту, вишукували можливості оплати.

Встановленим нами казусом є розгляд уже за місяць на черговому засіданні 15 квітня 1914 р. педагогічною радою жіночої прогімназії звернення одного з батьків виключених учениць, надісланого до канцелярії попечителя Варшавського навчального округу. Родителем-прохачем виявився службовець емеритальної комісії Варшавського генерал-губернаторства Стефан Левандовський, донька якого Генріха, учениця I класу, була відрахована за несплату навчання¹⁵. У листі на ім'я попечителя округу С. Левандовський наполегливо клопотав про призначення йому грошової допомоги для оплати навчання доньки. Виклад складних матеріальних обставин батька переконав попечителя Варшавського навчального округу, який листом рекомендував адміністрації освітнього закладу зважити на прохання С. Левандовського. З усім вищезазначеним завідувач прогімназії Г. Гутман ознайомив членів педагогічної ради. Остання ухвалила рішення, враховуючи зразкову поведінку і задовільну успішність учениці I класу Г. Левандовської, клопотати про призначення їй фінансової допомоги на оплату навчання з кошторису навчального округу.

Також на аналізованому квітневому засіданні за пропозицією головуючого педагогічна рада ухвалила рішення про поновлення в лавах

учениць прогімназії Г. Левандовської, Р. Фрідман, Е. Фріш на підставі сплати за навчання¹⁶. Отже, практика функціонування Варшавської прогімназії свідчить, що у реаліях 1914 р. «соціальне обличчя» жіночих закладів було далеким від елітарності середини XIX ст. (Драч О. О., 2020. С. 315).

Важливим складником засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії було обговорення навчально-виховних проблем.

Наголосимо, що прогресивна педагогіка початку XX ст. завдання виховання й освіченості пов'язувала з формуванням духовно розвинутого й вільного індивіда, здатного до культурної творчості та соціально активної життєдіяльності, відповідального за свої вчинки перед суспільством (Сиземская И. Н., Новикова Л. И., 2004. С. 133). Такі виховні орієнтири поширювалися на обидві статі.

Складником педагогічного процесу Варшавської жіночої прогімназії були культурні заходи. Відзначимо літературний вечір для учениць прогімназії, на влаштування якого за пропозицією завідувача асигнували 30 руб. зі спеціальних коштів закладу¹⁷. Культурні рамки шкільної навчальної програми з пріоритетним концептом російської громадянськості підкріплювали відзначенням свят і ювілеїв загальнодержавного значення, скерованих на формування в учениць імперського патріотизму й відданості суспільним обов'язкам. Приміром, з ініціативи Варшавського генерал-губернатора заходи святкування півстолітнього ювілею селянської реформи в Привіслянському краї¹⁸ розпочалися 15 лютого 1914 р. зі звільнення від занять учнів усіх середніх і нижчих урядових навчальних закладів округу для їхньої безпосередньої участі в урочистих дійствах¹⁹. Поглибити розуміння ученицями суспільної значущості події та ролі царя-визволителя мало ознайомлення зі змістом спеціально видрукованої брошури, 10 примірників якої було надіслано до закладу з канцелярії генерал-губернатора.

Моральне виховання в жіночих навчальних закладах ґрунтувалося на православній вірі, підтримуваній державою в Російській імперії. Утім, у Варшавській прогімназії, зважаючи на значний контингент учениць католицької та іудейської конфесій, докладали зусиль для забезпечення сумлінного виконання іноконфесійними вихованками своїх релігійних

¹⁶ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 15.

¹⁷ Там само. Арк. 2.

¹⁸ Неофіційна назва земель Королівства Польського (Царство Польське рос.) у складі Російської імперії. Із втратою в 1874 р. автономії — Варшавське генерал-губернаторство.

¹⁹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 3.

¹³ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 11.

¹⁴ Там само. Арк. 13 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 14 зв.

обов'язків. Міністерство народної освіти рекомендувало організацію реколекцій і говіння учениць-християнок (католичок і православних) під час Великого посту зі звільненням від їхніх навчальних занять відповідно до місцевих обставин, наголошуючи на оптимальності використання навчального часу²⁰.

До компетенції педагогічної ради входило нормативне регулювання поведінки вихованок і призначення дисциплінарних стягнень. Матеріали засідання педради 3 березня 1914 р. містять важливу інформацію щодо обговорення питання поведінки учениць Варшавської прогімназії за III чверть 1913–1914 навчального року. Зафіксованими провинностями 14 учениць підготовчого, I і II класів, що зумовили зниження до «4» їхнього балу за поведінку, стали: обман; нестаранність у навчанні; неспокійне поводження в класі; неодноразові запізнення; зухвалість; неспокій на заняттях і пустощі; недбайливість у виконанні учнівських обов'язків; самовільна корекція оцінки; запізнення і невиконання учнівських обов'язків. Окрім того, на засіданні схвалили рішення оголосити 9 ученицям I–IV класів сувору догану від імені педагогічної ради закладу. Підставою для окресленого дисциплінарного заходу стали проступки гімназисток: нестаранність у навчанні, неспокійне поводження, запізнення, невиконання учнівських обов'язків, неодноразові запізнення, обман. Вважаємо, що оголошення догани застосували до учениць, які часто-густо бували винні.

Жорсткі дисциплінарні приписи початку XX ст. регулювали поведінку не лише учениць, вони діяли і щодо педагогічного персоналу. Зокрема, на січневому засіданні членів педагогічної ради ознайомили з циркуляром попечителя округу, що нагадав про неправомочність класних дам протягом навчального року відлучатися зі служби без дозволу начальника дирекції; у канікулярний період свою відсутність вони були зобов'язані узгоджувати з адміністрацією закладу.²¹

Значущим елементом функціонування освітнього закладу становила бібліотека, що складалася з фундаментальної та учнівської збірок. Загальні рекомендації щодо нових надходжень, придбання літератури і навчальних матеріалів циркулярно надавало Міністерство народної освіти. Утім, як свідчить аналіз протоколів засідань, визначення річної підписки необхідних періодичних видань для фундаментальної та учнівської бібліотек перебувало в компетенції педагогічної ради прогімназії. Зокрема, на січневому засіданні завідувач закладу поінформував присутніх про дозвіл попечителя округу виписати

на поточний рік визначені ними видання, окрім журналу «Навколо світу»²².

Протоколи засідань педагогічної ради містять інформацію про стан фондів фундаментальної та учнівської бібліотек, про що доповіла ревізійна комісія зі службовців прогімназії. Зокрема, на 1914 р. кількість видань фундаментальної бібліотеки становила 957 назв, загальною вартістю 4315 руб.; учнівської — 2276 назв, вартістю 1588 руб.; збірка посібників та карт — 196 назв, вартістю 495 руб.; збірка посібників із природничої історії — 261 назва, вартістю 291 руб.; збірка інших посібників — 533 назви, вартістю 735 руб. Навчальна література, стан якої вже був неможливий для використання, підлягала вилученню з бібліотеки й списанню. За результатами перевірки повністю непридатними визнали 28 одиниць, серед яких 19 книг учнівської бібліотеки, 4 — фундаментальної, 5 географічних карт.²³

В оновленні книгозбірні навчально-методичною літературою і допоміжними керівництвами керувалися передусім дидактичними принципами відбору видань. Запротокольованими критеріями навчальних посібників визначено: системність і комплексність викладу матеріалу, наочність і доступність для дитячого сприйняття, методична доцільність, цікавий зовнішній вигляд тощо. Приміром, застарілу хрестоматію з російської мови для I і II класів В. Соколова «Рідна мова» замінили більш сучасною «Наш світ», підготовленою викладачами Москви.²⁴

Метою функціонування жіночої прогімназії було надання ученицям загальноосвітньої підготовки, навчальний план якої включав обов'язкові та необов'язкові предмети. Обов'язковими до вивчення були: Закон Божий, російська мова, арифметика й основи геометрії, географія світу і Росії, історія, основи природознавства і фізики з елементами домашнього господарства і гігієни, каліграфія, рукоділля, гімнастика; необов'язковими — французька і німецька мови, малювання, музика, співи, танці (Родевич М. В., 1884. С. 31–33). Особливість Варшавської прогімназії становило вивчення польської мови й словесності, а також часткове використання матеріалів з історії та географії Польщі. Початково російською мовою викладали лише історію та географію Росії, утім, згодом на російську перевели всі навчальні предмети.

Педагогічна рада прогімназії контролювала якість викладання предметів навчального плану, показники поточної і підсумкової успішності учениць, загальну результативність із дисциплін, організаційні питання навчально-виховного процесу закладу. Так, на засіданні

²⁰ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 19–20.

²¹ Там само. Арк. 1.

²² Там само.

²³ Там само. Арк. 10.

²⁴ Там само. Арк. 17.

3 березня 1914 р. присутні слухали представлений викладач(к)ами розподіл навчального матеріалу на друге півріччя, також затвердили звіт про виконання навчальної програми за III чверть 1913–14 навчального року. Важливим складником засідання став аналіз успішності й четвертних оцінок гімназисток, зокрема, присутні звернули пріоритетну увагу на частку двієчників по класах і навчальних дисциплінах. Виявилося, що за III чверть 1913–14 навчального року значний відсоток незадовільних («2») оцінок учениці отримали з таких предметів: у підготовчому класі — з російської мови (33,3 %) та арифметики (31,3 %), у I класі — з польської мови (26,3 %) та географії (24,5 %), у II класі — з німецької мови (34,2 %) та географії (32,5 %), у III класі — з арифметики (31,1 %) та географії (29,8 %), у IV-A і IV-B класі — з арифметики (36,4 % і 37,1 %).²⁵ Отже, найбільш проблемними для опанування навчальними предметами для гімназисток виявилися арифметика, географія та мови (російська, польська, німецька).

Педагогічна рада, фіксуєчи у протоколах значну питому вагу гімназисток із незадовільними балами з навчальних предметів, тільки у виняткових випадках (серйозна хвороба учениці) була поблажливою щодо оголошення річної оцінки. Своім професійним обов'язком педагоги вважали ґрунтовність знань учениць із навчальних предметів, задля чого докладали зусиль. Навчальні вимоги не знижували навіть у ситуації перевищення норми (тобто вона була. — Прим. О. Д., І. І.) кількості незадовільних оцінок з арифметики в III класі за останню чверть, яку завідувач пояснив слабким рівнем знань учениць²⁶.

Суттєві проблеми з навчанням в окремих гімназисток зумовили інформування їхніх батьків, які шукали варіанти виходу із ситуації. Зокрема, виявлено факт відмови батьків від вивчення дочками окремих необов'язкових предметів. У практиці Варшавської жіночої прогімназії за 1914 р. такими стали іноземні мови. Зокрема, на засіданні 12 травня розглянули заяву Станіслави Яворської щодо звільнення дочки Яніни, учениці II класу, від опанування німецької мови; Чеботарьова щодо дочки Зінаїди, учениці III класу, — від французької мови; Гольдфайля щодо дочки Дори, учениці I класу, — від польської мови.²⁷ Причиною відмови батьків від вивчення доньками іноземних мов стала вкрай низька успішність останніх і наявність навчальних боргів із кількох предметів.

Питання результативності навчальної роботи гімназисток за 1913–1914 навчальний

рік педагогічна рада розглянула на засіданні 12 травня і ухвалила рішення про підсумкове річне оцінювання на підставі балів, отриманих ученицями протягом року. Проаналізуємо визначену нами річну навчальну успішність вихованок прогімназії, на основі якої ухвалювали рішення щодо подальшої освітньої траєкторії учениць (допущення до випускних іспитів, переведення до наступного класу, призначення перескладання чи залишення на другий рік).

Задовільні результати навчання протягом року продемонстрували 60,4 % учениць I класу, що стало підставою до їхнього переведення до II класу. Решта учениць I класу мала проблеми з виконанням навчальної програми, зокрема, 33,3 % — незадовільні оцінки з предмет(а)ів; 6,2 % — залишилися на другий рік. Відповідно 52,5 % учениць II класу виявили задовільні результати, решта мала проблеми з навчанням: 30 % — незадовільні оцінки з предмет(а)ів; 17,5 % — залишилися на другий рік. Відповідно 46,7 % учениць III класу виявили задовільні результати, решта мала проблеми з навчанням: 28,9 % — незадовільні оцінки з предмет(а)ів; 24,4 % — залишилася на другий рік. Відповідно 67,2 % учениць IV-A і IV-B класів виявили задовільні результати, тобто успішно витримали випускні іспити і отримали свідоцтво про закінчення курсу Варшавської жіночої прогімназії. Решта учениць випускного класу мала проблеми з навчанням: 23,9 % — незадовільні оцінки з предмет(а)ів; 5,9 % — залишилися на другий рік.²⁸

Як висновок, враховуючи стверджуваний дослідниками взаємозв'язок наукового знання, системи освіти, трансльованих навчальною літературою інтелектуальних конструктів у процесі формування загальнодержавної ідентичності (Репина Л. П., 2017. С. 16), маємо підсумувати роботу педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за 1914 р.

Розглядаючи освіту як дієвий засіб підготовки лояльних підданих, імперська адміністрація для приборкання бунтівної Польщі вдалася з 1864 р. до розширення російської просвітницької місії на жіночу частину населення регіону. Реалізацію нової освітньої політики мала забезпечити російська жіноча гімназія і прогімназія у м. Варшава. Жіноча прогімназія для учениць стає символом нового культурного середовища, де результатом проходження формальних та неформальних випробувань було формування особистої ідентичності вихованок, значний духовний розвиток, засвоєння цінностей громадянськості та здобуття ґрунтовних знань.

Завдання модернізаційних реформ 1860–1870-х років — «розширити свідомість» та «виховати гідних громадян» — на межі століть

²⁵ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 12.

²⁶ Там само. Арк. 28.

²⁷ Там само. Арк. 21 зв, 23 зв.

²⁸ Підраховано на підставі: Там само. Арк. 23–26 зв.

доповнила громадська діяльність з «демократизації знання», «зрівняння соціальних класів», «руйнування бар'єрів між людьми». Безпосереднім наслідком вагомої демократизації учнівського контингенту Варшавської жіночої прогімназії стала доступність середньої освіти для пересічних міських родин. Утім, діяльність педагогічної ради закладу виявила комплекс пов'язаних із цим проблем. З одного боку, серед учениць було чимало представниць малозабезпечених родин, які не могли вчасно і в повному обсязі сплачувати

за навчання. Питання соціальної допомоги малозаможним гімназисткам стало предметом постійної уваги і заходів адміністрації. З іншого боку, учениці з ремісничо-міщанського середовища (нижчих верств) не могли належно виконувати серйозні вимоги навчальної програми, мали низьку успішність і неналежну поведінку. Становище окремих гімназисток ускладнювалось поганим здоров'ям і хворобливим станом, почасти зумовленими неналежними соціальними умовами життя.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Володько А. В. Вклад імператриці Марии Александровны в развитие женского образования в России: открытые всесословные гимназии. *Диалог со временем*. 2021. № 76. С. 399–408.
- Драч О. «У житті поки “щастить”»: освітня траєкторія пересічної киянки модерної доби за автобіографією». *Київські історичні студії*. 2020. № 2 (11). С. 29–37. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.4>
- Драч О. О. Соціальний вимір жіночої освіти (кінець XIX — початок XX ст.): аспект доступності. *Człowiek, etnos, naród w historii świata — procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność)* / red. I. Sribniak. Warszawa-Paryż, 2020. С. 313–325.
- Драч О. О., Котиченко А. А. Жіноча середня освіта провінційного міста: осмислення практики функціонування гімназій Черкас (кінець XIX — початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2013. Вип. № 9 (262). С. 94–99.
- Мастяница О. Женщина между сословной и этнической идентичностью (на примере женского образования в Северо-Западном крае в 1830–1860-е годы). *Ab Imperio*. 2012. № 3. С. 49–77.
- Милько В. І. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 195–209.
- О русской гимназии и состоящей при ней женской прогимназии и начальном училище в Варшаве: именной указ от 30 августа (11 сентября) 1864 г. *Сборник правительственных распоряжений по Учредительному Комитету в Царстве Польском*. Варшава: Тип. Управления Варшавского жан-дармского округа, 1867. Т. 1. С. 95–103.
- Родевич М. В. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями. Санкт-Петербург: Тип. д-ра М. А. Хана, 1884. 326 с.
- Репина Л. П. Память и знание о событиях прошлого в историческом сознании и нарративах идентичности. *Событие в истории, памяти и нарративах идентичности* / под. ред. Л. П. Репиной. Москва, 2017. С. 9–18.
- Сиземская И. Н., Новикова Л. И. Идеи воспитания в русской философии XIX — начало XX века. Москва: РОССПЭН, 2004. 271 с.
- Сирцова О. М. Класична середня освіта у Запоріжжі на рубежі XIX–XX ст. та початку XXI ст.: порівняльний аналіз. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52, т. 2. С. 135–143. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2019-52-047>
- Тронько Т. Діяльність в Україні жіночих гімназій Відомства установ імператриці Марії (друга половина XIX століття). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 290–297.
- Drach O. “Efforts and Labour Defeat All Resistance”: Autobiographies of Jewish Girl Students of the Early 20th Century about the Path to Higher Medical Education in the Russian Empire. *Journal of Modern Jewish Studies*. 2022. № 2 (24). pp. 1–21. <https://doi.org/10.1080/14725886.2022.2044727>
- Kornilova I. V., Magsumov T. A., Shakirov R. R. Female Teachers Training in Educational Grades of Women's Gymnasia in Kazan in the Last Third of the XIX – Early XX Centuries. *European Journal of Contemporary Education*. 2016. № 16 (2). pp. 217–228. <https://doi.org/10.13187/ejced.2016.16.217>

REFERENCES

- Volodko, A. (2021). Vklad imperatritsy Marii Alersandrovny v razvitie zhenskogo obrazovaniia v Rossii: otkrytie vsesoslovnyie gimnazii [Empress Maria Alexandrovna's Contribution to the Development of Female Education in Russia: Women's all-estate open gymnasiums]. *Dialog so vremenem*, 76, 399–408 [in Russian].
- Drach, O. (2020). «U zhytty poky 'shchastyt': osvitiia traiektoriia peresichnoi kytaianky modernoi doby za avtobiohrafieiu» ["Life is still 'lucky': Educational trajectory of the average Kyivan woman in the modern era based on the autobiography"]. *Kyiv Historical Studies*, 2 (11), 29–37 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.4>
- Drach, O. (2020). Sotsialnyi vymir zhinochoi osvity (kinets XIX – pochatok XX st.): aspekt dostupnosti. In I. Sribniak (Ed.) *Człowiek, etnos, naród w historii świata – procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim* (pp. 313–325) [in Ukrainian].
- Drach, O. (2022). “Efforts and Labour Defeat All Resistance”: Autobiographies of Jewish Girl Students of the Early 20th Century about the Path to Higher Medical Education in the Russian Empire. *Journal of Modern Jewish Studies*, 2(24), 1–21 [in English].
<https://doi.org/10.1080/14725886.2022.2044727>
- Drach O., & Kotychenko A. (2013). Zhinocha serednia osvita provintsiinoho mista: osmyslennia praktyky funkcionuvannia himnazii Cherkas (kinets XIX –pochatok XX st.) [Women Secondary Education in Province: The reflection of Cherkasy town gymnasias' practice (the end of 19th – the beginning of 20th century)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, 9 (262), 94–99 [in Ukrainian].
- Mastianitsa, O. (2012). Zhenshchina mezhdru soslovnoi i etnicheskoi identichnostiu (na primere zhenskogo obrazovaniia v Severo-Zapadnom kraie v 1830–1860-ie gody). *Ab Imperio*, 3, 49–77 [in Russian].
- Mylko, V. I. (2017). Himnazii ukrainskykh mist u period modernizatsii Rosiiskoi Imperii (kinets XIX – pochatok XX st.). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 26, 195 – 209 [in Ukrainian].
- Kornilova, I. V., Magsumov, T. A., & Shakirov, R. R. (2016). Female Teachers Training in Educational Grades of Women's Gymnasia in Kazan in the Last Third of the XIX – Early XX Centuries. *European Journal of Contemporary Education*, 16(2), 217–228 [in English].
<https://doi.org/10.13187/ejced.2016.16.217>
- O russkoi gimnazii i sostoiashchei pri nei zhenskoi progimnazii i nachalnom uchilishche v Varshave: imennoi ukaz ot 30 avgusta (11 sentiabria) 1864 g. (1867). *Sbornik pravitelstvennykh rasporyazhenii po Uchreditelnomu Komitetu v Tsarstve Polskom*, Vol. 7, pp. 95–103, Warsaw [in Russian].
- Repina, L. P. (2017). Pamiat i znanie o sobytiakh proshlogo v istoricheskom soznanii i narrativakh identichnosti. In L. P. Repina (Ed.), *The Event in History, Memory and Narratives of Identity*, pp. 9–18, Moscow [in Russian].
- Rodevich, M. V. (1884). *Sbornik deistvuiushchikh postanovlenii i rasporyazhenii po zhenskim gimnaziiam i progimnaziiam Ministerstva narodnogo prosveshcheniia s posledovavshimi s 1870 goda izmeneniiami i dopolneniiami*. Saint Petersburg [in Russian].
- Sizemskaiia, I. N., & Novikova, L. I. (2004). *Idei vospitaniia v russkoi filosofii XIX – nachalo XIX veka*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Syrtsova, O. M. (2019). Klasychna serednia osvita u Zaporizhzhzi na rubezhi XIX–XX st. ta pochatku XXI st.: porivnialnyi analiz. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 52 (2), 135–143 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.26661/swfh-2019-52-047>
- Tronko, T. (2014). Diialnist v Ukraini zhinochykh himnazii Vidomstva ustanov imperatrytsi Marii (druha polovyna XIX stolittia). *Siverianskyi litopys*, 6, 290–297 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 10.02.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Ігор СРІБНЯК,

завідувач кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

Ihor SRIBNIAK,

Head of the Department of World History,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Марина ПАЛІЄНКО,

завідувачка кафедри архівознавства
та спеціальних історичних дисциплін
історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

e-mail: mpalienenko@knu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9098-1142>

Maryna PALIENKO,

Head of the Department of Archival Studies
and Special Historical Disciplines,
Faculty of History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

З історії кооперативного руху в таборі полонених українців Вецляр, Німеччина: створення та діяльність спілки «Чайня» (грудень 1915–1916 рр.)

У статті висвітлено створення та діяльність у таборі полонених українців Вецляр (Німеччина) кооперативного товариства «Чайня» (грудень 1915–1916 рр.). «Чайня» пропонувала своїм відвідувачам низькі ціни на продукти й зручну можливість «почаювати», що привернуло до неї значну кількість таборян. Прибуток закладу розподілявся рішенням загальних зборів як на виплату дивідендів на внесені паї, так і на потреби різних таборових організацій та на благодійну підтримку потребуючим (зокрема, й поза табором). Впродовж усього свого існування «Чайня» залишалась ефективним комерційним підприємством, єднаючи у своєму складі полонених різних політичних поглядів й уподобань. Вона зробила поважний внесок у розбудову національного життя у таборі, дієво підтримуючи діяльність освітніх курсів і таборових шкіл грамоти й спонсоруючи кошти на загальноукраїнські потреби.

Ключові слова: кооперативна спілка, «Чайня», паї, чистий прибуток, полонені вояки-українці, Вецляр, Німеччина.

On the History of the Cooperative Movement in POW Camp Wetzlar, Germany: The establishment and activity of the union «Chainia» (December 1915–1916)

The article highlights the specifics of the creation and activities in the camp of Ukrainian prisoners of war Wetzlar (Germany) of the «Chainia» Cooperative Society (December 1915–1916). From the very beginning of its work, «Chainia» offered its visitors low prices for food and provided a convenient opportunity to drink tea, which attracted a large number of campers. This in turn made «Chainia» a highly profitable enterprise (commercially), allowing it to make a significant profit. The income was distributed by the decision of the general meeting both on the payment of dividends on paid shares, and on the needs of various camp organizations and charitable support to the needy (including outside the camp). At the same time, the excessive influx of campers to «Chainia», the fierce debate on political issues and created some inconvenience for members of the cooperative. Some of the shareholders did not understand why campers with hostile or indifferent views to Ukrainians had the opportunity to use “all the amenities” and buy low-priced products in «Chainia». Therefore, from May 1916, the Tea House worked only

for members of the cooperative, thus encouraging campers to join their ranks. Throughout its existence, «Chainia» remained an effective commercial enterprise, uniting prisoners of different political views and preferences. It made a significant contribution to the development of national life in the camp, effectively supporting the activities of educational courses and camp literacy schools and sponsoring funds for all-Ukrainian needs.

Key words: cooperative union, «Chainia», share, net profit, captured Ukrainian soldiers, Wetzlar, Germany.

Зачаткування кооперативного руху в таборах полонених українців під час Першої світової війни стало можливим завдяки зусиллям Союзу визволення України (СВУ), який, будучи уповноважений до цього німецькою владою, вдався до налагодження культурно-освітньої та національно-організаційної роботи в середовищі таборян. У такий спосіб провід СВУ сподівався залучити полонених і, зокрема, аполітичну їх частину до активнішої участі у житті українських таборових громад, які виникли в українізованих таборах Раштат, Вецляр і Зальцведель. Ще однією причиною організації кооперативних спілок було прагнення СВУ навчити полонених українських активістів основ комерції (аби вони могли поширити свій досвід в Україні після повернення), а також пошук джерел фінансування культурно-освітньої роботи в таборах.

В усіх згаданих таборах кооперативні організації мали однакову форму й характер діяльності, коли в таборі творилась кооперативна спілка на паях (з виплатою пайщикам дивідендів). Кооперативи брали на себе провадження таборових буфетів («чайних»), у яких полоненим продавались різні продукти з невеликою націнкою. Справа заснування таборового кооперативу у Вецлярі полегшувалася тією обставиною, що до цього табору був відраджений один із організаторів аналогічної спілки у Раштаті, який вже мав достатній досвід участі у кооперативному русі.

Підвалини для вивчення специфіки функціонування української організації в таборі Вецляр (Німеччина) були закладені публікацією низки праць німецьких (Rehmer С., 1994; Runzheimer J., 1994; Rehmer С., 1997) і українських (Срібняк І., 1997; Срібняк І., 1998, Срібняк І., 1999) дослідників у 1990-х роках. Але історія цього табору все ж містила значну кількість недосліджених лагун, тому німецькі історики протягом двох наступних десятиліть продовжували роботу з опрацювання деяких аспектів перебування полонених українців царської армії у цьому таборі (Runzheimer J., 2002; Golczewski, 2010; Jung I. & Wiedl W., 2016). Ця дослідницька проблема розроблялась і в Україні, завдяки чому до наукового обігу була введена значна кількість архівних джерел (Кривошеєва Л. М., 2005; Кривошеєва Л. М., 2009). Є всі підстави стверджувати, що її розробка успішно триває й протягом останніх років (Срібняк І., 2020; Срібняк І. & Шнайдер В.,

2020a; Срібняк І. & Шнайдер В., 2021b; Срібняк І., 2021).

На жаль, у дослідженні проблематики не завжди спостерігалася академічна добросовісність. Приміром, одна зі статей кандидата історичних наук Йосипа Саєвича (нині — заступник начальника Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, полковник) містила короткий сюжет про специфіку діяльності кооперативного товариства «Чайня» у таборі Вецляр (Саєвич Й., 2006. С. 246). Уважне прочитання фрагмента дає всі підстави стверджувати, що текст був запозичений із монографії І. Срібняка (1999. С. 96–97) і, як це майже завжди водиться у псевдонауковців-плагіаторів, без посилання на першоджерело його «знань» з проблематики полону. Принагідно слід зауважити, що плагіат зі статті Й. Саєвича «плавно» перекочував до його дисертації (Саєвич Й., 2007. С. 113). Задля унаочнення плагіатних запозичень Й. Саєвича було проведено зіставлення текстів, а результати представлені у вигляді окремої таблиці (див. додаток до статті).

Для підготовки цієї розвідки авторами були використані документи з Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (де зберігається архів Вецлярського табору), спогади безпосередніх учасників національно-просвітницької роботи у Вецлярі¹ та матеріали таборового часопису «Просвітній Листок».

Метою статті є реконструкція специфіки функціонування кооперативної спілки «Чайня» у таборі полонених українців Вецляр, встановлення ступеня успішності комерційної діяльності останньої, а також розгляд особливостей розподілу її чистого прибутку.

Ідея про створення кооперативної спілки й тіснішого об'єднання полонених у таборі Вецляр на ґрунті спільності економічних інтересів зародилась серед очільників культурно-національного руху в середині жовтня 1915 р. Через бажання активістів повернути якомога більше полонених до участі в цьому проєкті, на дошці оголошень у читальні було розміщено повідомлення про скликання 24 жовтня ц. р. «цікавого таборового віча» (як йшлося у об'яві. — І. С., М. П.). Це

¹ Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя в українському таборі у Вецлярі. *Вістник політики, літератури й життя*. 1918. 20 січня. Ч. 3(186). С. 36–38; Карманський П. Шляхом визвольної боротьби (Спомини). *Визвольний шлях*. Лондон — Київ, 2005. Кн. 8. С. 86–109.

привернуло до нього додаткову увагу полонених, що повністю заповнили читальню. Відкрив віче член Просвітнього відділу СВУ М. Мітієвський, який запропонував присутнім обрати з-поміж себе голову зборів. Після цього новообраний голова — полонений Білик — оголосив віче відкритим і прочитав порядок денний, у якому фігурувало одне питання — створення «Української Кооперативної Чайні» в таборі².

Засновниками кооперативної спілки виступили кілька українських активістів з числа полонених (Опанасенко, Рухов, Шевчук та інші). Пояснюючи полоненим потребу її створення, М. Мітієвський зазначив, що завдяки спілці буде можливим «діставати в місті продукти значно дешевше» тих, які можна було придбати у батальйонних кантинах, що провадилися приватними власниками (німцями). Наступним словом взяв полонений Бахір, який прочитав статут «Чайні». Після цього була обрана управа «Чайні»: Калашник (голова), Сірчик (заступник), Каменчук (секретар і господар), Опанасенко (касир), Рухов і Косановський (члени). Отримала «Чайня» й контрольний орган — ревізійну комісію у складі Білика, Берненка й Осмака. Добір персоналу «Чайні» (прикажчика і робітників) було доручено провести управі спільно з ревізійною комісією. Також був визначений розмір вступного паю — від 30 «феників» (пфенігів) до 1,5 марки німецької (м. н.)³.

На цьому віче завершилось, а вже наступного дня було розпочато вписування нових членів до складу кооперативного товариства. Як це часто трапляється, нова справа не мала спочатку багатьох прихильників і до її членів записувались лише поодинокі полонені. Дехто вважав, що паї є жертвами і вже не будуть повернені полоненим, ще частина — взагалі не вірила, що можна буде організувати торгівлю в таборі. У цій ситуації українські активісти намагались переконати недовірливих у тому, що внесені паї не тільки будуть повернені за бажанням їхнього власника, але більше того — пайщики матимуть прибуток з власних паїв. Частину прибутку планувалось використовувати для потреб усього таборового загалу й на благодійні цілі. Щоправда, ці пояснення дійшли до свідомості лише кількох полонених, які підтримали майбутнє кооперативне товариство своїми паями, проте широкий загал уникав вступати до його складу, побоюючись репресій за такий вчинок після повернення додому⁴.

На цьому етапі розвитку кооперативного руху в таборі значне число полонених ще

продовжувало вірити усіляким нісенітницям, які поширювали у Вецлярі чорносотенці та малороси. На їхнє глибоке переконання, вже лише один той факт, що полонений належав до числа пайщиків, означав зраду російському цареві та «матушці-Росії». Відтак на всіх «школьників» (учнів таборових шкіл та курсів) та пайщиків кооперативу після повернення додому очікували тяжкі кари і навіть шибениця. А допоки що — їхні номери будуть записані та передані до російської військової контррозвідки, тому їм не вдасться уникнути покарання.

Слід відзначити, що такі погрози справляли помітний вплив на частину полонених, які мали здоровий глузд увійти до кооперативу, проте ще не виробили в собі стійких національних переконань. Такі ледь не щоденні «нашепти» чорносотенців часом призводили до серйозних нервових розладів у декого з таборян. У цьому контексті доцільно згадати про полоненого Шуляка, який наважився стати членом таборового кооперативу, але під впливом «чорної сотні» вже за кілька днів звернувся з категоричною вимогою повернути його пай та викреслити його прізвище з усіх списків, бо перебування в них означало для нього «пительку» (зашморг. — *I. С., М. П.*) на шию. Відразу після цього звернення йому було повернено пай, але Шуляк не вгамовувався і ще кілька разів звертався до управи «Чайні», вимагаючи викреслити його прізвище зі списків «школьників» (хоча він у них ніколи не фігурував). Закінчилась ця історія доволі сумно — за два тижні Шуляк був приміщений до таборового шпиталю в кепському стані: «...лежав [...] розбитий думкою, часто балакав сам з собою [...] він збожеволів...»⁵.

Протягом листопада 1915 р. тривала підготовча фаза до відкриття кооперативної спілки (запис пайщиків, пошук персоналу, отримання дозволів від німецької військової влади). Весь час до цього активно долучались члени Просвітнього відділу СВУ (голова Р. Смаль-Стоцький), заходами якого для потреб «Чайні» був переданий окремий просторий барак (з негайним його ремонтом і переобладнанням). 2 грудня рішенням управи «Чайні» було створено закупочну комісію, до якої було, зокрема, включено й полоненого Бідака (останній був переведений з Раштату (докладніше про історію цього табору див.: *Sribnjak I., 2020*) для поширення досвіду української організації цього табору в створенні кооперативних організацій). Її заходами в кількох німецьких комерційних фірм було придбано 100 фунтів цукру, 5 фунтів чаю, 6 плиток шоколаду, 20 коробок консервованого молока, невелику кількість лимонів, яблук, деякі канцелярські приладдя — на загальну суму 122,7 м. н. Після цього спільним рішенням управи

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2–2 зв.

³ Там само. Арк. 3.

⁴ Там само. Арк. 3 зв. — 4 зв.

⁵ Там само. Арк. 4 зв. — 5.

«Чайні» та Просвітнього відділу СВУ була визначена вартість закуплених товарів для реалізації⁶. Для розв'язання цього питання управа виходила з необхідності встановлення найнижчих цін, але за умови забезпечення прибутковості роботи «Чайні».

«Кооперативна спілка «Чайня» у Вецлярі» розпочала свою діяльність 5 грудня 1915 р., маючи на цей час у своєму складі 165 пайщиків, які внесли 158,1 м. н. паїв⁷ (за іншими даними — загальне число пайщиків становило 228 осіб⁸). Перший день її роботи був цілком вдалим: біля буфетного віконця завжди стояла черга, а саме приміщення «Чайні» за деякий час повністю заповнилось таборянами, які на власні очі хотіли пересвідчитися, що ціни в «Чайні» дійсно є нижчими від батальйонних кантин. Це було насправді так, тому в перший день мав місце дещо ажіотажний попит, і вже за три години роботи Чайні майже всі закуплені продукти були реалізовані, а отриманий виторг становив 120,56 м. н. З огляду на це управа «Чайні» була змушена до проведення щоденних закупів товарів у місті Вецляр. Проведена після двох тижнів роботи «Чайні» ревізія її діяльності засвідчила, що в ній «ведеться все гаразд», а також зростання кількості її членів (до 223 пайщиків станом на 13 грудня, які внесли 192,9 м. н. паїв). У цей час «Чайня» диспонувала 2280,19 м. н. оборотних коштів, а чистий прибуток за перший тиждень роботи склав 190,05 м. н.⁹

«Чайня» розпочинала свою роботу о другій годині пополудні та закривалася о шостій ввечері, коли після вечері у таборі відбувались щоденні (крім неділі) «вечірні читання» для всіх охочих¹⁰. Щоденне перебування у «Чайні» значної кількості таборян спонукало загальні збори пайщиків ухвалити рішення про встановлення чергування обраними для цього її членами, які «могли би бути присутніми при торгівлі» та мали би «обов'язок о всіляких похибках повідомляти Загальні збори». Також було встановлено, що всім працівникам «Чайні» безоплатно видавався один літр какао щоденно¹¹.

Підсумки першого місяця роботи «Чайні» були підбиті на загальних зборах пайщиків 4 січня 1916 р. Протягом другої половини грудня кількість членів кооперативного товариства

збільшилась до 254 осіб (слід зазначити, що за цей час 25 таборян вийшло з його складу). У грудні «Чайня» реалізувала товарів на суму 4599,43 м. н., а її обігові кошти зросли до 9274,70 м. н. (таке збільшення стало можливим завдяки наданню комендатурою табору та СВУ значних сум у кредит). Після обговорення збори пайщиків розподілили й чистий прибуток «Чайні», спрямувавши 277,15 м. н. для виплат пайщикам, 18,60 м. н. — для поповнення нерухомого фонду «Чайні», 37,20 м. н. — для поповнення запасного капіталу, 33 м. н. — для виплати винагород персоналу «Чайні». Привертає увагу та обставина, що понад половина чистого прибутку «Чайні» була витрачена на гуманітарні та загальнотаборові потреби: 41,28 м. н. передано до новоствореного фонду «бідному українському учню на стипендію при гімназії по війні», ще 350 м. н. призначалось на потреби таборової школи та придбання книг і брошур для таборової бібліотеки¹². Інформація про розподіл чистого прибутку за грудень 1915 р. була опублікована і на шпальтах таборової газети, де повідомлялось, що 350 м. н. було витрачено на придбання друкарського шрифту для потреб останньої¹³.

Як згадував один із українських активістів, попри загальну корисність роботи «Чайні» у цей час багато хто з полонених ставився до неї виразно неприхильно, вважаючи що нібито «отворилося не кооперативне товариство, маюче метою добро для всього табору, а якась тайна, злочинна організація, від якої табір мусить сподіватися всіх можливих і неможливих прикrostий». На засновників спілки «дивились як на осібну породу звірят і щиро бажали їм шибиниці по повероті до дому»¹⁴.

Інкoли траплялося так, що дехто з полонених, придбавши якісь продукти у «Чайні», після спілкування із унтерофіцерами його бараку просто-таки стрімголов прибігав знов до неї, аби повернути придбане й не втратити таким чином «у політику». Але все ж таки, як зазначав член Просвітнього відділу СВУ П. Карманський, в уявленні більшості таборян відвідування «Чайні» не було «політикою; у ній за 2 феники продавали пів кварта чаю або чоколяди (йдеється про какао. — І. С., М. П.), і сюди йшла громада як до одинокого певного місця. І дивно було в цім бараці, що робив вражіння поряднішою корчми. Кругом сіра маса гомоніла якимось московським жаргоном, а при касі, за столом, ізза якого

⁶ Там само. Арк. 5 зв. — 6 зв.

⁷ Там само. Арк. 6 зв. — 7.

⁸ Місячне звітлення з обороту Кооперативної Чайної полонених Українців табору Вецляр, з дня 5/XII включно 31/XII — 1915 р. *Просвітній Листок*. 1916. 1 лютого. Ч. 3. С. 8.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6 зв. — 7.

¹⁰ Лисецький П. Як виглядає просвітньо-організаційне життя в українському таборі у Вецлярі. *Вістник політики, літератури й життя*. 1918. 20 січня. Ч. 3(186). С. 37.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7 зв.

¹² Там само. Арк. 7 зв. — 8; Спр. 35. Арк. 47–52.

¹³ Місячне звітлення з обороту Кооперативної Чайної полонених Українців табору Вецляр, з дня 5/XII включно 31/XII — 1915 р. *Просвітній Листок*. 1916. 1 лютого. Ч. 3. С. 8.

¹⁴ Ре-тняк Д. Чайня. *Просвітній Листок*. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 9.

подавали чай, було чути українську мову. Одним це було школою, других бентежило і викликувало в них підозріння, що й тут політикою пахне. І вони не знали, куди вже перед нею тікати»¹⁵.

Полонений Решетняк зазначав, що, попри всі труднощі, комерційна діяльність «Чайні» протягом зими-весни 1916 р. була цілком успішною, вона «пішла в рух і поволі зєднувала все більше і більше членів: торгівля пішла жваво; продавали чай, какао, різні солодоші» всім відвідувачам. Бажання полонених до комунікації та короткого відпочинку за чашкою чаю боролось з їхнім відвічним страхом виявити свою навіть пасивну нелояльність до царського режиму, тож дехто з таборян «крадькома пробиралися в чайню, оглядаючися, щоби хто не побачив та не записав» їхніх номерів. Зрештою все більше полонених втомлювались боятись, так що «саля чайної завжди була набита битком покупцями й так собі, зібравшимися посперечатися й побалакати дядьками»¹⁶.

Потреба полонених у спілкуванні перетворила «Чайню» на місце для обговорення різних таборових та світових події, більше того, за оцінкою члена Просвітнього відділу П. Лисецького, вона стала «властиво політичним базаром цілого табору», і тут досить часто дискутували дві «партії» полонених: з одного боку, ті, що брали діяльну участь в українській культурно-освітній роботі в таборі, з іншого — малороси й чорносотенці, які продовжували зберігати вірність російському цареві¹⁷.

Такий стан справ причинився до збільшення обороту коштів чайні (за березень 1916 р. він склав 33 226 м. н.¹⁸) та відповідно до зростання обсягу виручки. Пайщики отримували високі дивіденди (30–50 пфенігів на свій пай в 30 пфенігів). Крім того, частина чистого прибутку чайні спрямовувалась на просвітні та добродійні цілі (на волинські школи, для потреб таборових організацій, на видавничий фонд часопису «Просвітній Листок», для хворих у таборовому лазареті тощо). Але перебування у чайні маси випадкових людей призводило до того, що в залі було «страшенно накурено, брудно й галас стояв як на ярмарці в свята»¹⁹.

¹⁵ Карманський П. Шляхом визвольної боротьби (Спомини). *Визвольний шлях*. 2005. Кн. 8. С. 96.

¹⁶ Ре-тняк Д. Чайня. *Просвітній Листок*. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 9.

¹⁷ Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя в українськiм таборі у Вецлярі. *Вістник політики, літератури й життя*. 1918. 20 січня. Ч. 3(186). С. 37.

¹⁸ Місячне звітлення Обороту Кооперативної Чайної полон[ених] Українців табору Вецляр з дня 1-го Марця до 1-го Цвітня 1916 р. *Просвітній Листок*. 1916. 25 травня. Ч. 12–13. С. 12.

¹⁹ Ре-тняк Д. Чайня. *Просвітній Листок*. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 9–10.

Це не подобалось багатьом пайщикам кооперативу, які все частіше підносили думку про доцільність обмеження доступу до Чайні сторонніх людей. Зрештою 3 травня 1916 р. одностайним рішенням загальних зборів було ухвалено, що правом на вхід до «Чайні» диспонуватимуть лише члени кооперативної спілки, після чого стало можливим завести належний порядок — «зробилося чисто, просторо, на столах завелися різні часописі і забави». Завдяки збільшенню кількості пайщиків (понад 520 осіб з 233 м. н. пайових внесків) оборот спілки навіть зріс — до 200–350 м. н. денно²⁰. Услід за таборовим часописом управа «Чайні» теж констатувала позитивність цих змін, бо відтоді «кождий пайщик бере з буфету чого тільки можливо, сідає біля столу, і підкріплюється собі помаленьку [...] сяде з товаришами за грою: в шашки [...] чи більш домино»²¹.

Відтоді «Чайня» стала зручними місцем для неформальних зустрічей та відпочинку українських активістів, зусиллями яких поступово змінювалось саме «обличчя» Вецлярю, набуваючи все більше українських рис. Проте допоки що ці зміни не мали ще глибинного характеру, вони відбулись у вольовий спосіб, натомість, за згадками члена Просвітнього відділу СВУ Б. Лепкого, «низи були ще майже не рушені. Може яка сотня людей признавала себе Українцями і хіснувалася тими надбаннями таорової культури, тисячі “терли матраци”, вважали себе салдатами “його велічества” і на всі починання дивилися як на німецьку інтригу, придуману на загибіль душ православних» (Золота Липа, 1924. С. 70, 72).

Але попри такі настрої, «Чайня» успішно продовжувала свою діяльність, що виявлялось не лише у щоденній прибутковій торгівлі та оптимістичній закупівлі продуктів, але й в організаційному розвої (у цьому контексті видається доцільним згадати про ухвалення загальними зборами пайщиків нової редакції статуту, що відбулось 23 липня 1916 р.). Станом на 1 серпня до складу кооперативу входило 953 члени (з них тільки протягом липня вписалось 240 нових пайщиків, вийшло — 10). Загальна сума активів «Чайні» на цей час становила 3132,82 м. н., чистий прибуток за липень 1916 р. склав 860,95 м. н.²² Позитивна динаміка розвитку «Чайні» мала місце й восени 1916 р. — протягом вересня кількість пайщиків зросла до 1121 осіб (434,30 м. н. паїв), активи кооперативу досягли 4498,76 м. н.²³ Успішний

²⁰ Там само.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8 зв.

²² Місячне звітлення кооперативної чайні за м[ісяць] липень 1916 року. *Просвітній Листок*. 1916. 15 серпня. Ч. 21. С. 8.

²³ Місячне звітлення кооперативної чайні за м[ісяць] вересень 1916 року. *Просвітній Листок*. 1916. 8 жовтня. Ч. 27. С. 8.

поступ української кооперації в таборі спонукав коменданта табору до передання «під заряд» «Чайні» табору кантину, що обіцяло значно збільшити суми чистого прибутку для кооперативу²⁴.

У кінці грудня 1916 р. були підбиті підсумки річної роботи «Чайні», які засвідчили про її вагомий внесок у матеріально-фінансове забезпечення культурно-освітньої роботи та благодійництва в таборі. Загалом (від дня заснування і до 1 січня 1917 р.) «Чайня» передала для цього 4023,54 м. н., зокрема: на просвітні цілі — 1300 м. н., на допомогу бідним у таборі — 100 м. н., для пресової секції (на видання таборової газети) — 527 м. н., для німецьких сиріт у м. Вецляр — 50 м. н., на потреби українських шкіл на Волині — 573 м. н., для соціальної секції таборової організації (товариство «Воля») — 175,49 м. н., для товариства «Сільський Господар» — 127,8 м. н., на будівництво пам'ятника полоненим українцям, які померли у Вецлярському таборі — 282,5 м. н., для таборового лазарету — 180 м. н., для волинських дітей на окупованих українських землях — 460 м. н., для редакції «Вістника Союзу визволення України» — 25 м. н., на таборову школу — 192,5 м. н. «Чайня» опікувалася й поповненням фонду «на стипендію для українського учня на гімназію», внісши до нього 213,27 м. н.²⁵ На початок 1917 р. кооперативна спілка стала найчисельнішою організацією полонених у таборі (1693 членів-пай-

щиків), об'єднуючи у своєму складі як прибічників, так і прихованих противників української справи²⁶.

Діяльність кооперативної спілки стала безпечним здобутком української організації табору, давши змогу привернути до українства пасивну частину полонених. «Чайня» пропонувала низькі ціни на продукти, тут були створені умови для короткого відпочинку та ознайомлення з останніми новинами (завдяки регулярній розклейці на одній зі стін закладу свіжого випуску таборової газети). Все це привертало до неї значну кількість таборян, що, своєю чергою, робило «Чайню» високорентабельним підприємством, даючи змогу отримувати значний прибуток. Останній розподілявся рішенням загальних зборів як на виплату дивідендів на внесені паї, так і на потреби різних таборових організацій та благодійної підтримки потребуючим (зокрема, й поза табором).

Протягом усього часу свого існування «Чайня» залишалась ефективним комерційним підприємством, еднаючи у своєму складі полонених різних політичних поглядів та уподобань. Вона зробила поважний внесок у розбудову національного життя у таборі, дієво підтримуючи діяльність освітніх курсів та таборових шкіл грамоти, спонсоруючи кошти на загальноукраїнські потреби. Важливим було й те, що, беручи участь у діяльності виборних органів кооперативної спілки та її загальних зборів, її члени здобували нові знання й набували нового досвіду, які могли бути використані після їх повернення додому.

²⁴ Кооперативна Чайня. *Просвітний Листок*. 1916. 12 листопада. Ч. 32. С. 4–5.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8 зв. — 10; Спр. 35. Арк. 47–52.

²⁶ Там само. Арк. 10.

**ПЛАГІАТНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ (ПОЗНАЧЕНІ КУРСИВОМ),
ЩО БУЛИ ВИЯВЛЕНІ У СТАТТІ ТА ДИСЕРТАЦІЇ Й. Й. САЄВИЧА**

<p>Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). К., 1999. 296 с.</p>	<p>Саєвич Й.Й. Українські військовополонені в таборах Німеччини: фінансово-господарська і культурно-освітня діяльність (1914–1918 рр.). <i>Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Держава та армія.</i> 2006. № 571. С. 244–250.</p> <p>Саєвич Й. Й. Українські військовополонені в таборах Австро-Угорщині і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту (1914–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 — Військова історія. Львів, 2007. 191 с.</p>
<p style="text-align: center;">С. 96–97</p>	<p style="text-align: center;">С. 246 статті + с. 113 дисертації</p>
<p>На початку грудня 1916 р. в таборі була заснована спілка «Кооперативна Чайня у Вецлярі» (22). Це було торговельне підприємство полонених, <i>початковий пайовий капітал якого становив 196,50 нім. мар. (0,3 нім. мар. — один пай)</i>. Можливість випозичати гроші (у СВУ та німецької комендатури) дозволило «Чайні» вже в грудні довести свій обіговий капітал до 9274,70 нім. мар. В кінці грудня 1915 р. (після розподілу чистого прибутку «Чайні») члени спілки ухвалили передати 350 нім. мар. на просвітню працю в таборі. Слід відзначити, що «Чайня» й надалі перераховувала значні кошти для потреб табірних організацій та на благодійні цілі. У цілому від дня заснування до 1 січня 1917 р. «Чайня» пожертвувала 4023,54 нім. марок (23).</p> <p>22. ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–11. 23. ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 47–52</p>	<p>Після двомісячної просвітницької роботи у Вецлярському таборі засновується кооперативна торговельна спілка на паях «Чайня». Товариство, крім чаю, торгувало кексами, шоколадом, цукром, цукерками та іншими солодощами. <i>Початковий пайовий капітал цього торговельного підприємства полонених становив 196,5 німецьких марок (0,3 марки — 1 пай)</i>. Маючи змогу позичити гроші, «Чайня» вже в грудні 1915 р. довела обіговий капітал до 9274,70 німецьких марок. Наприкінці грудня 1915 р., розподіливши чистий прибуток, члени спілки ухвалили передати 350 німецьких марок на просвітню роботу в таборі. Слід відзначити, що «Чайня» й надалі перераховувала значні кошти для потреб табірних організацій та на благодійні цілі. Загалом від дня заснування і до 1 січня 1917 р. «Чайня» пожертвувала 4023,54 німецьких марок [10].</p> <p>10. ЦДАВОУ. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 47</p>
<p style="text-align: center;">С. 97</p>	<p style="text-align: center;">С. 246 + с. 113 дисертації</p>
<p><i>У скорому часі вона стала найчисельнішою організацією полонених в таборі (на 1 січня 1917 р. — 1693 чол.), об'єднуючи у своєму складі як противників, так і прибічників української справи (24).</i></p> <p>24. ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9–10</p>	<p><i>У скорому часі вона стала найчисельнішою організацією полонених в таборі (на 1 січня 1917 р. — 1693 осіб), об'єднавши у своєму складі як противників, так і прибічників української справи</i></p>
<p style="text-align: center;">С. 97</p>	<p style="text-align: center;">С. 246 + с. 113 дисертації</p>
<p><i>У приміщенні «Чайні» збиралися полонені і обговорювали різні табірні й світові події, досить часто тут дискутували дві «партії» полонених — ті, що приймали участь в українській культурно-освітній роботі в таборі, й ті, що продовжували зберігати вірність російському цареві</i></p>	<p><i>У приміщенні «Чайні» збиралися полонені обговорити різні табірні й світові події; досить часто тут дискутували дві «партії» полонених — ті, що брали участь в українській культурно-освітній роботі в таборі, й ті, що продовжували зберігати вірність російському цареві</i></p>

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Золота Липа: ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами / під ред. З. Кузелі. Берлін, 1924.
- Кривошеєва Л. М. Кооперативний рух в таборах військовополонених українців часів Першої світової війни. *Культурологічний вісник*. 2005. Вип. 15. С. 40–44.
- Кривошеєва Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — Історія України. Запоріжжя, 2009. 242 с.
- Саєвич Й. Й. Українські військовополонені в таборах Німеччини: фінансово-господарська і культурно-освітня діяльність (1914–1918 рр.) *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. № 571. С. 244–250.
- Саєвич Й. Й. Українські військовополонені в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту (1914–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 — Військова історія. Львів, 2007. 191 с.
- Срібняк І. Громада полонених вояків-українців царської армії у таборі Вецляр, Німеччина (вересень 1915 — грудень 1916 рр.): за матеріалами ЦДАВО України. *Емінак*. 2020. № 3 (31). С. 217–233.
- Срібняк І. З історії культурно-просвітницької діяльності полонених українців у таборі Вецляр (Німеччина) в 1915 р. *Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі XXI століття: тези V Міжнар. наук.-прак. конф. (22–25 травня 1997 р.)*. Київ — Чернівці, 1997. Ч. 2. С. 441–443.
- Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. С. 93–110.
- Срібняк І. Особливості проведення національно-просвітницької роботи у таборі полонених українців Вецляр, Німеччина (червень 1916 — лютий 1917 рр.). *Освітологічний дискурс*. Київ, 2021. Т. 32, № 2. С. 16–28.
- Срібняк І. Табір полонених українців у Вецлярі (Німеччина) у 1915–1917 рр. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*. 1998. Вип. 2. С. 38–57.
- Срібняк І., Шнайдер В. Формування світогляду полонених українців засобами друкованого слова: національно-виховна місія часопису «Просвітній Листок» у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.). *Синopsis: текст, контекст, медіа*, 2020. Т. 26, № 3. С. 90–97. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.7>
- Срібняк І., Шнайдер В. Часопис «Просвітній Листок» як джерело для реконструкції історії розвитку української громади у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.). *Київські історичні студії*. 2020. № 2 (11). С. 50–59.
- Golczewski F. *Deutsche und Ukrainer: 1914–1939*. Paderborn, 2010. S. 108–127.
- Jung I., Wiedl W. Ein “besonderes” Lager für Ukrainer. *Zwischen Propaganda und Alltagsnot. Wetzlar und der Erste Weltkrieg 1914–1918*. Neustadt an der Aisch, 2016. S. 262–282.
- Rehmer C. Das Ukrainierlager Wetzlar-Büblingshausen (1915–1918). Ein besonderes Lager? *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*. 1994. Heft 37. S. 77–116.
- Rehmer C. “Revolutionierungspolitik” und Ukrainer-Lager. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. Frankfurt, 1997. S. 245–280.
- Runzheimer J. “...Damit alle an uns erinnert werden”! Das ukrainische Gefangenenlager in Wetzlar. *Heimat an Lahn und Dill*. 1994. Bd. 284. S. 2–3.
- Runzheimer J. Film als historische Quelle. Das ukrainische Kriegsgefangenenlager in Wetzlar. *Claudia Weidemann und Rudolf Worschech: Kamera. Oskar Barnack. Frühe Filme aus Wetzlar und Umgebung*, Frankfurt am Main, 2002. S. 25–28.
- Sribnjak I. *Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft: Das ukrainische Rastatt. Zur Gründung und Tätigkeit der Gemeinschaft “Die Unabhängige Ukraine”, 1915–1918*. München — Paris: Internationales Lucien-Febvre-Wissenschafts- und Bildungskonsortium, 2020. 338 s.

REFERENCES

- Jung, I. & Wiedl, W. (2016). Ein “besonderes” Lager für Ukrainer Zwischen Propaganda und Alltagsnot. Wetzlar und der Erste Weltkrieg 1914–1918. *Neustadt an der Aisch*, pp. 262–282 [in German].
- Kryvosheieva, L. M. (2005). Kooperatyvnyi rukh v taborakh viyskovopolonenykh ukraintiv chasiv Pershoi svitovoi viiny [Cooperative Movement in the Camps of Ukrainian Prisoners of War during the First World War]. *Kulturolohichnyi visnyk*, 15, 40–44 [in Ukrainian].
- Kryvosheieva, L. M. (2009). *Natsionalno-prosvitnia diialnist Soiuzu vyzvolennia Ukrainy v taborakh viyskovopolonenykh ukraintiv (1914–1918 rr.)* [National-Educational Activity of the Union of Liberation

- of Ukraine in the Camps of Ukrainian Prisoners of War (1914–1918)]. *Candidate thesis*, Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Golczewski, F. (2010). *Deutsche und Ukrainer: 1914–1939*. Paderborn [in German].
- Rehmer, C. (1994). Das Ukrainerlager Wetzlar-Büblingshausen (1915–1918). Ein besonderes Lager? *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*, 37, 77–116 [in German].
- Rehmer, C. (1997). “Revolutionierungspolitik” und Ukrainer-Lager *Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18*. Frankfurt a. M. u. a., 245–280 [in German].
- Runzheimer, J. (1994). «...Damit alle an uns erinnert werden»! Das ukrainische Gefangenenlager in Wetzlar *Heimat an Lahn und Dill*, 284, 2–3 [in German].
- Runzheimer, J. (2002). Film als historische Quelle. Das ukrainische Kriegsgefangenenlager in Wetzlar *Claudia Weidemann und Rudolf Worschech: Kamera. Oskar Barnack. Frühe Filme aus Wetzlar und Umgebung*, Frankfurt am Main, 25–28 [in German].
- Saievych, Y. Y. (2006). *Ukrainski viiskovopoloneni v taborakh Nimechchyny: finansovo-hospodarska i kulturno-osvitnia diialnist (1914–1918 rr.)* [Ukrainian Prisoners of War in the Camps of Germany: Financial and economic and cultural and educational activities (1914–1918)] *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*, 571, 244–250 [in Ukrainian].
- Saievych, Y. Y. (2007). *Ukrainski viiskovopoloneni v taborakh Avstro-Uhorshchyny i Nimechchyny v period Pershoi svitovoi viiny: vyshkil ta orhanizatsiia roboty (1914–1918 rr.)*. *Candidate thesis*, Lviv [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (2020). *Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft: Das ukrainische Rastatt. Zur Gründung und Tätigkeit der Gemeinschaft «Die Unabhängige Ukraine», 1915–1918*. München-Paris [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (1997). Z istorii kulturno-prosvitnytskoi diialnosti polonenykh ukrainsiv u tabori Vetsliar (Nimechchyna) v 1915 r. Abstracts of Papers: *Etnonatsionalnyi rozvytok v Ukraini ta stan ukrainskoi etnichnosti v diaspori: sutnist, realii konfliktnosti, problemy ta prohnozy na porozii XXI stolittia*, pp. 441–443 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (1998). Tabir polonenykh ukrainsiv u Vetsliari (Nimechchyna) u 1915–1917 rr. [Camp of Ukrainian prisoners in Wetzlar (Germany) in 1915–1917]. *Visnyk Kyivskoho derzhavnogo lnhvistychnoho universytetu*, 2, 38–57 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (1999). Poloneni ukrainsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.) [Ukrainian Prisoners of War in Austria-Hungary and Germany (1914–1920)]. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (2020). Hromada polonenykh voiakiv-ukrainsiv tsarskoi armii u tabori Vetsliar, Nimechchyna (veresen 1915 – hruden 1916 rr.): za materialamy TsDAVO Ukrainy [Community of Captured Ukrainian Soldiers of the Tsarist Army in the Camp Wetzlar, Germany (September 1915 – December 1916): according to the TsDAVO, Ukraine]. *Eminak*, 3 (31), 217–233 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (2021). Osoblyvosti provedennia natsionalno-prosvitnytskoi roboty u tabori polonenykh ukrainsiv Wetzlar, Nimechchyna (cherven 1916 – liutyi 1917 rr.) [Peculiarities of Conducting National Educational Work in the Camp of Ukrainian Prisoners of War Wetzlar, Germany (June 1916 – February 1917)]. *Osvitohichnyi dyskurs*, 32 (2), 16–28 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. & Schneider, V. (2020a). Formuvannia svitohliadu polonenykh ukrainsiv zasobamy drukovanoho slova: natsionalno-vykhovna misiia chasopysu «Prosvitnii Lystok» u tabori Vetsliar, Nimechchyna (1916 r.) [Formation of the Worldview of Captured Ukrainians by Means of the Printed Word: National-educational mission of the periodical “Enlightenment Leaf” in the camp Wetzlar, Germany (1916)]. *Synopsis: tekst, kontekst, media*, Kyiv, 26, 3, 90–97 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. & Schneider, V. (2020b). Chasopys «Prosvitnii Lystok» yak dzherelo dlia rekonstruktsii istorii rozvytku ukrainskoi hromady u tabori Vetsliar, Nimechchyna (1916 r.) [Periodical «Prosvitnii Lystok» (“Enlightenment Leaf”) as a Source for the Reconstruction of History of the Ukrainian Community Development in the Wetzlar Camp, Germany (1916)]. *Kyivski istorychni studii*, 2 (11), 50–59 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.7>
- Zolota Lypa. (1924). Yuvileina zbirka tvoriv Bohdana Lepkoho z yioho zhyttiepysom, bibliohrafieiu tvoriv i prysviatamy [Zolota Lypa: Jubilee collection of works by Bohdan Lepky with his biography, bibliography of works and dedications]. Pid red. Z. Kuzeli, Berlin [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.02.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Геннадій КАЗАКОВ,
кандидат історичних наук,
Бердянськ, Україна

Gennady KAZAKOV,
PhD in History,
Berdyansk, Ukraine

e-mail: gkazakov2505@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2860-9892>

Афро-американська спільнота у період мобілізаційних заходів 1917–1918 рр.: надії та практика

Статтю присвячено аналізу практики мобілізації представників афро-американської спільноти до лав армії США у роки Першої світової війни та їхнім очікуванням від участі у бойових діях. Окреслюється позиція американського уряду щодо ролі афроамериканців у збройних силах. Наголошено, що світова війна стала першою глобальною подією, яка дала афро-американській спільноті надію на здобуття рівних прав у межах своєї держави. Водночас в армії зберігалася сегрегація та дискримінація за расовою ознакою.

Ключові слова: Перша світова війна, афроамериканці, мобілізація, експедиційний корпус, сегрегація, армія США.

African-American Community during Mobilization Measures 1917–1918: Hope and practice

The article is devoted to the military mobilization of the African-American community to the USA Army during the First World War; the expectations of African-Americans of participating in hostilities on the fronts of World War I in the U.S. Army; and the point of view of the U.S. government and military on the role of African-Americans as part of the U.S. Army. This question remains relevant today, as some aspects of the problem are still not studied enough in world historiography.

The research methodology involves general scientific and special historical research methods. The integrated approach helped to combine different theoretical aspects of the issues under the study and relate them to specific historical events, based on which it was possible to trace the positions of different segments of society on both national and financial grounds regarding the role of African-American soldiers at the front. The chronological approach contributed to the study of the topic in historical retrospect, the study of the sequence of events of the mobilization activities and the arrival of African-American soldiers on the European front. The biographical approach identified certain individuals who played a key role in the mobilization of African-Americans and their further distribution in the military. A statistical approach to studying the problem made it possible to determine the number of African-Americans involved in the American armed corps in Europe and their relationship between combat and support battalions.

The scientific novelty of the paper is that the study of the position of the African-American community in the mobilization of the First World War, their expectations and realities, called the racist position of the establishment and the army, are studied.

The paper concludes that World War I was the first global event to give the African-American community hope for equal rights within its state. In practice, due to the predominance of racists in the command structure, the recruitment of African-Americans to the military was soon reduced, and segregation and racial discrimination remained within its borders.

Key words: First World War, African-Americans, mobilization, expeditionary corps, segregation, U.S. army.

Минуло понад півтора століття від часу скасування рабства в Сполучених Штатах Америки та більше пів століття з надання рівних прав населенню країни, однак афро-американська

спільнота досі зазнає утисків — від негативних висловлювань до вбивств невинних громадян. До того ж влада нерідко є байдужою до таких дій. З огляду на це актуальним є розгляд подій Першої світової війни, коли уряд США дав

афро-американській спільноті надію на здобуття рівних прав, проте фактично досить швидко відмовився від таких починань. Досліджуючи цей період, а саме проблему мобілізації, можемо проаналізувати як надії афро-американської спільноти, так і загальні тенденції урядової політики щодо неї.

Тематика участі афроамериканців у Першій світовій війні на сьогодні цікавить багатьох істориків США, зокрема І. Флоретта, А. Барбе (1996), А. Вільсона (2015), В. Дугласа (2016) та ін. Водночас в українському науковому просторі проблематика афроамериканців лише починає вивчатися. Зокрема, можемо відзначити роботи О. Дегтярьової (Дегтярьова О., 2021), О. Петраускас (Петраускас О., 2018), М. Лимар та В. Ахеевої (Лимар М. та ін., 2021). Проте досліджень з окресленого нами у розвідці хронологічного періоду наразі не було здійснено.

Метою статті є характеристика мобілізації представників афро-американської спільноти до лав армії США у роки Першої світової війни.

Оголошення урядом США війни Німецькій імперії 6 квітня 1917 р. призвело до потреби у розбудові власної армії та насамперед мобілізації населення до її лав. Вже 15 квітня президент США В. Вільсон звертається до народу з проханням підтримати його у війні з Німеччиною за відстоювання принципів демократії. Він наголосив на необхідності для фермерів у безкорисній підтримці американського війська, а молоді було запропоновано долучатись до армії¹. Був солідарним у цьому питанні і вічний опонент президента Т. Рузвельт, який ще 10 квітня зауважив: «...американська армія повинна бути розміщена негайно на лінії вогню»².

Потреба у мобілізації була зумовлена тим фактом, що, як зазначає Р. Стрінер, напередодні вступу у війну американська армія налічувала невеликі за чисельністю збройні сили — 134 тис. солдат та офіцерів і 123 тис. національної гвардії (Striner P., 2014. С. 234, 238). Такі сили могли мати лише експедиційний характер і аж ніяк суттєво не були здатні подолати війська Троїстого союзу. Як наслідок, розпочинається кампанія щодо добровільного залучення громадян до лав армії. Очікувалося, що найближчим часом кількість добровольців складе від пів мільйона до мільйона осіб. Проте на практиці за перші два тижні їх налічувалося менше десяти тисяч. Зокрема, американський історик А. Каспі зазначав, що через десять днів від часу оголошення війни лише 4355 добровольців записалося до лав американської армії.

¹ Woodrow Wilson: "Address to the Nation", April 16, 1917. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley. URL: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=65399>

² Col. Roosevelt Sees Presiden. The New York Times. 1917. 11 April. P. 3.

З них п'ята частина — представники афро-американської спільноти (Каспі А., 2008. С. 22).

Насамперед вступу афроамериканців до армії сприяли ті гасла, які проголошували представники уряду. Зокрема, В. Вільсон у промовах зазначав: «З тисячами ваших синів, які перебувають у [військових] таборах і у Франції, по завершенні війни ви повинні очікувати не менше, ніж отримання повних громадянських прав, таких самих, якими користуються всі інші громадяни [США]» (Американские негры...).

Військово-морський міністр США Дж. Деніелс зазначав: «У цій війні ми стверджуємо новий дух загальної рівності і братерства. Занадто довго Америка була поневолена, занадто довго при владі перебувала каста»³.

Наголосимо, що не всі афроамериканці масово пішли до армії. Існували кола, які, навпаки, радикально виступали проти вступу до неї, наголошуючи, що спершу держава мусить почати захищати їх, а вже потім «чорні будуть захищати Америку»⁴. У країні зростає кількість маршів протестів з антивоєнними гаслами з боку афро-американської спільноти, що в результаті перерости в масові арешти афроамериканців як зрадників і дезертирів, що не бажали стати на захист країни та демократії.

Найактивніше проти участі американських негрів у війні виступали тогочасні лідери афро-американського руху, зокрема В. Троттер, А. Філіп Рендольф та М. Гарві (Американские негры...). Натомість такі керманічі NAACP, як Дю Буа та Дж. Спінгарн закликали вступати в армію. Вони вважали, якщо Америка потребує, то афроамериканцям потрібно продемонструвати свою «непохитну вірність», аби реалізувати «більш дрібні об'єкти цієї світової битви». Водночас перемога Німеччини зображувалась як цілковита поразка афро-американської спільноти у боротьбі за власні права. Паралельно з цим звучав заклик до уряду стосовно того, що афро-американським солдатам потрібні офіцери з бездоганим характером і моральними нормами, які зможуть підготувати їх не лише до бойових дій у Франції, а й до викликів, що постають перед ними в радикально мінливому американському суспільстві⁵.

Зважаючи на суттєве зростання афроамериканців, які бажали вступити до лав армії, вже за кілька днів Військовим департаментом припиняється прийом «добровольців чорного кольору» через заповнення квот для афроамериканців (Johnson W. R., 1999. P. 29).

³ The Cabinet Diaries of Josephus Daniels (1913–1921) / Ed. by D. Cronon. Lincoln, 1963. P. 312.

⁴ Complete History of the Colored Soldiers in the World War / by J. A. Jamieson, Sergt. G. I. William. New York city : Bennett & Churchill, 1919. P. 24–27.

⁵ W. E. B. Du Bois. Editorial. Crisis. 1917. № 14/2. P. 60.

Із оголошенням загальної мобілізації кількість афроамериканців у лавах американського війська поступово зростала і на листопад 1918 р. вже складала близько 350 тис. осіб. Більшість із них долучилася до армії як добровольці. Значне бажання афроамериканців вступити в армію було покликано спробою подолати сегрегацію та вірою у те, що суттєва допомога на європейських фронтах змінить і позицію до спільноти в межах Сполучених Штатів Америки. На практиці ж прагнення афроамериканців долучитися до армії було використано расистськи налаштованими колами південних штатів, де саме представників досліджуваної спільноти масово записували до армії задля заповнення квот, «відмазуючи» в такий спосіб «білих громадян». Приміром, одна комісія із призову з округу Джорджія звільнила 44 % білих зареєстрованих за фізичними ознаками, водночас з таких самих причин було звільнено лише 3 % чорних⁶.

Незважаючи на значний приріст армії за рахунок афроамериканців, сегрегація не зникає, а починає застосовуватися в армії. З одного боку, уряд таким чином намагався задовольнити білих расистів, які були проти вступу афроамериканців та перебування поряд із ними, з іншого — зменшувалась імовірність виступів усередині армії, коли солдати-«негри» не підкорялися б білим, не давши в такий спосіб «білим» офіцерам знущатися над своїми підопічними за фактом кольору шкіри. Водночас за цих обставин задовольнялися деякі потреби активістів, адже зростала кількість афро-американських офіцерів молодшого ланцюга, хоча і в межах власної спільноти.

Підготовка офіцерів з лав афроамериканців розпочалася в окремому таборі Де-Мойн, що почав діяти у травні 1917 р. До нього було залучено 1250 осіб афро-американської спільноти, які мали щонайменше атестат про середню освіту. Проте лише 639 з них закінчили навчання: звання капітана отримало 106 осіб, перших лейтенантів — 329, старших лейтенантів — 204⁷. Утім, внаслідок расистського налаштування значної частини політичної та військової верхівки, яка не хотіла бачити на чолі підрозділів афроамериканців, така ініціатива була припинена вже після першого випуску. А самі випускники були призначені до піхотних, артилерійських та інженерних підрозділів 92-ї дивізії (Barbeau etc., 1996. P. 165–166).

До того ж командування не розцінювало «чорних» солдатів як ефективних вояків. Так, голова управління полковник Р. Андерсон 16 травня 1918 р. видав «Розпорядження про

чорних призовників», прямо заявивши, що «чорні призовники не можуть бути використані проти військ супротивника». Зокрема, свої доводи він роз'яснював так: «Величезний відсоток чорношкірих є неосвіченим і неписьменним, зайнятим на денній роботі. Ці люди не мають здебільшого моральної стійкості протистояти труднощам і впливу умов польової служби, особливо у Франції з її вологими холодними зимами. Представники нижчих соціальних верств негрівського населення з лісової глибинки не мають моральної стійкості та міцності вистояти на лінії фронту проти німецьких військ, які укомплектовані людьми з високим рівнем освіти і відмінно підготовленими. Ворог постійно шукає слабке місце в лінії фронту, і він може знайти його в тій частині лінії, яку утримують війська, зібрані з покидьків з числа представників кольорової раси, і він може сконцентрувати всі сили, які має, проти них»⁸.

Наслідком цього стало те, що більшість афроамериканських підрозділів в основному була переведена на допоміжні ролі і не брала участі у бойових діях, обмежуючись діяльністю у трудових батальйонах⁹. Проте частина афроамериканців все ж таки була залучена до бойових дій й отримала визнання з боку своїх білих товаришів. Здебільшого це стало можливо завдяки керівнику американськими військами у Європі Дж. Першингу, який на підтримку своїх рішень згадував участь афро-американських підрозділів на Кубі: «Вони показали себе хоробрими й гідними довіри, і старий 10-ий кавалерійський полк, із яким я служив на Кубі, відзначився там у позитивному сенсі. За умови перебування під керівництвом здібних білих офіцерів і достатньої навченості чорношкірі солдати завжди добре поводитися» (Pershing J., 1931. P. 249–250). Власне, останній пункт теж був слушним, адже, вже перебуваючи в Європі, Дж. Першинг замінив у підрозділах більшість афро-американських офіцерів на білих командирів. Отже, расизм був притаманний не лише звичайним рядовим солдатам, а й найвищому керівництву.

Своєю чергою, Дж. Першинг 7 серпня 1918 р. видав спеціальне секретне розпорядження для французьких військ стосовно того, як слід поводити себе з афро-американськими дивізіями. Поміж іншого наголошувалося: «...контакт із французами пробудить в чорних американців сподівання, які для них [білих] є неприйнятними. Вкрай важливо, щоб дії [французів] не входили в глибоке протиріччя з американською

⁶ Complete History... / by J. A. Jamieson, Sergt. G. I. William. New York city : Bennett & Churchill, 1919. P. 76–77.

⁷ War Secretary Approves Negro Officers Camp. The Afro American. 1917. 19 May. P. 1.

⁸ Memorandum for the Chief of Staff, May 16, 1918. URL: <http://docs.fdrlibrary.marist.edu/psf/box3/a43gg01.html>

⁹ W. E. B. Du Bois. Close Ranks. Crisis. URL: <https://www.blackpast.org/african-american-history/w-e-b-du-bois-close-ranks-editorial-from-the-crisis-july-1918/>

громадською думкою...» (Ibid. P. 213). Таким чином, ідеї щодо зміни ролі афро-американської спільноти в межах Сполучених Штатів Америки по завершенні війни навіть не розглядалися урядом. Перевага надавалася білим воякам, яких вважали вищими за негрів: «Ми повинні запобігати збільшенню будь-якої близькості між французькими офіцерами і чорношкірими [американськими] офіцерами. Ми можемо бути ввічливими і люб'язними з останніми, але ми не повинні спілкуватися з ними так само, як з білими американськими офіцерами, тому що це глибоко образить останніх» (Scott E. J., 1919).

До того ж афроамериканці не могли служити в морській піхоті, а здобули право перебувати лише на обмежених посадах у флоті та береговій охороні. До кінця Першої світової війни афроамериканці служили лише у кінних, піхотних, сигнальних, медичних, інженерних й артилерійських частинах, а також капеланами, геодезистами, водіями вантажівок, хіміками та офіцерами розвідки (Афроамериканцы на Первой мировой...).

Із потраплянням афроамериканців на фронт прояви расизму не припинялися. Саме їм дають старі палатки, знаряддя праці, найгірший одяг, інколи навіть часів Громадянської війни. Більше того, афроамериканцям не видавали змінного одягу, тому дехто ходив в одному однострої місяцями. Здебільшого афро-американські солдати були змушені спати надворі в наметах замість теплих, міцних казарм¹⁰.

Перші чорні війська, відправлені за кордон, належали до підрозділів служби. Оскільки їхня робота була неоціненною для військових зусиль, командири обіцяли особливі привілеї в обмін на високі результати. З такою мотивацією солдати часто працювали по двадцять чотири години на добу безперервно, розвантажуючи кораблі та перевозючи людей і матеріальні засоби з різних баз, портів та залізничних складів. Відповідно до того, як війна тривала і солдати виходили на фронт, афро-американські трудові підрозділи несли відповідальність за риття окопів,

¹⁰ Complete History of the Colored Soldiers in the World War / by J. A. Jamieson, Sergt. G. I. William. New York city : Bennett & Churchill, 1919. P. 98.

розмінування території, прибирання колючого дроту, поховання солдатів, загиблих під час бойових дій. Найгіршого поведження з усіх родів військ, які служили у Першій світовій війні, зазнали афро-американські стивідори, незважаючи на всю важку та значну роботу, яку виконували. Таке ставлення виливалося у певні протести з боку афро-американських військовослужбовців: сповільнення роботи, активізація контактів із французькими військовими (що було заборонено), написання листів протесту до американського уряду¹¹.

Попри це деякі дивізії змогли відзначитися в боях, а дехто із солдатів навіть отримав визнання, що, з одного боку, було позитивним для спільноти в подальшому русі за їхні права, а з іншого — мало певний політичний сенс. Відзначенням деяких вояків ліквідувалося питання щодо повного презирства стосовно афро-американської спільноти (хоча це не зупинило бунти у 1919 р.). Зокрема, добре себе проявили солдати 92-ї і 93-ї дивізій. Цікаво, що лише з них афро-американські солдати брали участь у бойових діях.

Отже, Перша світова війна, а особливо повноцінний вступ Сполучених Штатів Америки у бойові дії дав афро-американській спільноті країни надію на покращення власного статусу в межах держави, ймовірно скасування сегрегаційних законів та здобуття більш рівних прав із білим населенням США. Проте на практиці, хоча афроамериканці й долучилися до армійських лав, у обставинах їхнього призову лунали нотки расизму, а програма підготовки офіцерів з афро-американського складу була досить швидко згорнута з ініціативи расистських урядових кіл. Незважаючи на це, афро-американські військові підрозділи гідно репрезентували себе у ключових боях фінального етапу війни і, хоча й у мізерному відсотку, їхні досягнення були визнані урядом США.

У подальшому планується більш детальне вивчення участі афроамериканців у бойових діях та історичного шляху окремих дивізій.

¹¹ Memorandum for the Adjutant General of the Army (June, 1918). File # 10218-154 (5). Entry 65, Record Group 165. National Archives. College Park. Md.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Американские негры в ПМВ и последствия. URL: <https://oper-1974.livejournal.com/556178.html> (application date: 04.11.2021).
- Афроамериканцы на Первой мировой войне — «Воины Преисподней из Гарлема». Негры в армии США в XIX — первой половине XX в. URL: <https://draftee.ru/afroamerikancy-na-pervoi-mirovoi-voine-voiny-preispodnei/>
- Дегтярьова М. О. Особливості внутрішньої міграції афроамериканців в США. *Історіосфера*: матеріали Шістнадцятої наук. конф. (2–3 квіт. 2021 р.). Одеса, 2021. С. 74–76.

- Лимар М., Агеева В. Расова сегрегация та боротьба за соціальну справедливість у американському суспільстві. *Американська історія та політика*. 2021. № 11. С. 9–22. DOI: <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2021.11.1>
- Петраускас О. Політика «позитивної дії» щодо афроамериканців у США: історична ретроспектива. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2018. Вип. 27. С. 247.
- Barbeau A. E., Florette H. *The Unknown Soldiers: African-American Troops in WWI*. Philadelphia: Da Capo Press, 1996. 279 p.
- Douglas W. *African American Doctors of World War I*. Jefferson, North: McFarland and Company, 2016. 284 p.
- Johnson W. R. Black American Radicalism and the First World War. *The secret files of the Military Intelligence Division. Armed Forces & Society*. 1999. Vol. 26. № 1. P. 27–53.
- Pershing J. *My Experiences in the World War*. New York: Frederick A. Stokes Company, 1931. Vol. II. 436 p.
- Scott E. J. *Scott's Official History of the American Negro in the World War*. Washington, D. C.: War Dept., 1919. URL: <https://net.lib.byu.edu/estu/wwi/comment/scott/ScottTC.htm>
- Striner R. *Woodrow Wilson and World War I: A Burden Too Great to Bear*. L.A. : Rowman & Littlefield Publishers; 1ST edition, 2014. 310 p.
- Wilson A. P. *African American Army Officers of World War I*. Jefferson, North Carolina: McFarland and Company, 2015. 236 p.

REFERENCES

- Amerikanske negry v PMV i posledstviia [American Blacks in WWI and the Aftermath]. (n.d.). *Livejournal* [in Russian].
<https://oper-1974.livejournal.com/556178.html>
- Afroamerikantsy na Pervoi mirovoi voine – «Voiny Preispodnei iz Garlema. Negry v armii SShA v XIX – pervoi polovine XX v. [African Americans in the First World War – “Warriors of the Underworld from Harlem”. Blacks in the US Army in the 19th – first half of the 20th century]. (n.d.). *Draftee* [in Russian].
<https://draftee.ru/afroamerikancy-na-pervoi-mirovoi-voine-voiny-preispodnei/>
- Barbeau, A. E., & Florette, H. (1996). *The Unknown Soldiers: African-American Troops in WWI*. Philadelphia: Da Capo Press [in English].
- Dehtiarova, M. O. (2021). Osoblyvosti vnutrishnioi mihratsii afroamerykantsiv v SShA [Features of Internal Migration of African Americans in the United States]. Abstracts of Papers *Historiosphere*, pp. 74–76 [in Ukrainian].
- Douglas, W. (2016). *African American Doctors of World War I*. Jefferson, North: McFarland and Company [in English].
- Johnson, W. R (1999). Black American Radicalism and the First World War. *The Secret Files of the Military Intelligence Division. Armed Forces & Society*, 26 (1), 27–53 [in English].
- Lymar, M., & Ahieieva, V. (2021). Rasova sehrehatsiia ta borotba za sotsialnu spravedlyvist u amerykanskomu suspilstvi [Racial Segregation and Struggle for Social Justice in U.S. Society]. *American History and Politics*, 11, 9–22 [in Ukrainian].
DOI: 10.17721/2521-1706.2021.11.1
- Petrauskas, O. (2018). Polityka «pozytyvnoi dii» shchodo afroamerykantsiv u SShA: istorychna retrospektyva [The Policy of “positive action” against African Americans in the United States: Historical retrospective]. *Mizhnarodni zviiazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhdky*, 27, 247 [in Ukrainian].
- Pershing, J. (1931) *My Experiences in the World War*. New York: Frederick A. Stokes Company, II [In English].
- Scott, E. J. (1919). *Scott's Official History of the American Negro in the World War*. Washington, D.C.: War Dept [in English].
<https://net.lib.byu.edu/estu/wwi/comment/scott/ScottTC.htm>
- Striner, R. (2014). *Woodrow Wilson and World War I: A Burden Too Great to Bear*. L. A.: Rowman & Littlefield Publishers; 1st edition [in English].
- Wilson, A. P. (2015). *African American Army Officers of World War I*. Jefferson, North Carolina: McFarland and Company [in English].

Дата надходження статті до редакції: 12.01.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Вікторія КОВАЛЬЧУК,

аспірантка кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Viktoriia KOVALCHUK,

Graduate student
of the Department of World History,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: v.kovalchuk.asp@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7428-9124>

«Вермахту потрібні солдати»: виховання й освіта під впливом нацизму

У статті проаналізовано, як засобами освіти й виховання відбувався процес формування нового ідеалу чоловіка в Третьюму рейху. Зазначено чинники, що вимагали створення нового ідеалу маскулінності, та досліджено теоретичні розробки провідних діячів націонал-соціалізму в цій галузі. З'ясовано, що на реалізацію цих ідей спрямовувалася вся діяльність Міністерства народної просвіти й пропаганди на чолі з Й. Геббельсом та Міністерства науки, виховання і народної освіти під керівництвом Б. Руста. Також автором виділено ті тенденції, що виникли в суспільстві через появу образу чоловіка як солдата.

Ключові слова: маскулінність, націонал-соціалізм, політичне виховання, політична педагогіка, Третій рейх.

“Wehrmacht needs soldiers”: Upbringing and education under the influence of Nazism

Studying the experience of implementing educational and upbringing changes of such a totalitarian state as the Third Reich allows us to look differently at any reformist actions in our country. This experience is especially useful in combination with the study of the activities of the Ministry of Education and Propaganda of the Third Reich. The purpose of the article is to study the place of Nazi propaganda given to men in the “national community”. Applying a socio-cultural approach in combination with a gender-sensitive methodology will allow us to rethink the existence of Germans of the Third Reich through the prism of dominant gender roles in society.

As a result of the study, it is found that the concept of creating a new image of “man” helped the Nazis in their quest to achieve an ideal society and “national community”. An intermediate link in this system is the reform of the education and upbringing of the Third Reich as well as the introduction of a number of youth organizations, which aimed to educate young people in obedience in the spirit of the ideas of National Socialism. Participation in these organizations, as well as further service in the army, became the responsibility of the young German. All parts of the education system are undergoing changes: undesirable teachers have been removed from teaching, school and university programs are filled with ideology, and education is carried out in accordance with ideals. The militarized model of masculinity is becoming increasingly important in the state. Such personal qualities as strength, courage, endurance, as well as the willingness to sacrifice their lives for the benefit of the state become the invariable characteristics of a true German.

Key words: masculinity, national-socialism, political education, political pedagogy, Third Reich.

Досвід нацистської Німеччини у галузі освіти й виховання дає змогу виокремити ті заходи, які тоталітарна держава може впровадити на своїх теренах і на територіях окупованих країн. Вивчення такого досвіду в поєднанні з гендерним підходом є як ніколи актуальним для сучасної України. Особливо плідним таке дослідження

буде в поєднанні з розглядом діяльності пропагандистських органів Третього рейху.

Дослідження гендерної історії Третього рейху є актуальним напрямом у сучасній історичній науці. Невід'ємним складником гендерної проблематики є розробка практичних питань соціальної реалізації (Carney A. B., 2010; Haste C., 2001; Воропаєв С., 2005). Систему освіти

й виховання Третього рейху розкрито в контексті дослідження націонал-соціалізму крізь призму гендеру (Ермаков А. М., 2011; Макарова Л. М., 2007). Сучасна українська дослідниця Марія Култаєва вивчає філософію освіти й виховання Третього рейху в контексті політичної романтики (Култаєва М., 2018). Доповнили уявлення про виховні та освітні практики нацистської Німеччини розвідки життєвого шляху Б. Руста як очільника відповідного міністерства (Давлетов О., 2010).

Метою статті є окреслення реформації системи освіти й виховання Третього рейху, творення нової гендерної моделі чоловіка з властивими йому світоглядними характеристиками.

Гітлерівському режиму в короткий термін вдалося нав'язати німецькому суспільству власну гендерну ідеологію з її трактуванням маскуліності й гендерних ролей чоловіка. Значною мірою до цієї справи був причетний Йозеф Геббельс, міністр пропаганди і народної освіти Третього рейху. Будучи рупором цієї пропаганди, він зазначав, що перемогти супротивника (в цьому разі народ) можливо лише шляхом створення почуття спільності, яке охопило весь народ¹. Такою спільнотою мало стати «народне співтовариство».

Ідея народного співтовариства не була новою і не з'явилася на порожньому місці. Слід розуміти, що націонал-соціалізм від самого початку розумів навколишній світ як чоловічий. Це виявилось ще в час формування Програми НСДАП 1920 р., де йшлося про «громадян», тобто «німців». Та й майбутнє народу покладалося на чоловіків як «синів народу», а не на жінок (Макарова Л. М., 2007. С. 235).

Адольфу Гітлеру належить термін *Volksgemeinschaft* («національне співтовариство»), який репрезентував єдину Німеччину. Фюрер опікувався теоретичною розробкою цієї ідеї. Нацисти прагнули здобути підтримку різних прошарків суспільства. Концепція А. Гітлера *Volksgemeinschaft* була расово уніфікована й організована ієрархічно. Вона передбачала містичну єдність, наявність форми расової душі, що об'єднує всіх німців (Carney A. B., 2010. P. 5). Ця концепція також застосовувалася для створення конкретних ролей чоловіків і жінок у Німеччині. Думки Гітлера щодо цієї теми можна простежити в його промові на честь Нюрнберзького ралі 1936 р.: «У житті нації є дві окремі арени: чоловіки і жінки. Природа правильно призначила, що чоловіки очолюють сім'ю та обтяжені завданням захисту свого народу, громади. Світ жінки, коли

їй пощастило, — це її сім'я, її чоловік, її діти, її будинок. Звідти вона може побачити ціле. Обидві арени об'єднуються, щоб сформувати спільноту, яка дає змогу людині вижити. Ми хочемо побудувати спільний світ обох статей, в якому кожен бачить свої завдання, завдання, які тільки він може виконати, і, отже, може й повинен трудитися поодиноці»².

Нова влада Німеччини чудово розуміла, що молодь — це майбутнє країни. Гітлер зазначав: «У кого в руках молодь, у того в руках і майбутнє. Я починаю з молоді. Ми, ті, хто старі, відпрацьований матеріал. Ми прогнили до мозку кісток. Але моя чудова молодь! Чи є де-небудь у світі ще настільки прекрасна молодь? Погляньте на цих юнаків і підлітків! Який матеріал! З ними я зможу створити новий світ! Моє навчання буде суворим. Ми виб'ємо з них слабкість. Надзвичайно активна, владна, жорстока молодь — ось що я залишу після себе. Молодь повинна бути байдужа до болю. В ній не повинно бути слабкості і жалості. Я знову хочу побачити в їхніх очах відблиск гордості та незалежності хижого звіра. Я не стану проводити інтелектуальну підготовку. Знання — це крах для моєї молоді. Я хочу, щоб вони навчалися тільки тому, що дає їм їхня уява. Але одній речі вони повинні навчитися — самоволодінню. Вони навчатимуться долати страх смерті завдяки суворим випробуванням. Це — героїчне покоління молоді, з якого вийде творець, людина-бог!» (Воропаєв С., 2005. С. 353).

Ще за два роки до з'їзду 1936 р. А. Гітлер також озвучив свій ідеал хлопчика. Він повинен бути спортивним, мати жорсткий характер, бути дисциплінованим і здоровим. Ще тоді стало зрозуміло, що саме через молодіжні організації фюрер прагнув створити нових німців для майбутнього.

Кейт Хейст, авторка «Жінок Німеччини», стверджує: «Керівництво негайно приступило до організації молоді в єдине тіло відданих прихильників. Під керівництвом Бальдура фон Шираха організація повинна була долучити всіх молодих людей віком від десяти до вісімнадцяти років до нацистської ідеології і навчити бути майбутніми членами рейху... Гітлер мав надихнути молодь на місію, звертаючись до їхнього ідеалізму та мрій» (Haste C., 2001. PP. 129–130).

З 10-річного віку хлопчикам пропонувалося приєднатися до молодіжних організацій нацистів. Спершу вони проходили навчання в Юнгфольк з 10–14 років, потім переходили в Гітлерюгенд. Ці організації виховували військові цінності й чесноти, такі як обов'язок, честь,

¹ Fritzsche H. Dr. Goebbels and His Ministry. 1934. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. [Electronic recourse]. Accessed mode: <https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/goeb62.htm>

² Hitler, A. The Rally of the German Women's League. 1936. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. [Electronic recourse]. Accessed mode: <https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/pt36frau.htm>

мужність, сила і нещадність, а також вірність, за якою приховувався послух³. Уніформа і регулярні військові навчання доповнювалися церемоніями на честь війни.

Під час навчання в Юнгфольку хлопців готували до головної мети — стати майбутніми солдатами. Тому переважна більшість занять була зосереджена на фізичних вправах і стрілецькій підготовці, а також засвоєнні ідеології. Хлопчикам також доводилося вивчити семафорну абетку й брати участь у дводенних похідних перегонах. Після складання необхідних тестів їм видавали кинджал з написом «кров і честь».

Значна увага приділялася фізичним якостям юнаків. На сторінках молодіжних журналів та пропагандистських плакатах з'являлися ідеалізовані портрети молодих спортсменів у білих жилетах і фланелі, в іншому разі це був одяг, обов'язковим атрибутом якого була свастика.

Окрім впливу на переконання молодих німців через Гітлерюгенд школи також сприяли засвоєнню політичних і расових ідей нацизму. Обов'язок щодо уніфікації та нацифікації цієї сфери державного життя покладался на Бернхарда Руста, імперського міністра науки, виховання і народної освіти. Відповідно всі вчителі мали приєднатися до Націонал-соціалістичної ліги вчителів, яка перевіряла їх на політичну та расову придатність. У свою чергу, це призвело до зміни навчальних планів, які мали відповідати нацистській ідеології. Освіта в царині расової свідомості розпочиналася саме в школі. Дітям постійно нагадували про їхні расові обов'язки перед «національною спільнотою». Поряд з політичною освітою обов'язковим предметом стала біологія. Діти дізнавалися про «гідні» та «недостойні» раси, розмноження, спадкові хвороби тощо (Давлетов О., 2010. С. 124–126). Всі ці заходи мали єдину мету: зростаючи, молоді німці не повинні були ставити під сумнів нацистські ідеї.

Щоденне навчання було просякнуте пропагандою. Не оминуло це й шкільних підручників. Томі Унгерер стверджує, що його шкільні підручники були сповнені сторінками висловлювань Гітлера. «Навчіться жертвувати заради своєї Батьківщини. Ми підемо далі. Німеччина повинна жити. Ви повинні бути правдивими, ви повинні бути мужніми і сміливими й один з одним утворювати велике і дивовижне товариство» (Ungerer T., 1998. С. 46). Такі дії привели до бажаних результатів: майже ніхто з учнів не ставив під сумнів все те, що вони бачили чи чули під час занять.

Реалізацію нацистських ідей у школі було покладено на плечі вчителів. Тих, хто не

підтримував нацистські ідеї, було звільнено. Засвоєнню вчителями націонал-соціалістичних переконань частково сприяли курси лекцій, які проводилися в спеціальних таборах. Тут вчителів готували до викладання ідеологічно витриманого матеріалу (Давлетов О., 2010. С. 125).

Ту частину вчителів, яка не підтримувала нацистські ідеї, могли у будь-який час звільнити. Це могло стати результатом скарги будь-кого з учнів. У цьому нацисти надали повну свободу останнім.

Відбулися зміни й у системі вищої освіти, проте переважним чином вони торкнулися жінок. Якщо узагальнити, то було запроваджено обмеження академічних свобод студентів, засуджено надмірний інтелектуалізм. Було встановлено додаткові перепони у можливості молоді здобути вищу освіту, і, як наслідок, зменшилася кількість студентів. О. Давлетов зазначає, що кількість студентів зменшилася зі 128 тис. у 1933 р. до 58 тис. у 1939 р. (Давлетов О., 2010. С. 126–127). Також відбулося зменшення і викладацького складу університетів за рахунок усунення від викладання осіб, неугодних новій владі. Ті ж викладачі, що залишилися, стали у певному сенсі залежними від студентів, оскільки на останніх покладался обов'язок контролювати лояльність педагогів до нацистського режиму (Култаева М., 2018. С. 54).

У 1935 р. Гітлером була запроваджена обов'язкова служба чоловіків в армії. Хлопці, які досягли 18-річного віку, мали пройти військову службу. Це дало можливість поповнити ряди армії. В історичній науці збройні сили нацистської Німеччини більш відомі під назвою Вермахт. Обов'язкова військова служба нацистів використовувалася як спосіб сприяння національній єдності молоді Німеччини.

Важливим для цілісності розуміння образу солдата є його світогляд, характер. Порадником у цій ситуації є офіційна пропаганда, яка й створювала цей образ. Ще в Першу світову війну до лав армії було мобілізовано значну частину чоловічого населення країни. З того часу популярність у суспільстві здобула мілітаризована модель маскулінності. Нацистське керівництво заохочувало у своїх солдатах такі риси, як гнучкість, зухвалість і самостійність. Неодноразово наголошувалося на важливості таких якостей, як мужність, витривалість, спритність, сила характеру, а також почуття єдності з іншими солдатами. Відповідно співчуття і співпереживання були тавровані як жіночі або нечоловічі, та й загалом фемінізація чоловіків осуджувалася ідеологами нацизму⁴.

Внаслідок пропаганди якості та поведінки, властиві військовим, переносилися на

³ Hess R. The Oath to Adolf Hitler. 1934. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. [Electronic recourse]. Accessed mode: URL: <https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/hess1.htm>

⁴ Goebbels J. German Women. 1934. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. [Electronic recourse]. Accessed mode: <https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/goeb55.htm>

громадянське життя. Як наслідок, війна стала важливим чинником у визначенні мужності в Третньому рейху. На думку націонал-соціалістів, солдат являв собою справжню мужність, бо не страхався зіткнутися зі смертю і був готовий пожертвувати собою задля народу. До речі, лише прихильники націонал-соціалізму наділялися привілеєм героїчної смерті (Култаєва М., 2018. С. 49).

Як писав Геббельс: «Штурмовик — той тип політичного солдата, з допомогою якого націонал-соціалістичний рух вперше представляв нову Німеччину» (Ермаков А. М., 2011. С. 73). Саме штурмовик був політичним солдатом Геббельса, «він оголошував себе готовим захищати свій світогляд всіма засобами, і якщо проти нього застосовується сила — застосувати силу. Тут наголос стоїть на слові “політичний”. Штурмовик був і є політичним солдатом. Він служить політиці. Він не найманець і не бандит. Він сам вірить в те, що захищає і за що бореться» (Ермаков А. М., 2011. С. 73).

У самостійному сприйнятті свого образу солдата це реалізувалося в тотальній вірі в Гітлера як свого лідера та готовності боротися за нього і, в разі потреби, жертвувати життям заради цього.

Формуванню відповідного образу чоловіка допомагали церемонії. Нацистське керівництво вмilo використовувало їх як демонстрацію маскулінності гітлерівської партії та країни загалом (Ширер У., 2002. С. 19–22).

Американському кореспонденту У. Ширеру довелося бути свідком того, як пересічне населення ставилося до своїх солдатів. «Сьогодні був день урочистостей для армії, яка дуже реалістично демонструвала навчальний бій на лузі Цепелінгів. Важко перебільшити шаленство трьохсот тисяч німецьких глядачів, які побачили своїх солдатів у дії, почули грім гармат і відчули запах пороху. Я зрозумів, що всі ті американці та англійці (серед інших), які вважали, що німецький мілітаризм був дітищем Гогенцоллернів — від Фрідріха Великого до кайзера Вільгельма II, помилялися. Швидше, це щось глибоко укорінене у всіх німцях. Вони

поводилися сьогодні як діти, які грають у солдатиків» (Ширер У., 2002. С. 22).

Перед початком війни у 1939 р. набув чинності закон ще 1936 р., який призвав всіх молодих людей до Гітлерюгенду, подібно до призову в армію. Молодь мала пройти початкову військову підготовку, адже це було важливим аспектом діяльності Гітлерюгенду (Ширер У., 2002. С. 251). Також його членів використовували як дешеву робочу силу.

З початком війни молодіжні організації Третього рейху багато в чому перейняли на себе батьківський обов'язок виховання дітей. Вважалося, що таким чином держава подбає про освіту тих, чії батьки були залучені до війни чи іншої праці⁵.

З початком Другої світової війни відбулося посилення німецької моделі маскулінності. На додачу до інших характеристик справжнього солдата додалися суворість, самопожертва і героїзм.

Товариськість воєнного часу, яка відчувалася між чоловіками, стала в певному відношенні ідеалом націонал-соціалістів. Режим розцінював чоловічу дружбу як фундамент держави.

Таким чином, нацистська система освіти і виховання креативно посприяла побудові «народного співтовариства». Адже лише шляхом виховання можна було досягнути такої бажаної націонал-соціалістами національної дисципліни. Системи шкільної та вищої освіти й молодіжні організації мали бути нерозривно пов'язані з ідеологією нацизму. Задля цього всі ланки освіти і виховання було очищено від небажаних елементів. Було переглянуто навчальні плани і перепи-сано підручники. Наскрізною темою виховання стало засвоєння юнаками та чоловіками своєї гендерної моделі солдата. Врешті-решт ця гендерна модель стала синонімом маскулінності в Третньому рейху.

⁵ Goebbels J. Youth and the War. 1940. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. [Electronic recourse]. Accessed mode: <https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/goeb33.htm>

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Воропаєв С. Энциклопедия Третьего рейха. Москва: Локид-Пресс, 2005. 592 с.
- Давлетов О. Бернхард Руст — від вчителя веймарської доби до міністра освіти, науки та культури Третього Рейху: штрихи політичного портрету. *Південний архів. Серія: Історичні науки*. 2010. Вип. 31–32. С. 122–129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pain_2010_31-32_15
- Ермаков А. М. Йозеф Геббельс и конструирование нацистской модели маскулінности. *Адам и Ева. Альманах гендерной истории*. 2011. № 19. С. 63–96.
- Култаєва М. Філософія освіти і виховання Третього рейху: витоки, політико-ідеологічні контексти та концептуальні конструкти. *Філософія освіти*. 2018. № 1. С. 25–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhilEdu_2018_1_4 DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-25-87>
- Макарова Л.М. Национал-социализм в гендерном измерении. *Диалог со временем*. 2007. № 19. С. 234–252.

- Ширер У. Берлинский дневник. Европа накануне Второй мировой войны глазами американского корреспондента / пер. с англ. Л. А. Игоревского. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2002. 508 с. URL: http://militera.lib.ru/db/shirer_wl/index.html
- Carney, A. B. Victory in the Cradle: Fatherhood and the Family Community in the Nazi Schutzstaffel: candidate's thesis. Florida State University Libraries, 2010. 335 p.
- Haste, C. Nazi Women: Hitler's Seduction of a Nation. Channel 4 Books. 2001. 192 p.
- Ungerer, T. A Childhood under the Nazis. Roberts Rinehart Pub, 1998. 175 p.

REFERENCES

- Voropaiev, S. (2005). *Entsiklopediia Tretieho Reykha*. Moscow: Lokid-Press [in Russian].
- Davlietov, O. (2010). Bernkhard Rust – vid vchytelia veimarskoi doby do ministra osvity, nauky ta kultury Tretioho Reikhu: shtrykhy politychnoho portretu [Elektronnyi resurs]. *Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky*, 31–32, 122–129 [in Ukrainian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pain_2010_31-32_15
- Ermakov, A. M. (2011). Yozef Gebbels i konstruirovaniye natsistskoi modeli maskulinnosti. *Almanakh gendernoi istorii Adam i Eva*, 19, 63–96 [in Russian].
- Kultaieva, M. (2018). Filosofii osvity i vykhovannia Tretioho Reikhu: vytoky, polityko-ideolohichni konteksty ta kontseptualni konstrukty. *Filosofii osvity*, 1, 25–87 [in Ukrainian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhilEdu_2018_1_4
DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-25-87>
- Makarova, L. M. (2007). Natsional-sotsializm v gendernom izmerenii. *Dialog so vremenem*, 19, 234–252 [in Russian].
- Shirer, U. (2002). *Berlinskii dnevnik. Evropa nakanune Vtoroi mirovoi voyny glazami amerikanskogo korrespondenta*. Igorevskiy L. A. (Trans.), ZAO Tsentrpoligraf [in Russian].
- Carney, A. B. (2010). Victory in the Cradle: Fatherhood and the Family Community in the Nazi Schutzstaffel. *Candidate's thesis*, Florida State University Libraries [in English].
- Haste, C. (2001). *Nazi Women: Hitler's Seduction of a Nation*. Channel 4 Books [in English].
- Ungerer, T. (1998). *A Childhood under the Nazis*. Roberts Rinehart Pub [in English].

Дата надходження статті до редакції: 10.04.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Максим ХОДЖІН,

аспірант Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка (Україна),
Кам'янець-Подільський, Україна

e-mail: maximganic@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8352-4878>

Maksym KHODZHIN

Postgraduate student,
Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohiienko University,
Kamianets-Podilskyi, Ukraine

Особливості суніто-шиїтського протистояння періоду «Арабської весни»

У статті проаналізовано основні особливості суніто-шиїтського протистояння подій «Арабської весни». Зазначається, що одним із основних її результатів став крах правлячих режимів у цілій низці арабських країн, який супроводжувався зростанням ісламських радикальних ідеологій. Ісламістські організації не стали основною організуючою силою в протестному русі в арабських країнах і не були його натхненниками. Проте у багатьох країнах саме партії помірних ісламістів прийшли до влади в результаті виборів завдяки своєму сильному впливу на широкі верстви населення держав близькосхідного регіону. «Арабська весна» також продемонструвала, що виступи сучасної і найбільш освіченої частини суспільства проти диктатури й жорсткого авторитаризму не обов'язково ведуть до демократичних перетворень у цих суспільствах. На політичну арену вийшли сили, які не поділяють ліберальних цінностей та й не здатні запропонувати розчарованому й озлобленому населенню демократичну альтернативу.

Ключові слова: «Арабська весна», суніти, шиїти, «Брати-мусульмани», Уряд національної згоди, іслам, зовнішня політика.

Peculiarities of the Sunni-Shiite Confrontation during the Arab Spring

The article reveals the main features of the Sunni-Shiite confrontation during the events of the Arab Spring. In particular, the author of the article notes that one of the main results of the Arab Spring was the collapse of the ruling regimes in a number of Arab countries, which was accompanied by the growth of Islamic radical ideologies. Under these circumstances, the factor of Sunni-Shiite confrontation is becoming more and more radical during these events, which has resulted in a series of armed confrontations between members of both faiths. The author of the article also argues that despite all its complexity and contradictions, the events of the Arab Spring have led to a complete change in the political map of the Middle East. Politically, these countries are undergoing a complete reform of the Arab East, due to the change from secular to religious, which was embodied by Sunni-oriented regimes. At the same time, as the course of events showed, Islamist organizations did not become the main organizing force in the protest movement in the Arab countries and were not its instigators. However, in many countries, it is the moderate Islamist parties that have come to power as a result of the election due to their strong influence on the general population of the Middle East. The Arab Spring has also shown that the actions of the modern and most educated part of society against dictatorship and harsh authoritarianism do not necessarily lead to democratic change in these societies. In a traditional society, forces that do not share liberal values and are unable to offer a frustrated and embittered population a democratic alternative have entered the political arena.

All this in general not only did not solve the main domestic and foreign policy problems of the Middle East, but on the contrary led to their further aggravation. At the same time, the factors of the Sunni-Shiite confrontation in the region were increasingly used by various political forces of these countries to solve their own interests.

Key words: Arab Spring, Sunnis, Shiites, "Muslim Brotherhood", Government of National Consent, Islam, foreign policy.

Зважаючи на особливе місце ісламу в політичних процесах сучасного арабського світу, необхідно враховувати роль, яку зіграв суніто-шиїтський конфлікт в подіях, що отримали назву «Арабська весна». Основними її результатами стали крах правлячих режимів у цілій низці арабських країн, який супроводжувався зростанням ісламських радикальних ідеологій, а також збройні конфлікти, що виникли у 2011 р. і продовжуються до сьогодні. Причому їхньому розростанню і часовій тривалості значною мірою сприяли дії зовнішніх політичних сил, які зазвичай використовували ці конфлікти для реалізації своїх інтересів.

Все це загалом призвело до того, що суніто-шиїтське протистояння набрало дедалі більш радикалізованої форми, вилилося у цілу серію збройних протистоянь між представниками обох конфесій. Цей конфлікт не лише не вирішував основних внутрішніх і зовнішньополітичних проблем країн Близького та Середнього Сходу, а, навпаки, сприяв перетворенню регіону у своєрідну «безпекову пастку», у яку були втягнуті основні світові геополітичні гравці.

Проблематика «Арабської весни», зважаючи на її актуальність, знайшла своє висвітлення у низці праць, зокрема О. Яковлева (Яковлев А., 2013. С. 126–134), В. Фареса (Фарес В., 2012. 616 с.), А. Рагімової (Рагімова А., 2008. 104 с.) та ін. Серед англійських досліджень слід виділити роботи Д. Джрейсат (Jreisat J., 2016. Р. 411–437), Д. Зубайди (Zubaida J., 2017. Р. 23–35) та ін. Так, О. Яковлев акцентує увагу на розкритті основних проблем, з якими стикнулися країни Арабського Сходу у своєму соціально-економічному розвитку кінця ХХ — початку ХХІ ст. Їхня невирішеність, на думку науковця, і спричинила «Арабську весну». В. Фарес проаналізував її особливості в різних країнах. На основі залучення широкого кола джерел автор намагається вивести загальні закономірності «Арабської весни», акцентуючись і на основних її проблемах, що, на його думку, лежать перш за все у соціально-економічній площині. Але релігійному чиннику дослідник не приділяє належної уваги. А. Рагімова окреслила процес політизації ісламу на початку ХХІ ст. Чинник суніто-шиїтського протистояння в її дослідженні, хоча дотично, але також відтворено. Питанням реформування арабських країн після подій «Арабської весни» свої праці присвятили Д. Джрейсат та Д. Зубайда. У їхніх розвідках міститься цікавий фактологічний матеріал, однак проглядає релігійна заангажованість авторів, що зрештою негативно вплинуло на об'єктивність викладу.

Метою статті є розгляд особливостей суніто-шиїтського протистояння періоду «Арабської весни» та з'ясування змісту його впливу на перебіг тогочасних подій.

Наприкінці 2010 р. багато арабських країн охопила гостра політична криза, яка згодом отримала назву «Арабська весна». Вона призвела до зміни режимів у Тунісі та Єгипті, а також спричинила розв'язання громадянських війн у Сирії та Лівії. Зокрема, антиурядові виступи, що почалися в Сирії ще весною 2011 р., переросли в 2012 р. у відкрите збройне зіткнення опозиції з правлячим режимом. Разом з тим підйом масового руху проти офіційної влади в Ємені призвів до відставки президента і виборів нового глави держави. Також треба згадати помітні заворушення у Бахреїні, вуличні демонстрації в Кувейті й навіть у Саудівській Аравії, зростання політичної напруженості в Марокко, Алжирі та Йорданії.

Основними причинами масових соціальних протестів періоду «Арабської весни» стало перш за все загострення соціально-економічних проблем у низці арабських країн, насамперед різке зростання рівня безробіття, особливо серед молоді, а також відсутність у більшості її частини життєвих перспектив і можливостей створення власної родини. На радикалізацію суспільних настроїв також вплинуло суттєве зниження життєвого рівня та якості життя значної частини населення на фоні дедалі більшого розшарування суспільства. З цього приводу наведемо лише дані щодо життєвого рівня населення Єгипту, оприлюднені в 2013 р. За цими даними, 40 % громадян цієї країни жили на дохід, який сумарно складав менше 2 \$ на день, і виживали лише завдяки державним субсидіям на продовольчі товари (Mahayudin H. Ya., 2015. Р. 345–348).

Водночас важливим фактором наростання протестних настроїв були корупція і непотизм, розповсюджені в середовищі правлячої верхівки держав, відсутність у мусульманських суспільствах формально проголошених демократичних свобод, а обмежені політичні реформи, які з 2004–2005 рр. здійснювалися в низці арабських країн, виявилися недостатніми для того, щоб запобігти кризовим явищам у них.

Значну роль у виникненні протестних рухів «Арабської весни» відіграв також і демографічний фактор, оскільки в більшості арабських країн молодь у віці до 30 років складала до 50 % населення. Саме молоді безробітні, які здобули вищу освіту, але були позбавлені можливості працевлаштуватися, склали основну рушійну силу протестних рухів, зокрема в Тунісі та Єгипті (Mahayudin H. Ya., 2015. Р. 346).

Аналіз наявних досліджень дає підстави констатувати, що ісламський чинник у його різних формах теж значною мірою вплинув на загострення кризи в арабських суспільствах, що врешті-решт призвело до падіння режимів у цих країнах.

Як-от, останніми роками перед «Арабською весною» президент Тунісу Бен Алі проводив

політику жорсткого контролю над ісламським духовенством, намагаючись максимально звузити рамки його впливу на громадське життя країни¹. Це, своєю чергою, призводило до частих локальних конфліктів, викликаних обмеженням прав мусульманок (зокрема, можливості вступу на роботу з причини носіння ними хіджаба). До того ж влада прямо втручалася в приватне релігійне життя громадян країни. Наприклад, вона фактично примушувала мусульман молитися в строго відведених лояльних їй мечетях, переважно сунітського спрямування, зазіхаючи тим самим на релігійну свободу власних громадян.

Перші іскри протестної активності з'явилися в невеликих туніських містах Сіді-Бузід і Кассерін, де в основному мешкали представники робітничих спеціальностей. Це були стихійні обурення, спровоковані поганим ставленням до цієї верстви з боку власників підприємств і влади. Приводом до повстання в Тунісі стало самоспалення 17 грудня 2010 р. торговця фруктами Мохамеда Буазізі як своєрідний протест проти свого жалюгідного матеріального й психологічного становища².

Повсталих у Сіді-Бузід і Кассерін підтримали туніські блогери, які дізналися про акції протесту й жорстоке поводження поліції з їхніми учасниками. Саме вони через соціальні мережі організували акції на підтримку протестуючих у столиці Тунісу, продемонструвавши тим самим солідарність з обіднілими робітниками південних регіонів країни й різке неприйняття корумпованого політичного режиму. Повстали вимагали свободи й демократії, а також термінової зміни влади. Остання вимога була реалізована 14 січня 2011 р., коли президент Тунісу Зін аль-Абедін Бен Алі офіційно оголосив про свою відставку і виїхав з країни. Слідом за ним окремі члени уряду спробували зробити те ж саме, але були заарештовані³. Успіх масових демонстрацій у Тунісі багато в чому був зумовлений небажанням військових стріляти у власний народ.

Після Тунісу розпочалися виступи в Єгипті. Там молода група єгиптян організувала протестні акції в Каїрі на площі Тахрір. Причиною цих виступів було те, що упродовж багатьох років влада Єгипту не справлялася із забезпеченням випускників університетів раніше обіцяними нею робочими місцями у бюджетній

сфері. Це призвело до того, що рівень безробіття серед молодих єгиптян, які здобули вищу освіту, у десять разів перевищував аналогічний показник для тієї групи молоді, яка такої освіти не мала (Яковлев А., 2013. С. 130).

Ще однією причиною єгипетського повстання стала масова незадоволеність жителів Каїру жорстокістю місцевих поліцейських щодо них. Тому початок єгипетських акцій протесту був запланований на 25 січня 2011 р., оскільки цей день у Єгипті святкувався як національний День поліції і повстали планували його відзначити вимогою відставки міністра внутрішніх справ Хабіба аль-Адлі. Єгипетські протести, так само як і протести в Тунісі, були активно підтримані блогерами, які досить швидко розповсюдили інформацію про них у соціальних мережах (Фарес В., 2012. С. 259).

Єгипетське повстання закінчилося перемогою, коли 11 лютого 2011 р. президент країни Хосні Мубарак оголосив про свою відставку.

Характеризуючи вплив ісламського фактору на перебіг подій «Арабської весни», слід зазначити, що на початку протестів він не відігравав у них головної ролі. Більш того, наприклад у Єгипті найбільш авторитетна і впливова ісламська організація «Брати-мусульмани» на початку протестних маніфестацій дистанціювалась від них, заявивши що не йтиме проти режиму. Проте згодом, у відповідь на загальну мобілізацію протистих єгиптян, керівництво цієї організації змінило свою позицію й увечері 27 січня офіційно звернулося до своїх членів із закликом діяти (Tombaugh W., 2013. P. 40–42).

У цей же час у Єгипет з Катару повернувся Юсуф аль-Кардаві, відомий богослов і впливовий член «Братів-мусульман». 18 лютого 2011 р. у своїй п'ятничній проповіді на площі Тахрір у Каїрі аль-Кардаві звернувся до всіх мусульман країни з проханням припинити будь-які міжособні конфлікти (Perazzo B., 2011. P. 19–20).

Загалом після повалення авторитарних режимів у Тунісі та Єгипті саме політичні сили ісламського спрямування приходили до влади в результаті демократичних виборів і вільного виявлення. Зокрема, у Тунісі це партія «Нахда» (Відродження), яка після «Арабської весни» була в 2011 р. перейменована в «Рух Нахда», на чолі з видатним ісламським діячем Рашидом Гануші, а в Єгипті президентом було обрано також представника «Братів-мусульман» Мухамеда Мурсі.

Говорячи про «Братів-мусульман», зазначимо, що за своєю релігійною орієнтацією ця організація була сунітського спрямування, що зрештою вплинуло на її організаційну структуру. Вона формувалася за принципом горизонтальної сітки, тобто охоплювала політичні та благодійні організації, мечеті, профспілкові та молодіжні об'єднання тощо. Власне, лідери «Братів-мусульман» намагалися створити своєрідну модель «ісламської

¹ Російський совет по международным делам. Москва: РСМД, 2013. URL: <http://russiancouncil.ru/spec/library/index.php?a>

² Central Intelligence Agency, CIA. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>

³ Embassy of the Republic of Yemen, Washington, DC. The Houthis Legacy in Yemen: Lasting Damage Internally and Looming Danger Internationally / Special Report May 2018. URL: <https://www.yemenembassy.org/wp-content/uploads/2018/05/The-Houthis-Legacy-in-Yemen.pdf>

держави» на рівні громадянського суспільства. Засновник асоціації «Братів-мусульман» Хасан аль-Банна свого часу проголосив девізом своєї організації гасло «Алах — наш ідеал, Пророк — наш вождь, Коран — наша Конституція»⁴. Під час «Арабської весни» це гасло майже дослівно повторив тодішній лідер організації М. Мурсі перед президентськими виборами в червні 2012 р.

Масова підтримка ісламських організацій у подіях «Арабської весни» була зумовлена тим, що в них на початку вбачали силу, яка реально боролася з диктаторськими режимами. Більш того, цим організаціям у масовій свідомості населення вдалося, як слушно зазначає А. Рагімова, «створити своєрідний образ мучеників, які страждали від репресій» (Рагімова А., 2008. С. 49).

Під час президентських виборів у Єгипті навесні 2012 р. у другий тур вийшли генерал Ахмед Шафік, який раніше обіймав посаду прем'єр-міністра в уряді Х. Мубарака, і М. Мурсі, кандидат від блоку політичних сил «Свобода й справедливість».

Вибираючи між представником старого режиму А. Шафіком і ставлеником «Братів-мусульман» М. Мурсі, єгиптяни віддали свої голоси останньому. У моральному відношенні «Брати-мусульмани» помітно були більш привабливими порівняно з політиками, пов'язаними з правлінням Мубарака чи Вищою радою Збройних сил, які успадкували від старого режиму колишні корупційні практики.

Таким чином, після президентських виборів у Єгипті склалася ситуація, коли військові поступилися посадою президента своїм давнім політичним опонентам «Братам-мусульманам», але все ж таки армія залишалася потужною політичною силою країни.

Щодо Тунісу, то тут у виборчій кампанії значних успіхів досягла партія «Нахда», яка у своїй пропаганді використала методологічний прийом «подвійної мови». Користуючись таким прийомом, члени партії, зокрема її лідер Р. Гануші, пропагували ідею сумісності ісламу й демократії. Але діячі «Нахда» презентували себе як помірковані ісламісти, які не мають нічого спільного із екстремістськими групами. Однак у сучасному ісламському експертному середовищі така позиція викликає скепсис. Приміром, туніський професор Лотфі Макуф вважає, що «сам термін «поміркований ісламізм» є геніальним витвором ісламістського медійного маркетингу, застосованим з метою нейтралізувати всі побоювання ліберально-демократичних кіл Заходу і тих, хто не поділяє ісламістську ідеологію мусульман» (Tombaugh W., 2013. P. 40–42).

⁴ Российский совет по международным делам. Москва: РСМД, 2013. URL: <http://russiancouncil.ru/spec/library/index.php?a>

Не меш важливим фактором, який сприяв приходу до влади ісламістських рухів на хвилі «Арабської весни» в Тунісі та Єгипті, є також їхня підтримка такими мусульманськими країнами, як Туреччина і Катар. Вона пояснюється тим, що сунітські ідеологічні доктрини цих держав є близькими доктрині «Братів-мусульман». При фінансовій і ресурсній підтримці ісламістами була розгорнута широка пропагандистська кампанія, яка була своїм вістря спрямована на широкі верстви населення і в ході якої вміло використовувалися сучасні технології та методи політичної боротьби.

Однак з приходом до влади зазначених політичних сил ситуація кардинальним чином змінюється. Справа в тім, що ісламські партії не зуміли вирішити жодної з гострих соціально-економічних проблем, проти яких були спрямовані протести «Арабської весни». Все це призвело до втрати ними авторитету й посилення політичного і релігійного екстремізму в цих країнах. Водночас серед ісламських лідерів починає переважувати тенденція, спрямована на монополізацію влади і реалізацію своїх партикуляристських цілей. У цих умовах дедалі частіше з їхніх уст починають звучати гасла, спрямовані проти шіїтів. Так, у Єгипті періоду президентства М. Мурсі все голосніше звучали гучні ненависницькі звернення на адресу шіїтів. На виступі салафітського лідера 15 червня 2013 р., який назвав шіїтів «невірними та гідними смерті», президент М. Мурсі мовчазно схвалив таку агресивну риторику. Наступного дня в Гізі було вбито чотирьох шіїтів. 21 липня 2016 р. громадська організація «Єгипетська ініціатива у сфері прав людини» опублікувала доповідь, що повідомляла про сімдесят випадків нападів на шіїтів у період з січня 2011 р. до травня 2016 р.⁵

Все це призвело до того, що єгипетські шіїти, частка яких серед населення Єгипту і без того є незначною, опинилися у вкрай небезпечному й уразливому становищі.

Загалом політичні маневри М. Мурсі були настільки непродуманими, що змусили відвернутися від нього навіть інших ісламістів. Салафіти, наприклад, радо вітали військовий переворот 3 липня 2013 р., внаслідок чого М. Мурсі був усунений від влади, а «Брати-мусульмани» визнані терористичною організацією, членство в якій каралося кримінальною відповідальністю. Тисячі ісламістів та інших політичних активістів були заарештовані, а сотні з них засуджені до смерті. Новим президентом Єгипту в 2014 р. було обрано генерала Абдель ас-Сісі.

У Тунісі також розпочалися гоніння на шіїтську меншину цієї держави, але в 2014 р. під тиском масових протестів партія «Нахда»

⁵ Там само.

змушена була піти з влади, і за результатами президентських виборів, що відбулися в грудні місяці цього ж року, президентом було обрано лідера демократично зорієнтованої партії «Заклик Тунісу» Беджи Каїд ас-Себсі. Але, попри поразку, «Рух Нахда» і надалі залишається впливовою політичною силою країни. Приміром, після парламентських виборів 2014 р. ця політична сила подолала 2-ге місце по числу депутатських місць у парламенті.

Говорячи про суніто-шиїтський конфлікт періоду «Арабської весни», слід зазначити, що найбільшій ескалації він досягнув у невеликій острівній державі Бахрейн. У цій країні історично склалася ситуація, коли шиїтське населення, яке становить більшість громадян країни, перебуває під управлінням сунітської монархії. На початку «Арабської весни» шиїти протестували пліч-о-пліч з сунітами, разом вимагаючи демократичних реформ, свободи самовираження і ліквідації корупції, але згодом між двома ісламськими конфесіями виник конфлікт.

У жовтні 2010 р. в Бахрейн відбулися вибори в органи законодавчої влади. Панівні позиції в Палаті депутатів (18 місць з 40), як і в 2006 р., завоювала шиїтська партія «Аль-Віфак». Ця політична сила вважалася добре мобілізованою групою з сильною організацією, яка під час передвиборчої кампанії висувала вимоги викорінення «племінних і релігійних документів». Партія «Аль-Віфак» виступала за багатопартійну демократію й за зміну системи, знаючи, що король призначає усіх міністрів (Thiel, Tobias, 2012. P. 5). Лідери цієї партії також спромоглися очолити молодіжний протестний рух Бахрейну в 2011 р. Попри те, що спочатку у маніфестантів були відсутні вимоги щодо усунення нинішнього глави держави — короля Хамада, у службі безпеки Бахрейну вважали за краще негайно зупинити протестуючих. Вони аргументували це рішення існуванням заборони на несанкціоновані мітинги й необхідністю відвертання провокацій з боку «іноземних агентів» і все з метою захисту безпеки народу й економіки Бахрейну.

15 березня 2011 р., а саме наступного дня після прибуття військ Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів, король Хамад увів у країні надзвичайний стан на 3 місяці. У подальшому сили безпеки посилили репресії проти шиїтської опозиції, внаслідок чого число загиблих і заарештованих зросло до 800 осіб. Окрім того, у процесі придушення протестів влада Бахрейну зруйнувала 40 шиїтських мечетей та здійснила облави в шиїтських кварталах.⁶

⁶ Central Intelligence Agency USA / National Foreign Assessment Center. Iran: Exporting the Revolution. /Secret files/ Approved for release 2018/05/12CIA – RDP81B00401R000500100001 – 8 – Pages 4–5. URL: <https://www.cia.gov/>

Незважаючи на ці жорстокі дії з боку влади щодо протестувальників, у Бахрейні все ж вдалося уникнути збройного конфлікту. Цьому значною мірою сприяв і той факт, що акції протесту мали мирний характер, без застосування зброї.

В іншій арабській країні — Ємені — через події «Арабської весни» президент республіки Алі Абдалла Салех змушений був піти зі своєї посади, проте створений ним політичний режим спромігся вистояти, оскільки опозиційні сили цієї країни не були консолідовані (Crone P., 2013. P. 56).

Однією з причин такої неконсолідованості стали традиційні суперечки між представниками сунітського і шиїтського віросповідання. Тут слід зазначити, що однією з груп, яка послідовно витіснялася з політичного життя Ємену, були хусити (вони ж «хути». — *Автор*). Хусити належать до так званих «шиїтів-дванадцятників», або «шиїтів-зейдитів».

У вересні 2014 р. озброєні хуситські формування виступили походом на столицю м. Сана, де узяли в облогу президентський палац. Президент Хаді розпустив парламент і 22 вересня емігрував до Саудівської Аравії, залишивши столицю в руках хуситських формувань. Після цих подій м. Сана стала плацдармом, звідки влада хуситів поступово поширювалася на інші регіони країни⁷, що спровокувало в державі громадянський конфлікт. Так, проти еменських хуситів виступили залишки урядової армії, а на південному сході їм кинула виклик терористична організація «Аль-Каїда». 25 березня 2015 р. хусити зайняли Аден, колишню столицю Південного Ємену, і одночасно продовжували воювати з «Аль-Каїдою» в інших еменських регіонах.

Незабаром у цей конфлікт втрутилася Саудівська Аравія, керівництво якої вважало хуситів чимось на зразок нерегулярної армії Ірану, свого головного суперника в регіоні. Фінансова допомога, отримувана хуситами від ІРІ, була незначною, оскільки вони не дотримувалися іранської форми шиїзму.

Загалом Ємен, який входить до числа найбільш економічно відсталих арабських країн, завжди залежав від допомоги Саудівської Аравії. Однак з приходом до влади хуситів уряд КСА цю допомогу припинив. Зокрема, були перекриті постачання в країну нафти, продуктів харчування та інших необхідних для життя товарів. 26 березня 2015 р. коаліція арабських держав, в яку окрім Саудівської Аравії увійшли Катар, Бахрейн, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати,

library/readingroom/docs/CIA-RDP81B00401R000500100001-8.pdf

⁷ Российский совет по международным делам. Москва: РСМД, 2013. URL: <http://russiancouncil.ru/spec/library/index.php?a/>

Єгипет, Йорданія, Марокко і Судан, почала інтенсивні бомбардування Ємену. Головною метою цих ударів були озброєні формування хуситів, але під час бомбардувань було убито сотні мирних жителів, сильно постраждала більшість районів столиці, включно історичні квартали Сани, які перебувають під захистом ЮНЕСКО (Jreisat J. A., 2016. P. 422–424).

Разом з тим на півдні Ємену діє Південна перехідна рада — організація, яка виступає за незалежність Півдня Ємену.

Складна політична ситуація також склалася і в Лівії, де після ліквідації режиму Муамара Каддафі розпочався громадянський конфлікт між різними ісламськими угрупованнями. Головними учасниками цього конфлікту є, з одного боку, уряд національної згоди (УНЗ), який розташований у Лівійській столиці м. Тріполі, очолюваний Фаїзом Сарраджем, і визнаний ООН як офіційний уряд країни, з іншого — Тимчасовий уряд і парламент Лівії, який було обрано в 2014 р. і який діє в східній частині країни в м. Тобрук.

Якщо до збройних формувань, які підтримували УНЗ, входять різні ісламістські сили, що загалом сповідували наближену до сунізму ідеологію «Братів-мусульман», то на боці уряду в м. Тобрук діє сформована і очолювана маршалом Халіфом Хафтаром Лівійська національна армія (ЛНА), у лавах якої є значний відсоток представників шиїтського віросповідання (Zubaida J., 2017. P. 23–24). Зазначимо, що це збройне формування через пропаганду його керівництвом релігійну толерантність користується досить значною підтримкою лівійського суспільства.

У 2019 р. конфлікт у Лівії загострився, з одного боку, через організований ЛНА наступ на Тріполі, а з іншого — у зв'язку з активізацією втручання

в конфлікт зовнішніх сил, зокрема Туреччини, яка надавала УНЗ військову підтримку, у тому числі передислокувавши із Сирії на допомогу сирійських бойовиків.

Таким чином, незважаючи на всю складність і суперечливість, події «Арабської весни» призвели до цілковитої зміни політичної карти Близького й Середнього Сходу. У політичному плані спостерігається повне переформатування арабського Сходу через зміну світської влади на релігійну, уособлювану сунітсько орієнтованими режимами. Водночас, як засвідчив перебіг подій, ісламістські організації не стали провідною силою протестного руху арабських країн і не були його натхненниками. Проте у багатьох країнах саме партії помірних ісламістів прийшли до влади через вибори завдяки своєму сильному впливу на широкі верстви населення держав близькосхідного регіону.

«Арабська весна» також продемонструвала, що виступи найбільш освіченої частини суспільства проти диктатури й жорсткого авторитаризму не обов'язково ведуть до демократичних перетворень у цих суспільствах. У традиційному суспільстві на політичну арену вийшли сили, які не поділяють ліберальних цінностей та й не здатні запропонувати розчарованому й озлобленому населенню демократичну альтернативу.

Крах режимів в арабських країнах (у Єгипті, Тунісі, Ємені, Лівії) помітно посилив невизначеність у міжнародних відносинах регіону, особливо на тлі активізації застарілих конфліктів, що так чи інакше стримувалися минулими світськими режимами. Одним із найбільш негативних наслідків «Арабської весни» стало загострення суніто-шиїтського антагонізму, що збільшує рівень невизначеності й непередбачуваності ситуації в регіоні.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Рагімова, А.Ф. Политизация ислама в современной историографии. *Историография общественных и политических движений в XX столетии: тенденции и проблемы* / сост.: Е. И. Хаванов. Москва: МГПУ, 2008. С. 103–111.
- Фарес В. Революция грядет: борьба за свободу на Ближнем Востоке. Москва: Эксмо-Пресс, 2012. 616 с.
- Яковлев А. И. Арабский Восток перед вызовами современного мира. *Ближний Восток: вызовы XXI века*; [редкол.: Р. Г. Ланда, А. Б. Подцероб (отв. ред.), О. П. Бибикина, Н. Н. Цветкова (ред.-сост.)]. Москва: Институт Ближнего Востока, 2013. С. 126–134.
- Crone P., Hinds M. *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 156 p.
- Jreisat J. A. The Arab World: Reform or Stalemate. *Journal of Asian and African Studies*. 2016. Vol. 41. № 5–6. P. 411–437.
- Mahayudin H. Ya. The Social and Political Background of the 'Abbasid Revolution: The Rise of the 'Abbasid Caliphate. *International Journal of Humanities and Cultural Studies*. 2015. Vol. 2. Issue 3. P. 831–842. URL: <https://www.ijhcs.com/index.php/ijhcs/article/viewFile/425/422>
- Perazzo B. Policy Brief: On Being Shia in Saudi Arabia. *A survey looking into the lives of Saudi Arabia's second-class citizens*. Institute for Gulf Affairs, 2012. URL: <https://www.gulfinstitute.org/wp-content/pdfs/shialifeinsaudiArabia.pdf>

- Thiel T. After the Arab Spring: Power shift in the Middle East?: Yemen's Arab Spring: From youth revolution to fragile political transition. *IDEAS reports – special reports*; Kitchen N. (Ed.) London: LSE IDEAS, London School of Economics and Political Science, 2012. P. 43–47.
- Tombaugh W. N. The Rise and Fall of the Muslim Brotherhood in the Egyptian Revolution: The Interplay of Narrative and Other Factors. 2013. 62 p. URL: https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/12263/Tombaugh_ku_0099M_12986_DATA_1.pdf;jsessionid=02C7D7A1F6ACE998A16EE8C0BFA72A1F?sequence=1
- Zubaida J. Converting One's Religion in Lebanon. URL: <https://medium.com/@zubaidajamal/converting-ones-religion-in-lebanon-f92c8c314a8a>

REFERENCES

- Crone, P., & Hinds M. (1986). *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*. Cambridge [in English].
- Fares, V. (2012) *Revolutsiia griadet: borba za svobodu na Blizhnem Vostoke*. Moskva: Eksmo-Press [in Russian].
- Jreisat, J. A. (2016) The Arab World: Reform or Stalemate. *Journal of Asian and African Studies*, 41 (5–6), 411–437 [in English].
- Mahayudin, H. Ya. (2015). The Social and Political Background of the 'Abbasid Revolution: The Rise of the 'Abbasid Caliphate. *International Journal of Humanities and Cultural Studies* 2 (3), 831–842 [in English]. <https://www.ijhcs.com/index.php/ijhcs/article/viewFile/425/422>
- Perazzo, B. (2012). *Policy Brief: On Being Shia in Saudi Arabia. A survey looking into the lives of Saudi Arabia's second-class citizens*. Institute for Gulf Affairs [in English]. <https://www.gulfinstitute.org/wp-content/pdfs/shialifeinsaudiarabia.pdf>
- Ragimova, A. F. (2008). Politizatsiia islama v sovremennoi istoriografii. In E. I. Havanov (Comp.) *Istoriografiia obshchestvennykh i politicheskikh dvizhenii v XX stoletii: tendentsii i problemy*. Moscow [in Russian].
- Thiel, T. (2012). After the Arab Spring: Power shift in the Middle East?: Yemen's Arab Spring: From youth revolution to fragile political transition. In N. Kitchen (Ed.) *IDEAS reports – special reports*, pp. 43–47, London: LSE IDEAS, London School of Economics and Political Science [in English].
- Tombaugh, W. N. (2013). The Rise and Fall of the Muslim Brotherhood in the Egyptian Revolution: The Interplay of Narrative and Other Factors. 62 p. [in English]. https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/12263/Tombaugh_ku_0099M_12986_DATA_1.pdf;jsessionid=02C7D7A1F6ACE998A16EE8C0BFA72A1F?sequence=1
- Yakovlev, A. I. (2013) Arabskiy Vostok pered vyzovami sovremennogo mira. In A. B. Podtserob (Ed.) *Blizhnii Vostok: vyzovy XXI veka*, pp. 126–134, Moskva: Institut Blizhnego Vostoka [in Russian].
- Zubaida, J. (2017). *Converting One's Religion in Lebanon*. [in English]. <https://medium.com/@zubaidajamal/converting-ones-religion-in-lebanon-f92c8c314a8a>

Дата надходження статті до редакції: 24.03.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Галина САГАН,

професорка кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Galyna SAGAN,

Professor of World History Department,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: h.sahan@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8301-849X>

Історія становлення та сучасні тенденції релігійного життя українців Хорватії

У статті досліджується релігійне життя українців Хорватії, які у 2021 році відзначали 120-ту річницю свого поселення на хорватських теренах. Аналіз здійснено на прикладі Греко-католицької церкви, оскільки майже всі переселенці походили з греко-католицьких регіонів України і, потрапивши на чужину, переважно залишалися вірні цій конфесії. Розглянуто умови створення перших релігійних громад і проаналізовано головні історичні чинники, що в той чи інший час впливали на релігійне життя українців Хорватії.

Ключові слова: релігійне життя, діаспора, українці Хорватії, переселення українців, Греко-католицька церква.

History of Formation and Current Trends in Ukrainians' Religious Life in Croatia

The article examines the religious life of Ukrainians in Croatia, which in 2021 celebrated the 120th anniversary of its settlement in Croatia. The analysis was based on the example of the Greek Catholic Church, as almost all immigrants came from the Greek Catholic regions of Ukraine and, having gone abroad, in most cases remained faithful to this denomination. The conditions for the creation of the first religious communities are considered. Attention is also paid to the main historical factors that at one time or another influenced the religious life of Ukrainians in Croatia. The role of the Church in the life of the diaspora at the present stage is also highlighted.

The aim of the article is to study the history of formation, role and content of the religious life of Ukrainians in Croatia throughout the history of the diaspora in this country, highlighting the transformational processes of religious life of diasporas. The study allows us to draw the following conclusions. First of all, it should be noted that more than half of the Ukrainian diaspora in Croatia remained faithful to the Greek Catholic Church. Military events in the first half of the 90s of the twentieth century caused significant damage to Ukrainian Greek Catholic parishes in Croatia. Many temples were destroyed, some temples were severely damaged. Immediately after the cessation of hostilities, people returned to the inhabited areas and rebuilt churches along with their own homes. In Croatia, believers have received some financial support from the Ministry of Reconstruction and Development. Today, according to the last census, which was conducted in 2011, the religious affiliation of Ukrainians in Croatia is distributed as follows: 71.3 % – Greek Catholics, 18.2 % – orthodox, 0.3 % – Protestants, 10.2 % – atheists, undecided, etc. For Ukrainians, the Greek Catholic faith has a unique national orientation. Religious rites are closely intertwined with national traditions, and therefore the Church for Ukrainians in Croatia continues to be the centre of not only religious but also national life of the diaspora.

Key words: religious life, diaspora, Ukrainians in Croatia, resettlement of Ukrainians, Greek Catholic Church.

У 2021 р. українці Хорватії відзначали 120 років свого прибуття на хорватські землі. Упродовж усієї історії перебування українців у цій частині Балкан спостерігалася висока релігійність

діаспорян, а церква для українців посідала вагоме місце у їхній соціальній активності та часто ставала центром культурно-просвітницького життя. До сьогодні українці мають добре облаштовані релігійні центри, які акумулюють навколо себе

українську громаду. Для нас цікавим є зміст і види роботи, що здійснюють церкви, роль священнослужителів у налагодженні діаспорного життя. Також варто з'ясувати, чи відбувалася трансформація релігійного життя українців у Хорватії протягом понад століття.

Мета статті — проаналізувати обставини становлення, роль і зміст релігійного життя українців Хорватії упродовж усієї історії існування діаспори в цій країні.

Для вивчення анонсованих питань було залучено низку джерел. Зокрема, спогади провідних діячів української діаспори на Балканах. Поміж них — публікації отця Романа Мизя (Мизь Р., 1969), Івана Барщевського (Барщевський І., 2002), Андрія Бачинського (Бачинський А., 2013.), Йосипа Сегеді (Сегеді Й., 1981) та ін. Чимало інформації міститься у розвідках діаспорних дослідників, зокрема у працях Юліана Тамаша (Тамаш Ю., 2004), Богдана Ліського (Ліський Б., 2002), Славка Бурди (Бурда С., 2002), Олега Румянцева (Румянцев О., 2008) та ін. Інформацію, що стосується сучасності, було знайдено на сайтах громадських та релігійних організацій українців Хорватії¹.

У статті насамперед йтиметься про Греко-католицьку церкву, оскільки майже всі переселенці походили з греко-католицьких регіонів України і, потрапивши на чужину, переважно залишалися вірні цій конфесії. Переселившись на хорватські землі, українці спочатку служби Божі відправляли в хатах, обладнаних під храми, а згодом почали споруджувати дерев'яні церкви за взірцями рідного краю.

Про роль церкви для українських переселенців отець Роман Мизь² писав: «Священики були перші і одинокі освічені люди, котрі дбали не лише про духовні потреби своїх вірних, але разом були й батьками, вчителями, лікарями та опікунами наших людей. У Боснії і Славонії (Хорватія) протягом цих три чверті століття дійшло до того, про що деякі народи можуть лиш мріяти, народ став церквою, а церква — народом» (Мизь Р., 1969. С. 85).

На перших порах про релігійні потреби українців дбали хорватські католики. Вони сумлінно виконували свої обов'язки, здійснювали релігійні обряди для переселенців. Тут не обійшлося без того, що частина українців змінила

віру, деякі греко-католики у Славонії були записані у католицьких храмових церковних книгах (Барщевський І., 2002. С. 132). З одного боку, це об'єктивно нівелювало духовну самотність українців, оскільки вони почали вести життя згідно з католицьким обрядом. З іншого, окатоличення стримувало асиміляцію українців у сербську культуру, оскільки православна культура сербів була близька до Російської православної церкви, що загалом формувало сприйняття українців як частини російського народу, а це виключало потребу в збереженні на державному рівні національної самотності та інтересів переселенців з України.

Усі утворені на хорватській землі парафії українців та русинів увійшли до Крижевецької єпархії, створеної 19 серпня 1777 р. відповідно до булли папи Пія VI. У 1801 р. єпископ Сильвестр Бубанович переніс єпархіальний центр у Крижевці. Впродовж усього XIX ст. (аж до початку XX) Крижевецька єпархія збільшувалася і розвивалася власне за рахунок українців-русинів із Закарпаття та Галичини. Галицькі русини з 1900 р. оселялися переважно у Славонії та Боснії. У 30-х роках XX ст. українці становили три чверті усіх вірних Крижевецької єпархії. Першим єпископом став у 1914 р. близький до митрополита Андрія Шептицького Діонізій Наряді, який дбав не лише про розвиток церковного життя, але й підтримував заходи щодо збереження національної свідомості українців-русинів.

Після утворення Королівства сербів, хорватів і словенців (1918) Крижевецька єпархія об'єднала усіх греко-католиків нової держави: до неї були долучені віряни з Македонії, а також румунських парафій на території сербського Банату. У 1966 р. резиденцію Крижевецького єпископа перенесли до Загреба. Македонські греко-католики були нащадками унії 1860 р., проте через війни македонське вікаріатство було фактично знищене, а ті парафії, що залишилися, відійшли у 1923 р. до Крижевецької єпархії. Після розпаду Югославії на початку 1990-х років греко-католицькі громади в Македонії у 2001 р. були вилучені з-під юрисдикції Крижевців і зорганізовані в окремий Апостольський екзархат. Згодом у 2003 р. утворили Апостольський екзархат для греко-католиків Сербії з центром у Руському Керестурі (Автономний край Воеводина) (Бачинський А.).

З 8 вересня 2020 р. і до тепер Крижевецька єпархія за призначенням Ватикану має нового єпископа Мілана Стіпіча³.

¹ Пресслужба Секретаріату Синоду Єпископів УГКЦ. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/papa-pryznachyv-parha-dlya-greko-katolykiv-u-horvatiy-sloveniy-ta-bosniy-uy-gertsegovnyu-3954/>

² о. Роман Мизь народився 14 серпня 1932 р. у Дрогобичі, Україна. Початкову школу закінчив у Липовлянах (Хорватія), а гімназію і студії теології у Загребі. Іерейські свячення здобув 19 грудня у Загребі. Перших десять років виконував обов'язки пароха у Липовлянах, а від 1968 р. аж до сьогодні є парохом у Новому Сади.

³ Народився 28 грудня 1978 р. в місті Нови Град (Боснія й Герцеговина). Після навчання в Загребській греко-католицькій семінарії 18 жовтня 2003 р. отримав хіротонію (рукопокладання у священники). Після служіння на різних парафіях від 2012 р. служив парохом у Ястребарско, а з 18 березня 2019 р. його запросили до уряду

За даними Папського щорічного довідника за 2018 р., Крижевецька єпархія налічує понад 21 000 вірних, 46 парафій, що духовно обслуговують 37 священників, яким у душпастирській праці допомагають близько 40 сестер-монахинь⁴.

Спочатку територія Крижевської єпархії поділялася на п'ять адміністративних одиниць: Словенський деканат (парафії Каніжа, Липовляни, Пішкоревці, Раєво Село, Сибінь, Вінковці), Баня-Луцький деканат (Баня-Лука, Церовляни, Камениця, Козарац, Стара Дуброва), Прняворський деканат (Дервента, Дев'ятина, Липиниця, Лішня, Прнявор), Сремський деканат (Бачинці, Беркасово, Міклушевці, Петровці, Сремська Митровиця, Шид, Вуковар).

Усі названі деканати, крім першого, підпорядковувалися Боснійському вікаріатові. Також був створений окремий вікаріат Бачки, до якого належали Дюрдьове, Господинці, Коцур, Кула, Нови Сад, Нове Орахово, Руський Керестур, Врбас I та Врбас II. П'ятим деканатом став Сербський, з осідком у Белграді. Богослужіння в цих селах відбувалося старослов'янською мовою, а проповіді — українською та русинською (Марунчак М., 1969. С. 55). Таким чином, духовенству вдалося об'єднати українців не тільки у релігійно, але й культурно-освітньому сенсі.

Парафії були виявом не лише релігійних потреб, але й проявом національної єдності, а свята у парафіях ставали своєрідними національними маніфестаціями. До Першої світової війни у Славонії заснували і зареєстрували три греко-католицькі парафії, де домінували українці з Галичини, а також було ще кілька русинських парафій: у Петрівцях (1836), Міклошевцях (1850), Пішкоревцях (1907) та Раєвому Селі (1911) (Сегеді Й., 1981. С. 104–106).

У 2021 р. минуло 185 років з часу заснування першої парафії, яку відкрили в Петрівцях і назвали на честь Покрови Пресвятої Богородиці. Петрівська парафія була створена на прохання вірян села за розпорядженням єпископа Крижевського Гавриїла Смічікласа 25 травня 1836 р. Служіння в церкві розпочалося з 1 січня 1837 р. За 185 років у Петрівцях було призначено 16 священників. Першим священником став Джуро Дулікравич. Він служив упродовж 1837–1841 рр. З 2010 р. священником у Петрівцях є Володимир Седлак (Седлак В., 2016. С. 139–140).

У 1850 р. у районі Міклошевців почали селитися русини, і тоді для них заснували

душпастирство, яке потрапило у юрисдикцію парафії Петрівців (Симунович Я., 2007. С. 178). Незалежним душпастирство в Міклошевцях стало 7 березня 1930 р. Це була друга найдавніша парафія русинів на хорватських землях. Першим панотцем в Міклошевцях був Осиф Вальковський. Першу церкву в Міклошевцях побудували з плетеної лози. У 1907 р. там збудували терасну церкву на честь Різдва Пресвятої Богородиці (Симунович Я., 2001. С. 162). Правиться в церкві русинською мовою. О. Вальковський також у Міклошевцях заснував монастир Святих Шістьох Василіян, якого вже зараз немає (Симунович Я., 2007. С. 179).

До району с. Пішкоревці русини почали переселятися близько 1880 р. У 1907 р. тут було засновано парафію, тоді ж і збудували церкву Святого Димитрія. До того часу переселенці відвідували служби Божі в Осієку. Першим парафіяльним священником у Пішкоревцях був Спиридон Петранович. На добру пам'ять заслуговує о. Міхал Фірак, який був парафіяльним священником з 1927 до 1936 рр. У ті часи, з 1931 до 1936 рр., парафія видавала тижневик «Русинські новини» (Симунович Я., 2007. С. 179–180).

Наступна парафія була заснована в Каніжі 10 вересня 1908 р. Українці переселялися сюди упродовж 1898–1903 рр. До парафії Каніжа увійшли села Збег, Шумече, Бановці, Куті та Кобаш. Першим парохом був Ілля Ванчик. Він народився в с. Митровиці, а освіту здобув у Загребі та Львові. На парафії прослужив до 1910 р. Якраз на долю І. Ванчика випали найважчі роки становлення парафіяльного життя. Не просто було організувати роботу парафії, яка налічувала близько 650 осіб. У перші роки парафії літургію служили в обладнаному для цього приватному будинку. Згодом Ксенофонт Максимчук пожертвував земельну ділянку під церкву, а будівництво останньої було доручено Паві Гомбовичу. Готову церкву благословив у 1911 р. Діонісій Няраді. Пізніше, у 1913 р., побудували великий парафіяльний будинок, який використовується до тепер (Sytrjak N., S. 9–12).

Усі новоприбулі українці до Липовлян були з огляду на врівнозначення греко-католиками. Деякі переселенці з Лемківщини належали до православних, як засвідчували про це метричальні витяги, але на новому місці всі вони у вірі були єдиномисльцями греко-католиками. У ті часи неподалік, у Піленіцах, а отже, і в самих Липовлянах, учителював хорват Стіпо Дюкич, за віросповіданням греко-католик. Він одразу заприятелював з новопоселеними українцями і повів їхніх представників до крижевецького владики Юлія Дрогобецького. Делегація висловила прохання призначити їм окремого душпастиря та заснувати душпастирство. Села, в яких поселилися українці, юридично належали до складу

апостольським адміністратором після зречення попереднього єпарха владики Миколи Кекіча. Володіє хорватською, українською, російською мовами.

⁴ Пресслужба Секретаріату Синоду Єпископів УГКЦ. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/papa-pryznachyv-paraha-dlya-greko-katolykiv-u-horvatiy-sloveniy-ta-bosniy-y-gertsegovynu-3954/>

греко-католицької парафії з осідком в Дишнику. На той час греко-католицьким парохом у цьому селі був о. Михайло Мудрий, пізніше відомий народний діяч в Бачці. Михайло Мудрий, як тільки до Липовлян переселилися українці, приїздив з Дишника до Липовляна і тут відправляв у приватних хатах, насамперед у домі Корнила Сокача. Також час від часу до Липовлян приїздили священники із Загреба для здійснення релігійних обрядів. Найчастіше приїздив о. Діонісій Нярді, пізніше крижевецький владика. З Крижевець також приїздив о. Даниїл Реба. У такий спосіб липовлянські греко-католики мали духовну підтримку з трьох осередків: з Дишника, куди й належали юридично, із Загреба та з Крижевець (Мизь Р., 1973. С. 50).

Вже 10 березня 1909 р. владика Юлій Дрогобецький підписав акт заснування нового душпастирства під назвою «Липовлянсько-Мославинське». У часи завідування липовлянсько-мославинським душпастирством о. Надь купив від п. Меліхера дім для священника. Це була досить простора дерев'яна хата, де колись розміщувався готель. Заплатили за будівлю 12 000 крон. В одному листі до Ординаріяту, коли йдеться про купівлю згаданого будинку, о. Надь просить не ганьбити його за купівлю старої будівлі, оскільки «після думки фахівців хата витримає ще 10–15 років». Проте він ще й сьогодні є офіційним парафіяльним будинком у Липовлянах (Там само. С. 65–66).

Разом з будинком було придбане велике подвір'я з господарською будівлею, літньою кухнею, глибокою криницею та досить великим городом. Згодом у господарському будинку було облаштовано каплицю на честь св. Степана. Зараз неможливо точно сказати, чи цю каплицю відкрив о. Надь, чи його наступник Ілля Ванчик, який став священником 23 липня 1908 р. І. Ванчик був душпастирем у Каніжі, звідки його в 1910 р. перемістили в Липовляни, де він затримався до квітня 1923 р., а звідти його перевели до Міклошевець. І. Ванчик у Липовлянах залишив по собі велику муровану церкву. Фундаменти церкви посвятили 1913 р., але Перша світова війна перервала будівництво. Також громада зіткнулася з низкою непорозумінь і відсутністю єдиної думки, як і де будувати церкву. Одні хотіли, аби її звели на вулиці Живальській, де було найбільше скупчення переселенців. Але на цьому місці була вогка низина, тому частина громади висловлювалася за те, щоб будувати церкву на місці, де сходиться Живальська вулиця з Друмом, щоб було близько переселенцям, які жили в Новій Субоцки. Урешті церкву збудували напроти парафіяльного дому, в одному з найкращих місць у селі.

Отець І. Ванчик залишив по собі досить книжок, які заклали підвалини скромної парафіяльної бібліотеки. Саме завдяки книгам о. І. Ванчика

почалося регулярне навчання дітей релігії в липовлянській та новосубочанській школах. Служби Божі відправляли не лише в Липовлянах, але й у Лудині, Поповачах та інших мославацьких селах. Зрештою, мославацькі села разом становили більшість цієї парафії (Мизь Р., 1973. С. 67).

1933 р. душпастирем у Липовлянах назначили о. Богдана Мизя, який кілька місяців перед тим приїхав з Галичини. Народився отець у с. Озірні 19 червня 1906 р., де його батько на той час був душпастирем. Богословські студії розпочав у Станиславові, а закінчив у Львові, де 12 лютого 1933 р. кир Іван Бучко висвятив його на священника. Будучи кліриком Крижевецької єпархії, зразу після архієрейських свячень приїхав до Хорватії, де йому призначили парафію в Липовлянах. Це була його перша і остання парафія. 18 червня 1966 р. після довгої і тяжкої хвороби о. Б. Мизь помер (Там само. С. 72).

Парафію в Райовому Селі заснували в 1911 р., а наступного року побудували церкву Святого Йосафата. Першим панотцем був Міхал Бул Гірьовати. Служба велася русинською мовою. Ще одна русинська парафія була заснована в 1958 р. у Вінківцях. Першим управителем у церкві був Гавріїл Дудаш. Парафія налічувала 20 вірян. Церкву назвали на честь Воздвиження Хреста.

Наймолодша парафія в цьому районі була заснована у Вуковарі в 1962 р. Парафія налічувала близько 800 прихожан, русинів та українців (Симунович Я., 2007. С. 180). Велику роль у розбудові релігійного життя української громади у Вуковарі, як власне і в інших парафіях, відіграв особистісний фактор. Маємо на увазі душпастирів, які присвячували своє життя облаштуванню та службі у греко-католицьких українських парафіях. Героїчними були старання вуковарського пароха Дмитра Стефанюка, який своїми силами 17 березня 1962 р. організував парафію у Вуковарі (Румянцев О., 2008. С. 236).

Богослужіння спочатку відправляв у власному будинку. На будівництво храму не вистачало коштів, тому 1968 р. Д. Стефанюк відправився до Вінніпега, де серед української діаспори зібрав гроші для будівництва. З його поверненням відразу було зведено храм. Тільки-но завершили будівництво, як трапилося лиховелика повінь, яка завалила церкву. Однак Д. Стефанюк не здався. Він віднайшов кошти і побудував новий, у модерному стилі храм Христа Царя. Коли встановлювали іконостас, розпочалися воєнні дії. Під час боїв за Вуковар церква зазнала значних пошкоджень. 1998 р., після того як Вуковар знову опинився під опікою хорватської влади, о. Дмитро черговий раз розпочав відбудову парафіяльної церкви. Йому допомагали ті українці, які залишилися у місті. У підвалі церкви відправляли Богослужіння. Через похилий вік Д. Стефанюку не вдалося завершити відбудову

храму, це здійснили вже молодші священники (бл. п. о. Дмитро Стефанюк, 2003. С. 13).

Священники в українських селах були не тільки духовними отцями, душпастирями, але й авторитетними людьми, оскільки добре знали мову, історію і навіть розумілися на сільському господарстві. Слухаючи щонеділі Святе Письмо і проповіді українською мовою, люди знали, що святі не лише євангельське слово, але й українське слово, яким воно було сказане. Так формувалася повага до рідної мови, пісень, звичаїв. Цю роль не може відіграти жодне інше культурно-просвітне товариство в умовах еміграції так результативно, на духовному рівні, як це робила й робить церква.

Після Другої світової війни українці Хорватії опинилися в дуже складних умовах на всіх рівнях їхнього буття: матеріальному, релігійному, національно-культурному. Передумови цих проблем були породжені ще під час самої війни. Через належність окремих українців Югославії до ОУН, осередки якого були створені і працювали під час війни на Балканах (Бурда С., 2002. С. 173–181), активними представниками української діаспори, першими серед яких були священники, зацікавилися каральні органи. За священниками полювали і радянські енкаведисти, і влада так званої «нової Югославії», яка по завершенні війни стала до розбудови соціалізму. Новий державний устрій, атеїстичний за своєю суттю, вимагав впровадження нової релігійної політики щодо віруючих і тих церковних інституцій, що функціонували на території Югославії.

У найбільшу немилість потрапили католики, яких звинувачували у співпраці з НДХ (Незалежна Держава Хорватія), що за підтримки фашистів функціонувала на частині югославських земель у роки Другої світової війни. Через таку позицію щодо югославських католиків влада агресивно-вороже сприймала будь-які контакти віруючих із Апостольською Столицею. Греко-католики, які разом з католиками перебували під опікою Ватикану, також були зараховані до «зрадників і ворогів» соціалістичної держави. Натомість православні клірики та віруючі, попри те що церква законодавчо була відокремлена від держави, перебували під негласним захистом владних інституцій.

Це зумовлювалося кількома факторами. По-перше, Сербія, як головний осередок православ'я Югославії, стала центральною республікою ФНРЮ, що здебільшого давало змогу етнічним сербам диктувати іншим республікам федерації свою релігійну політику. По-друге, сербська еліта переважала серед представників владних структур, а самі серби складали половину населення федерації. Тож чи не найважливішим чинником, що завжди викликав схвалення югославської громадськості, була державна політика сприяння православ'ю як конфесії,

найбільше переслідуваної в роки Другої світової війни. У такій ситуації православне духовенство почувалося досить упевнено і без зайвого застереження серед своїх прихожан поширювало агітацію про те, що греко-католики складають «загрозу їхньому православ'ю» (Лещешин Я., 2002. С. 164).

З цієї причини деякі українські греко-католицькі парафії у Боснії (Камениця, Стара Дубрава, Липиниця), добре облаштовані до війни, почали завмирати наприкінці 40-х — на початку 60-х років ХХ ст. (Українці в Боснії: статистичні дані..., 2007. С. 11).

Більшість віруючих з цих та інших парафій покидала обжиті місця та відправлялася до багатших північних регіонів Югославії. Це були Бачка (Сербія) і Славонія (Хорватія) (Лещешин Я., 2002. С. 164). Ці місцевості приваблювали не лише кращими економічними показниками, а й тим, що, наприклад, у Бачці сформувалася стійка українська громада ще з перших хвиль переселенців з України, на допомогу якої сподівалися переселенці з Боснії. А в Хорватії, як республіці з переважно католицьким населенням, був відсутній тиск з боку православних, що породжувало надію на спокійнішу організацію релігійного життя уніатів.

Щоправда, у Хорватії траплялися приклади конфліктів українських священників з католицьким духовенством. Як-от, 1958 р. в семінарії у Загребі, де більшість семінаристів була українцями, ректор заборонив студентам розмовляти українською у класах та їдальні. Пізніше заборонили і русинську, що викликало постійні протести семінаристів.

Незважаючи на те, що в часи соціалістичної Югославії пропагувався атеїзм, з 70-х років ХХ ст. в країні практично не було переслідувань за релігійну діяльність. Вільно поширювалася література, яку видавала єпархія («Християнський календар», «Єпархіяльний вісник») або окремі парафії. Через пресу церква мала великий вплив на населення. Духовна періодика була популярною і миттєво розходила між прихожанами. Загалом потрібно відзначити, що упродовж 60–70-х років ХХ ст. українці активно відновлювали релігійне життя в Югославії (Мирицький П., 2007. С. 41). Церква ставала осередком не тільки духовного єднання, але й національного буття діаспори.

З розпадом СФРЮ і утворенням нових незалежних держав на початку 90-х років ХХ ст. виникла об'єктивна необхідність облаштування нової церковної структури греко-католиків колишньої Югославії. Вірні Бачки, Срему, Македонії опинилися територіально віддаленими від Крижевського єпископа, який перебував у Загребі. Доки визрівали умови для такої реорганізації, греко-католики ще добрих десять років доводилося, долаючи комунікативні

перепони, підтримувати зв'язки з єпархіальним керівництвом у Загребі. Лише 2002 р. за розпорядженням папи було засновано окремий Апостольський екзархат у Македонії.

Керівництво Крижевецької єпархії наприкінці 90-х років ХХ ст. почало активно втручатися у політичні питання, пов'язані з так званим «русинським питанням», трактуючи його таким чином, що русини — це окремий народ, а не частка українського, і з 90-х років минулого століття лідери їхньої громадської організації «Руська матиця» стали вимагати створення окремої русинської держави. Посіявши розбрат між двома частинами української діаспори — русинами та українцями, як показав історичний досвід, легше провести процес асиміляції народу і позбавити державні інституції багатьох проблем, на що й розраховують ті державні чиновники, які цьому сприяють. Єпископ Крижевецької єпархії Кир Славомир, який 1990 р. благословив створення та діяльність «Союзу русинів та українців Югославії», після кількох візитів до Загреба і зустрічей з керівництвом «Руської

матиці» з другої половини 90-х років ХХ ст. почав відкрито підтримувати розкол між русинами та українцями (Тамаш Ю., 2004. С. 8). Такі дії Кира Славомира суперечать історичній правді та християнській моралі, яка вчить єднатися, а не сіяти ворожнечу, до того ж між вірними однієї єпархії. Не так діяли його попередники єпископи Діонізій Няраді та Гавриїл Букатко, які присвятили своє життя створенню міцної релігійно спільноти у Крижевецькій єпархії, де плекалися національні традиції народів, які були прихожанами єпархії.

Таким чином, більшість представників української діаспори в Хорватії залишалася вірною греко-католицькій церкві. Військові події в першій половині 90-х років ХХ ст. завдали значної шкоди українським греко-католицьким парафіям у Хорватії. Після припинення військових дій до обжитих місцевостей поверталися люди і разом з власним житлом відбудовували й церкви. Для українців Хорватії греко-католицька віра має своєрідну національну зорієнтованість, а Церква надалі залишається центром не тільки релігійного, але й національного життя діаспори.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Барщевський І. Українці в Бродсько-Посавській області. *Українці в Хорватії*. Книга перша. Документи і матеріали. Загреб, 2002. С. 125–139.
- Бачинський А. Крижевацька єпархія — історія і сьогодення. URL: <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/kryzhevatska-jeparhiya-istoriya-i-sohodennya/>
- Бурда С. Історія і актуальні проблеми українців та русинів Хорватії. *Українці Хорватії*. Книга перша. Загреб, 2002. С. 173–181.
- Костельник В. Югославські руснаки-українці в боротьбі проти фашизму та в народній революції Югославії (1941–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1970. № 11 (116). С. 71–77.
- Лаврів Р. З пам'яті народної (II). Спогади Дмитра Мороза. Лішня. *Нова думка*. 1981. Рік X. № 28. С. 48–56.
- Ліський Б. Антон Івахнюк — великий українсько-хорватський патріот. *Українці Хорватії*. Книга перша. Загреб, 2002. С. 62–74.
- Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920–1945). *Українці Хорватії*. Книга перша. Загреб, 2002. С. 38–50.
- Лещин Я. Сьогодення українців західної Славонії і Мославини. *Українці Хорватії*. Книга перша. Загреб, 2002. С. 164–167.
- Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. Вінніпег, 1969. 64 с.
- Мацяк Є. Українці в Хорватії. *Українці Хорватії*. Книга перша. Загреб, 2002. С. 51–61.
- Мизь Р. Греко-католицька парафія в Липлянах, її початки та минуле. 1973.
- Мизь Р. Історичні образки. *Християнський Календар*. Ruski Kerestur, 1969. St. 85.
- Мирицький П. Спогад про українські передачі по радіо Баня-Лука 1981–1991 рр. *Українське слово*. 2007. Число 11. С. 41.
- Румянцев О. Галичина — Боснія — Воеводина: українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1999 роках. К.: ФАДА, ЛТД, 2008. 256 с.
- Сегеді Й. Парохи Осецкого викариата од 1900–1945 року. *Християнський Календар*. 1981. С. 104–106.
- Седлак В. Петровска парохія вчера, нешка, ютре 180 роки иснованя парохії у Петровцох. *Думки з Дунаю*. 2016. № 18. С. 139–140.
- Симунович Я. 100 роки церкви у Миклошевцох. *Думки з Дунаю*. 2001. № 9. С. 162.
- Симунович Я. Руснаци у Вуковарским Деканату Крижевского владичества. *Misli s Dunava*. 2007. С. 178.
- Стефанюк Дмитро (1920–2003) Лист співчуття. *Наша газета*. 2003. № 17. С. 10–19.
- Тамаш Ю. Збереження християнської і національної ідентичності русинів і українців Югославії: проблеми та їх розв'язання. *Глас Союзу*. 2004. № 7. С. 8.

Українці в Боснії — статистичні дані. Дані зібрав о. Іван Барщевський. *Українське слово*. 2007. С. 11.
Stypjak N. Nase stoljece. Vukovar: Ukrajinska zajednica Republike Hrvatske. С. 9–12.

REFERENCES

- Bachynskiy, A. (2013). Kryzhevatska yeparkhiia – istoriia i siohodennia [The Diocese of Kryzhevatsy – History and the Present]. [in Ukrainian].
<http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/kryzhevatska-jeparhiya-istoriya-i-sohodennya/>
- Barshchevskiy, I. (Ed). (2007). Ukraintsi v Bosnii – statystychni dani [Ukrainians in Bosnia – Statistics]. *Ukrainske slovo*, 11 [in Ukrainian].
- Barshchevskiy, I. (2002). Ukraintsi v Brodsko-Posavskii oblasti [Ukrainians in the Brod-Posava Region]. In *Ukraintsi Khorvatii*, Kn. 1, pp. 125–139, Zahreb [in Ukrainian].
- Burda, S. (2002) Istoriia i aktualni problemy ukraintsv ta rusyniv Khorvatii [History and Current Problems of Ukrainians and Ruthenians in Croatia]. In *Ukraintsi Khorvatii*, Kn. 1, pp. 173–181, Zahreb [in Ukrainian].
- Kostelnyk, V. (1970). Yuhoslavski rusnaky-ukraintsi v borotbi proty fashyzmu ta v narodnii revoliutsii Yuhoslavii (1941–1945 rr.) [Yugoslav Russians-Ukrainians in the Struggle against Fascism and in the People's Revolution of Yugoslavia (1941–1945)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 11 (116), 71– 77 [in Ukrainian].
- Lavriv, R. (1981). Z pamiaty narodnoi (II). Spohady Dmytra Moroza. [From the Memory of the People (II). Memoirs of Dmitry Moroz]. *Nova dumka*, 28, 48–56 [in Ukrainian].
- Liskyi, B. (2002) Anton Ivakhniuk – velykyi ukrainsko-khorvatskyi patriot [Anton Ivakhniuk as a Great Ukrainian-Croatian Patriot]. In *Ukraintsi Khorvatii*, Kn. 1, pp. 62–74, Zahreb [in Ukrainian].
- Liskyi, B. (2002) Z diialnosti ukrainskykh studentiv u Khorvatii (1920–1945) [From the Activities of Ukrainian Students in Croatia (1920–1945)]. In *Ukraintsi Khorvatii*, Kn. 1, pp. 38–50, Zahreb [in Ukrainian].
- Leshcheshyn, Ya. (2002). Siohodennia ukraintsv zakhidnoi Slavonii i Moslaviny [The Present of Ukrainians in Western Slavonia and Moslavina]. In *Ukraintsi Khorvatii*, Kn. 1, pp. 164–167, Zahreb [in Ukrainian].
- Marunchak, M. (1969). Ukraintsi v Rumunii, Chekho-Slovachchyni, Polshchi, Yuhoslavii [Ukrainians in Romania, Czechoslovakia, Poland, Yugoslavia]. Vinnipeh [in Ukrainian].
- Matsiakh, Ye. (2002). Ukraintsi v Khorvatii [Ukrainians in Croatia]. In *Ukraintsi Khorvatii*, Kn. 1, pp. 51–61, Zahreb [in Ukrainian].
- Myz, R. (1973). Hrekokatolytska parafia v Lyplianakh, yii pochatky ta mynule [Greek Catholic Parish in Lyplyany, Its Beginnings and Past]. [in Ukrainian].
- Myz, R. (1969). Istorychni obrazky [Historical Samples]. *Khrystyianskyi Kalendar* [in Ukrainian].
- Myrtytskyi, P. (2007). Spohad pro ukrainski peredachi po radio Bania-Luka 1981–1991 rr. [Memoirs of Ukrainian Radio Programs in Banja Luka 1981–1991]. *Ukrainske slovo*, 11, 41 [in Ukrainian].
- Rumiantsev, O. (2008). *Halychyna – Bosniia – Voievodyna: ukrainski pereselentsi z Halychyny na terytorii yuhoslavskykh narodiv v 1890–1990 rokakh* [Galicia – Bosnia – Vojvodina: Ukrainian immigrants from Galicia on the territory of the Yugoslav peoples in 1890–1990]. Kyiv [in Ukrainian].
- Sehedi, Y. (1981) Parokhy Osietskoho vykaryiata od 1900–1945 roku [Parishes of the Ossetian Vicariate from 1900–1945]. *Khrystyianskyi Kalendar* [in Ukrainian].
- Sedlak, V. (2016). Petrovska parokhyia vchera, neshka, yutre 180 roky ysnovania parokhyi u Petrovtsokh [Petrovsky Parish Yesterday, Neshka, Yutre 180 Years of Existence of the Parish in Petrovtsy]. *Dumky z Dunaiu*, 18, 139–140 [in Ukrainian].
- Symunovych, Ya. (2001). 100 roky tserkvy u Mykloshevtsoh [100 Years of the Church in Mykloshevtsi]. *Dumky z Dunaiu*, 9, 162 [in Ukrainian].
- Symunovych, Ya. (2007). Rusnatsy u Vukovarskym Dekanatu Kryzhevskoho vladychestva [Russians at the Vukovar Deanery of the Kryzhev Rule]. *Misli s Dunava* [in Ukrainian].
- Stefaniuk, Dmytro (2003). Lyst spivchuttia [Letter of Condolence]. *Nasha hazeta*, 17, 10–19 [in Ukrainian].
- Stypjak, N. Nase stoljece. Vukovar: Ukrajinska zajednica Republike Hrvatske [in Croatian].
- Tamash, Yu. (2004) Zberezhenntia khrystyianskoi i natsionalnoi identychnosti rusyniv i ukraintsv Yuhoslavii: problemy ta yikh rozviazannia. [Preservation of the Christian and National Identity of the Ruthenians and Ukrainians of Yugoslavia: Problems and their solutions]. *Hlas Soiuzu*, 6–7, 8 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 05.04.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Історія України

History of Ukraine

DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.18>
УДК 930.23:050:[911.3:94(477)]

Вікторія НІКІЧУК,

аспірантка кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова,
Одеса, Україна

Victoria NIKICHUK,

Graduate student of the Department
of History of Ukraine,
Odesa Mechnikov National University,
Odesa, Ukraine

e-mail: vnikichuk@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>

Відображення історичної географії України на сторінках «Киевской старины»

У статті схарактеризовані історико-географічні розвідки на сторінках наукового часопису «Киевская старина». Проаналізовані матеріали тематично поділено на три напрями історико-географічних досліджень: історична політична географія України в цілому та окремих регіонів; історична географія населення України; картографія та історична топографія міст. Встановлено, що історична географія України представлена з погляду регіональних та локальних досліджень.

Ключові слова: історична географія, «Киевская старина», картографія, історична топографія, колонізація, населення.

Reflection of the Historical Geography of Ukraine on the Pages of «Kievskaiia starina»

The article presents the reflection of historical and geographical research on the pages of the historical scientific journal «Kievskaiia starina». The analysis of the thematic orientation of the materials presented in the journal on the subject of historical and geographical component is carried out. The works related to the research of this problem are highlighted and their content is analysed. The analysed data of the journal are thematically divided into three areas of historical and geographical research – historical and political geography of Ukraine as a whole and individual region; historical geography of the population of Ukraine; cartography and historical topography of cities. Each of the directions is described on the example of specific scientific researches. It is established that the historical geography of Ukraine is presented in terms of regional and local research.

Key words: historical geography, «Kievskaiia starina», cartography, historical topography, colonization, population.

Межа XIX ст. — початку XX ст. характеризується становленням та розвитком спеціальних галузей історичної науки, зокрема історичної

географії, яка, на нашу думку, позначає зміни в історичному процесі на території України. Відповідні трансформації державних, адміністративних кордонів відбувалися як в загальному,

так і локальному контекстах. На думку історика В. Яцунського, кожен хронологічний етап має характерні особливості у дослідженнях. Означений період він вважав саме часом звернення до регіональних розвідок. Це відобразилось у дослідженнях як Західної Європи, так і Російської імперії (Яцунський В., 1963. С. 603).

Українські науковці висвітлювали свої напрацювання на сторінках періодичних видань, одним із яких був часопис «Киевская старина». Журнал виник з ініціативи київської громади та видавався у Києві з 1882 до 1906 рр., загалом світ побачило 96 томів. Він згуртував навколо себе провідні сили української наукової інтелігенції. Тут публікувалися В. Антонович, О. Лазаревський, М. Петров, О. Кістяківський, О. Левицький, І. Каманін, П. Житецький та ін. Загалом у виданні «Киевской старины» брали участь понад 450 авторів та кореспондентів. На його сторінках висвітлювалась проблематика з історії, етнографії, права, релігії, географії, історичної географії.

Історії видання «Киевской старины» та комплексному аналізу її матеріалів присвячено значну кількість наукових досліджень, зокрема дисертаційних. Актуальність вивчення цього часопису пояснюється його вагомим внеском у розвиток історичної науки, зокрема прагненням української інтелігенції до національного відродження. Серед науковців, які здійснювали дослідження журналу «Киевская старина», варто відмітити історикиню Марину Палієнко, яка у 2005 р. опублікувала монографію «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.)» і уклала хронологічний та систематичний покажчик змісту журналу (Палієнко М., 2005). Проте вивчення питань історичної географії України на сторінках журналу залишилося поверховими і не було предметом окремих розвідок.

Метою статті є характеристика висвітлення історико-географічних досліджень на сторінках журналу «Киевская старина».

За час існування часопису тематика опублікованих на його сторінках наукових досліджень залишалась здебільшого в рамках україноцентризму, зокрема звернення до минулого українського народу, його історії, культури тощо. Варто зауважити, що історико-географічна тематика також досить часто була репрезентована на сторінках видання. Публікації цієї тематики на шпальтах часопису можна умовно поділити на три групи за напрямками історико-географічних досліджень — історична, політична географії України; історична географія населення України; картографія та історична топографія міст.

Перший напрям досліджень надає відомості з історичної, політичної географії України в цілому та окремих регіонів зокрема. Загалом проблемне коло цієї групи репрезентує

інформацію щодо визначення змін в адміністративно-територіальних, регіональних утвореннях (губерніях, областях). Значна кількість досліджень, опублікованих на сторінках журналу, була присвячена вивченню різних регіонів України: Наддніпрянщини, Слобідської України, південних степів, західноукраїнських земель тощо.

Одне із таких досліджень — робота історика О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления» (1900). У тритомній праці представлена територія трьох полків Гетьманщини — Стародубського, Ніжинського та Прилуцького — впродовж 1654–1782 рр. На сторінках «Киевской старины» у кількох випусках (71–76 томи) було надруковано розділ про Прилуцький полк. На початку роботи історик давав історичний опис місцевості полку, вказував на територію, яка йому належить, аналізував перші згадки про неї та походження назви (Лазаревський О., 1900. С. 17). Схожою в історико-географічних дослідженнях є його ж робота «Полтавщина в XVII в.» (1891), де на початку автор подав історико-географічне описання краю, короткі відомості про його територію: охоплювала «міжріччя Орелі та Ворскли, поширюючись частина і на правий берег останньої, тобто займала нинішні повіти: полтавський, кобеляцький та частина константиградського. Орелью, притоком Дніпра, полк відділявся від диких степів, по яким вільно бродили тільки татари та запорожці» (Лазаревський О., 1891. С. 358).

Звернувшись до історії вивчення Правобережної України історикиня О. Єфименко й у 1894 р. на сторінках журналу опублікувала своє дослідження «Очерки истории Правобережной Украины...». Авторка звернула увагу на опис і зміну кордонів українських земель у різні часи. Як-от, дослідниця вказувала на те, що Україна приєднувалась до іншого світу гарною гористою Південною Волинною та плоскою рівниною Київського Полісся, де поряд з болотами та пісками трапляється справжня українська пшенична земля (Єфименко О., 1894. С. 389).

Варто звернути увагу на наукову дискусію в галузі історичної географії, що розгорнули дослідники П. Бурачков та П. Голубовський. Так, археолог та нумізмат П. Бурачков у своїх «Заметках по исторической географии южно-русских степей» (1886) висвітлював проблему місцезнаходження Олешків. Звертаючись до інших дослідників, таких як М. Барсов, Ф. Брун, М. Надеждін, автор критикував їх за недостовірні дані та неврахування певних особливостей. П. Бурачков вказував на те, що деякі географічні назви варто розглядати з позиції перейменування їх різними народами: «...в описі похода на половців за Дніпро через “протолчі” в 1103 р. згадується про Сутень: ідучи в полі 4 дня і прийдеши

на Сутень» (Бурачков П., 1886. С. 662). Не підлягало сумніву автора, що Сутень — це назва річки Молочної, яка у татар називалась «Суть-су», тобто «молочна». Тому і літописці також могли робити помилки, вказуючи у цьому разі на різні географічні назви. Автор аналізує походження назв і місцезнаходження інших географічних об'єктів, таких як острів Березань, місто Очаків тощо. Крім того, П. Бурачков радив дослідникам, перш ніж опікуватися визначенням місцезнаходження будь-яких географічних об'єктів, звернути увагу спочатку на сучасне розташування їх й ознайомитися з мапами та археологічними відомостями.

Вже у наступному випуску часопису історик П. Голубовський своєю публікацією «По поводу заметок по исторической географии южнорусских степей» давав відповідь на розвідку П. Бурачкова. Більше того, він погоджувався з думкою щодо неправильності походження назви Очакова як Сари-Кермен, яка у татар називалась Херсон (Бурачков П., 1886. С. 679). Однак, своєю чергою, звинувачує П. Бурачкова у недостовірності трактування розміщення половців: «...головні сили половців кочували на лівій, а не на правій стороні Дніпра. Це доведено і їх сутичками з татарами в Приазов'ї (Голубовський П., 1886. С. 170). Така наукова дискусія, розгорнута на сторінках часопису «Киевская старина», значно посилювала зацікавлення історико-географічними дослідженнями.

Другий напрям репрезентує дослідження з історичної географії населення України, зокрема вивчення різних народностей, які проживали на українських територіях, міграційних та колонізаційних процесів тощо. До таких робіт можна зарахувати працю П. Голубовського «Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Св. (Историко-этнографический очерк)» (1888), де автор звертає увагу не лише на взаємовідносини з сусідами, але й характеризував їх за допомогою інструментарію історико-географічних досліджень. Як-от, дослідник вказував, що прабатьківщиною болгарського народу вважається місцевість біля злиття річок Кама й Волга, а в V ст. вони мешкали на березі Азовського моря та річок Кубань, Дон і Волга. В VII ст. після появи нового народу — хозар, які прийшли з Азії, болгари змушені були мігрувати на захід. І вже згодом остаточно хозари осіли по берегах Волги, Дону, Каспійського та Азовського морів, тобто на місці болгар. Хоча історик вказує, що частина болгар все ж залишилась на цих територіях, проте більшість переселилась на Дунай (Голубовський П., 1888. С. 27).

Питання проживання переяславських торків досліджував історик А. Стороженко в однойменній статті. Посилаючись на роботу П. Голубовського «Печениги, торки и половцы до нашествия татар» (1884), автор вказував на

приналежність печенігів, торків, половців, турків-сельджуків та турків-османів до однієї сім'ї — тюркських народів. Торки ж у літописах та інших джерелах згадувались також як узи (гузи) і мешкали в X ст. на берегах Волги й Дону. А потім саме половці витіснили їх з цієї місцевості. Крім того, визначаючи ареал проживання торків, А. Стороженко на початку свого дослідження звертається до карти Переяславського повіту, до вивчення походження різних населених пунктів, тобто топонімії. Саме ці факти дають йому можливість встановити проживання торків поблизу ріки Каратулька, оскільки ця назва має тюркське походження (Стороженко А., 1899. С. 285).

Привертає увагу і замітка на сторінках журналу за 1886 р. «Два слова о цыганах в пределах бывшей Гетманщины», що вказувала на факт проживання такого етносу на українських територіях, зокрема Гетьманщини (Два слова..., 1886. С. 401–402).

Учень В. Антоновича П. Іванов розпочав кар'єру історика у Миколаєві, де працював у 1887–1893 рр. на посаді вчителя історії та географії Олександрівської гімназії. У «Киевской старине» за 1891 р. історик оприлюднив документи з архіву канцелярії миколаївського військового губернатора про переселення козаків на Тамань. Проте окрім археографічної роботи він схарактеризував документи і, власне, конкретизував територію, відведену козакам для переселення після зруйнування Січі: «Кінбурська сторона землі, ... від Буга по морю до Дністра лінією, на карті позначеною, і до того ж додавався округ Єнікольський з Таманом» (Іванов П., 1891. С. 134). А в попередньому випуску журналу історик опублікував розвідку про переселення заштатних церковників у Новоросію при Катерині II (Іванов П., 1891).

Досить повно представлена на сторінках журналу «Киевская старина» тематика колонізації більшості регіонів Наддніпрянщини, зокрема Лівобережної та Слобідської України, Новоросійського краю тощо. До таких розвідок можна зарахувати дослідження В. Сторожева «К вопросу о южнорусской колонизации» (1890), М. Молчановського «Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации» (1896), Д. Багалія «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры» (1889), М. Петрова «К истории колонизации Слободской Украины» (1888) тощо (Палієнко М., 2005. С. 452).

Третій напрям історико-географічних досліджень представляє інформацію щодо картографії та історичної топографії міст як нового напрямку історичної географії. Кожне місто як політичний, адміністративний, економічний, культурний центр навколишньої округи формується через розбудову цілісного масиву споруд, обмеженою конкретною територією. Отже, за такої локації міста на його подальший розвиток потужно

впливають географічні умови, що для кожного поселення є унікальними. І саме топографічні дослідження дають змогу визначити зазначені особливості. Зазвичай топографічні огляди містили і картографічний матеріал.

На сторінках «Киевской старины» особливий інтерес становлять топографічні дослідження Запорожжя, реалізовані Д. Яворницьким. Як-от, у статтях «Топографический очерк Запорожья» (1884) та «Остров Хортица на реке Днепре» (1886) автор надавав відомості про природу, її особливості та вплив на заселення цих територій, аналізував зміну історичних кордонів зазначених місцевостей (Яворницький Д., 1884; 1886).

Не менш цікавими є топографічні та історичні описи різних населених пунктів, зокрема Києва, Кременчука, Полтави, Переяслава, Печерська тощо.

Приміром, М. Петров опублікував роботу «К истории топографии Печерска и Клова», у якій схарактеризував значення топографії та порівняв два існуючих рукописних креслення Печерська й близьких до нього місцин. Одне з креслень датувалося 1713–1715 рр., а друге — 1719 р. Ці креслення давали можливість порівняти території та простежити зміни, які сталися з ними за кілька років (Петров М., 1896. С. 17).

Цикл наукових статей, присвячених топографії, опублікував на сторінках журналу історик М. Андрієвський: «Перепетовское поле: разыскание в области летописной топографии, с приложением карты» (1882); «Летописный Юрьев на Роси (Топографическое разыскание с приложением карты)» (1883); «Давыдова Боженька» (Из летописной топографии киевского Полесья)» (1885) (Палієнко М., 2005. С. 11).

Саме картографія уможливило унаочнення напрацювань дослідників і репрезентацію доробку у формі карт. На сторінках журналу «Киевская старина» досить рідко, але все ж траплялись публікації картографічного матеріалу. Особливої уваги вартий текст «Описание атласа XVIII в., подаренного черниговской гимназии князем Н. П. Голицыным». Він є описом атласу Малоросії з мапами й планами міст, створеного в 1778 р. за наказом малоросійського генерал-губернатора, графа П. Румянцева. Атлас містить 16 позицій, із яких 3 карти та 13 планів. Як-от, Генеральна карта Київської губернії, поділена на 10 полків, Карта Малоросії, поділена на 15 полків, та Генеральна карта Малоросійської губернії (Описание, 1890. С. 131–132).

У 1883 р. у одному із випусків була опублікована карта запорозьких поселень за Дунаєм як додаток до публікації «Задунайская Сечь» Ф. Кондратовича. Сама публікація не містить

історико-географічних напрацювань, а представлена розповідями козаків, проте карта унаочнює саме відомості про ці поселення, надаючи загальні уявлення про них (Кондратович Д., 1883. С. 66).

Іноді на сторінках журналу могли друкуватись замітки і щодо відомостей картографічного характеру. Так, приміром, 1899 р. в одному з номерів часопису було опубліковано замітку про те, що місцева видавнича фірма в Чернівцях надрукувала невелику розфарбовану мапу Буковини з «малоросійським текстом». Ця мапа передбачалася для користування на уроках у середній школі. Крім того, така ж карта була ще й німецькою та молдавською мовами (Карта, 1899. С. 94). Або ж схожа замітка щодо карти Подільської єпархії, опублікована в 1898 р. У замітці зазначалося, що на мапі позначено всі населені пункти губернії з особливими помітками міст, містечок і сіл, що мають церкву. Карту склав учитель Каменецького духовного училища С. Біднарівський (Карта, 1898. С. 7).

Таким чином, наповнення журналу «Киевская старина» демонструє окрім висвітлення загальних тенденцій історичного розвитку українського народу звернення до історико-географічних досліджень. Загалом цю тематику можна поділити на три напрями: історична, політична географія України в цілому та окремих регіонів; історична географія населення України; картографія та історична топографія міст. Перший напрям репрезентував переважно вивчення регіональної історії, тоді як цілісна загальноукраїнська територія представлена не була. Важливе наукове значення мала дискусія, розгорнута на сторінках журналу між дослідниками П. Бурачковим та П. Голубовським щодо застосування теоретичних методів в історико-географічних дослідженнях. Другий напрям висвітлював напрацювання в галузі історичної географії населення України, зокрема дослідження стосувались переважно питань проживання різних народів на українських територіях та колонізаційних процесів. Картографія та історична топографія міст представлена третім напрямом історико-географічних досліджень. Ця група наукових розвідок торкалася локальної історії, зокрема вивчення розташування різних міст, встановлення топографічної карти їхньої місцевості тощо. Ця група досліджень унаочнювала основні тези науковців картографічним доповненням.

Загалом проаналізовані дослідження, репрезентовані на шпальтах часопису «Киевская старина», зробили значний внесок у формування та розвиток історичної географії України як науки.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бурачков Пл. Заметки по исторической географии южнорусских степей. *Киевская старина*. 1886. Т. 14, № 4. С. 659–683.
- Голубовский П. Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Св. (Историко-этнографический очерк). *Киевская старина*. 1888. Т. 22, № 7. С. 26–68.
- Голубовский П. По поводу заметок по исторической географии южнорусских степей (Ответ г. Бурачкову). *Киевская старина*. 1886. Т. 15, № 5. С. 168–173.
- Два слова о цыганах в пределах бывшей Гетманщины. *Киевская старина*. 1886. Т. 16, № 10. С. 401–402.
- Єфименко О. Очерки истории Правобережной Украины (по И. Ролле). *Киевская старина*. 1894. Т. 45, № 6. С. 387–413.
- Иванов П. Переселение запорожцев на Тамань. *Киевская старина*. 1891. Т. 34, № 7. С. 133–141.
- Иванов П. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II. *Киевская старина*. 1891. Т. 33, № 5. С. 288–297.
- Карта Буковины. *Киевская старина*. 1899. Т. 64, № 2. С. 94.
- Карта Подольской епархии. *Киевская старина*. 1898. Т. 61, № 4. С. 17.
- Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам). *Киевская старина*. 1883. Т. 5, № 1. С. 27–66.
- Лазаревський О. «Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления». Том 3: Прилуцкий полк. *Киевская старина*. 1900. Т. 69, № 5. С. 1–16; № 6. С. 17–32.
- Лазаревський О. Полтавщина в XVII в. *Киевская старина*. 1891. Т. 34, № 9. С. 357–374.
- Описание атласа XVIII в., подаренного черниговской гимназии князем Н. П. Голицыным. *Киевская старина*. 1890. Т. 29, № 4. С. 131–147.
- Палієнко М. «Киевская старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу. К.: Темпора, 2005. 608 с.
- Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.). К.: Темпора, 2005. 384 с.
- Петров М. К истории топографии Печерска и Клова. *Киевская старина*. 1896. Т. 53, № 4. С. 17–22.
- Стороженко А. Где жили переяславские торки? *Киевская старина*. 1899. Т. 64, № 2. С. 283–290.
- Яворницький Д. Остров Хортица на реке Днепре. *Киевская старина*. 1886. Т. 14, № 1. С. 41–90.
- Яворницький Д. Топографический очерк Запорожья. *Киевская старина*. 1884. Т. 9, № 5. С. 33–54.
- Яцунский В. К. Историческая география, история географических открытий и краеведческая историография. *Очерки истории исторической науки в СССР* / под ред. М. Н. Тихомирова (глав. ред.). Т. I. Москва: Наука, 1955. С. 568–572.

REFERENCES

- Burachkov, Pl. (1886). Zаметki po istoricheskoi geografii yuzhnorusskikh stepei. *Kievskaiia starina*, 14, 659–683 [in Russian].
- Golubovskii, P. (1888). Bolgary i khazary, vostochnyie sosedi Rusi pri Vladimire Sv. (Istoriko-etnograficheskii ocherk). *Kievskaiia starina*, 22, 26–68 [in Russian].
- Golubovskii, P. (1886). Po povodu zametok po istoricheskoi geografii yuzhnorusskikh stepei (Otvét g. Burachkovu). *Kievskaiia starina*, 15, 168–173 [in Russian].
- Dva slova o tsyganakh v predelakh byvshei Getmanshchiny (1886). *Kievskaiia starina*, 16, 401–402 [in Russian].
- Efimenko, A. (1894). Ocherki istorii Pravoberezhnoi Ukrainy (po I. Rolle). *Kievskaiia starina*, 45, 387–413 [in Russian].
- Ivanov, P. (1891). Pereselenie zaporozhtsev na Taman. *Kievskaiia starina*, 34, 133–141 [in Russian].
- Ivanov, P. (1891). Pereselenie zashtatnykh tserkovnikov v Novorossiiu pri Ekaterine II. *Kievskaiia starina*, 33, 288–297 [in Russian].
- Karta Bukoviny. (1899). *Kievskaiia starina*, 64, 94 [in Russian].
- Karta Podolskoi eparkhii. (1898). *Kievskaiia starina*, 61, 17 [in Russian].
- Kondratovich, F. (1883). Zadunaiskaia Sech (po mestnym vospominaniiam i rasskazam) [Karta zaporizhskykh poselen za Dunaiem]. *Kievskaiia starina*, 5, 27–66 [in Russian].
- Lazarevskii, A. (1900). “Opisanie Staroi Malorossii. Materialy dlia istorii zaseleniia, zemlevladieniia i upravleniia”. Tom 3. Prilutskii polk. *Kievskaiia starina*, 69, 1–16; 17–32 [in Russian].
- Lazarevskii, A. (1891). Poltavshchina v XVII v. *Kievskaiia starina*, 34, 357–374 [in Russian].
- Opisanie atlasa XVIII v., podarenного chernigovskoi gimnazii kniazem N. P. Golitsinym. (1890). *Kievskaiia starina*, 29, 131–147 [in Russian].

- Paliienko, M. (2005). «*Kievskaiia starina*» (1882–1906): *Systematychnyi pokazhchyk zmistu zhurnalu*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Paliienko, M. (2005). «*Kievskaiia starina*» u hromadskomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Petrov N. (1896). K istorii topografi Pecherska i Klova. *Kievskaiia starina*, 53, 17–22 [in Russian].
- Storozhenko, A. (1899). Gde zhili pereiaslavskie torki? *Kievskaiia starina*, 64, 283–290 [in Russian].
- Yavornitskii, D. (1886). Ostrov Khortitsa na reke Dnepre. *Kievskaiia starina*, 14, 41–90 [in Russian].
- Yavornitskii, D. (1884). Topograficheskii ocherk Zaporozhia. *Kievskaiia starina*, 9, 33–54 [in Russian].
- Yatsunskii, V. K. (1955). Istoricheskaia geografiia, istoriia geograficheskikh otkrytii i kraievedcheskaia istoriografiia. In M. N. Tihomirov (Ed.) *Ocherki istorii istoricheskoi nauki v SSSR*, Vol. I, pp. 568–572, Moscow: Nauka [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 10.02.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна,

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Oleh IVANYUK,

Associate Professor
of the Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Дар'я РЕМІННА,

студентка Інституту філології
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: dvreminna.if18@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2311-8701>

Daria REMINNA,

Student of the Institute of Philology,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Мало знають селяни про себе як про українців;
мало знають про свою давнину, про своїх сла-
ветних людей, про своїх оборонців, про свою
славу, свої гордощі...

Іван Огієнко

Пам'ять і пам'ятники: імперська політика й українське суспільство на початку ХХ ст.

Статтю присвячено імперській політиці пам'яті й трансформаціям у колективній свідомості, що відбулися в українському суспільстві під її впливом на початку ХХ ст. Основну увагу зосереджено на місцях пам'яті, які мали транслювати і закріплювати ідеологеми й міфологеми, спродуковані російським царатом. Розглянуто також спроби протидії таким заходам з боку української інтелігенції і формування нею власного «пантеону». Встановлено, що державна машина створювала у свідомості українців своєрідний паралельний вимір щодо їхнього історичного минулого та його трактування.

Ключові слова: політика пам'яті, місця пам'яті, Наддніпрянська Україна, газета «Рада», Олександр II, М. Гоголь, Б. Хмельницький.

Memory and Monuments: Imperial policy and Ukrainian society in early 20th century

The study focuses on the issues of the imperial policy of memory and the transformations in the collective consciousness that took place in Ukrainian society under its influence in the early twentieth century. Scientific research is based on the publication of Ukrainian periodicals of the early twentieth century, in particular, the journal «Rada» and sources of personal origin. The focus is on places of remembrance that were to broadcast and consolidate the ideologies and mythologies produced by the Russian tsar in order to keep the peoples of the national suburbs included in the state as a result of the wars of aggression. In particular, such places of remembrance were the monuments to Emperor Alexander II, government official Petro Stolypin, and others. At the same time, attempts are being made to oppose such measures by the Ukrainian intelligentsia and to form its own "pantheon". It is established that the state machine, creating in the minds of Ukrainians a kind of parallel dimension to the historical past and its interpretation, used not only significant personalities for Muscovia, but also national heroes such as Bohdan Khmelnytskyi, Taras Shevchenko and others. The imperial policy of memory caused deep distortions in the collective consciousness of Ukrainians and the objective perception and understanding of the historical process, as well as led to the loss of identity. In the early twentieth century, the Ukrainian intelligentsia, overcoming the resistance of state structures and the indifference of society, began the struggle to build a national

“pantheon” that would show the roots and historical path of the people, remind of the past and form a sense of national pride of the Ukrainian people.

Key words: politics of memory, places of memory, Dnieper Ukraine, «Rada» newspaper, Alexander II, Mykola Gogol, Bohdan Khmelnytskyi.

Значна частина українських земель упродовж століть перебувала під владою Російської імперії. Задля упокорення народів національних окраїн царатом було запроваджено низку заходів політичного, релігійного, ідеологічного, комеморативного змісту з метою створення єдиного простору «російського світу» («русского мира») й формування спільної ідентичності в імперських кордонах. Складником національної політики царату стала відповідна політика пам'яті, що полягала у привласненні історії інших народів, містифікації подій минулого, дискредитації видатних політичних діячів тощо.

Російська імперія у другій половині XIX — на початку XX ст. використовувала вже апробовані раніше механізми закріплення у колективній свідомості історичної пам'яті, сконструйованої державою. У цей період постали нові місця пам'яті, які мали уславити царів і їхні родини, провідних державних діячів, перемоги армії у загарбницьких війнах, підкреслювати непохитність кордонів держави.

Теоретичні засади дослідження колективних форм пам'яті заклали іноземні вчені, зокрема П. Нора (Нора П., 2014), П. Рікер (Рікер П., 2004). В Україні питанням історичної пам'яті присвячені наукові праці Г. Касьянова (Касьянов Г., 2011), Ю. Шаповала (Шаповал Ю. І., 2020) та ін. Аналіз імперської політики пам'яті у XIX — на початку XX ст. здійснено у розвідці О. Іванюка та І. Мохнатюка (Іванюк О., Мохнатюк І., 2019). Проблему розбудови національного культурного простору в Києві на межі XIX–XX ст. зусиллями українських інтелектуалів попри імперську політику нівеляції всього українського розглянув І. Гирич у монографії «Український Київ кінця XIX — початку XX століття» (Гирич І., 2017). Проте питання використання пам'ятників і пам'ятних місць як засобів символізації простору та просування ідеології і міфологем імперської влади на межі XIX–XX ст. ще не знайшло ґрунтового осмислення.

Мета статті — виявити основні інструменти та способи реалізації російської імперської політики пам'яті на рубежі XIX–XX ст. та з'ясувати реакцію українського суспільства на формування міфологем і спотворення історичної правди за допомогою облаштування місць пам'яті.

На початку XX ст. надзвичайно масштабно продовжували вшановувати «царя-визволителя» Олександра II. У травні 1905 р. Київська міська дума ухвалила рішення щодо спорудження йому чергового пам'ятника. Спочатку місце для

нього відвели на Михайлівській площі, але згодом під монумент виділили ділянку напроти входу до Царського саду. 7 грудня 1909 р. на засіданні Київської міської думи її голова І. Дьяков доповів про оголошення конкурсу на проект пам'ятника на 1–14 травня 1910 р. До складу журі увійшли Б. Ханенко, В. Ніколаєв, В. Беклемішев, М. Пимоненко, В. Котарбінський та ін.¹ На конкурсі переміг проект італійського скульптора Еttore Ксимоменса. Відповідно до задуму монумент мав три п'єдестали. На центральному, прикрашеному гербом Російської імперії і написом: «Царю-Визволителю — вдячний Південно-Західний край. 1911 рік», стояла бронзова фігура імператора. Нижче розміщувався барельєф, де було зображено селян, які грічно дякували цареві за звільнення від кріпацтва. На бічних п'єдесталах розміщувалися скульптурні композиції з фігурами Милосердя й Правосуддя. Монумент об'єднував широкий фронтон з барельєфами, що демонстрували найважливіші моменти з життя і діяльності монарха².

Пам'ятник мали спорудити до півстолітнього ювілею селянської реформи, і зрештою у 1911 р. його було помпезно відкрито. 30 серпня до Києва прибула царська родина: імператор Микола II, імператриця Олександра Федорівна, цесаревич Олексій, княгині Марія, Тетяна, Ольга й Анастасія. Їх супроводжував голова ради міністрів П. Столипін, генерал В. Сухомлінов, міністр фінансів В. Коковцов та ін.

Дієві результати імперської політики пам'яті яскраво демонструвало ставлення місцевого населення до прибуття царської родини. На пероні делегацію зустрічала почесна варта 129-го Бессарабського полку з хором, сурмами й прапорами. З вокзалу царська родина вирушила до Софійського кафедрального собору. Вулиці за маршрутом пересування були заповнені публікою, військовиками й оркестрами, які вітали прибулих гучним «ура». На Трухановому острові розмістили великий транспарант з державним орлом. У Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі на царську родину чекали віцегубернатор, прокурори, судді, духовенство на чолі з митрополитом київським і галицьким Флавіаном, а також майже вся київська дворянська і купецька еліта. Така зустріч вже була традиційною для Києва — і раніше місто вельми урочисто зустрічало російських імператорів.

¹ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 340.

² П.Н. Пробування їх імператорських величеств у Києві. *Рада*. 1911. № 195.

Відкриття монумента Олександрю II перетворили на грандіозне шоу, що мало надовго запам'ятатися як учасникам, так і глядачам. О восьмій годині ранку п'ятьма гарматними пострілами населення оповістили про початок освячення й урочистого відкриття пам'ятника. Біля монумента зібралися придворні, військові чини за призначенням командуючого Київським військовим округом, чиновники, представники дворянства, селянства й земських інституцій Південно-Західного краю і Вітебської, Могилівської, Мінської губерній, представники київського міського врядування тощо.

Для кожної з категорій глядачів заздалегідь було визначено відповідну форму одягу і місця перебування на споруджених з цієї нагоди трибунах. Зокрема, дами мали одягти ошатні міські сукні та капелюшки, військові чини — літню парадну форму, придворні та всі інші — білі кітелі та картузи з білими чохлами, відповідно до посади чи становища у суспільстві³.

Церемонія розпочалася Божественною літургією у центральному храмі Михайлівського Золотоверхого монастиря за участі імператора. Після її завершення відбулася хресна хода до пам'ятника, очолювана митрополитом Флавіаном. На спеціальному помості він провів молебень і проголосив вічну пам'ять Олександрю II. Було також проголошено «многіє літа» всеросійському воїнству й всім вірнопідданним. У цей час чинного імператора вітали військовики. Все це супроводжувалося церковними дзвонами і залпами гармат. Потім Микола II з родиною оглянув монумент, а військові пройшли повз пам'ятник парадом⁴. Церемонія завершилася встановленням почесної варту зі складу 6-го саперного батальйону. Святкування тривало увесь день. Увечері місто ілюмінували і влаштували тут феєрверки⁵.

Царів вшановували не лише у Києві. Окремі запобігливі «діячі-малороси» прикрашали їхніми постатями власні села й містечка. Зокрема, у с. Таранданці на Лубенщині (Полтавщина) до п'ятдесятилітнього ювілею скасування кріпацтва було вставлено пам'ятник-бюст Олександрю II⁶.

Рясніла місцями увічнення пам'яті про російських царів і Полтава. Про «Полтавську вікторію» у 1709 р. й особу Петра I повсякчас нагадувала братська могила російських воїнів, Самсонівська церква, військовий історичний музей. Разом з тим місто стало яскравим уособленням імперських комеморативних практик, які формували

у свідомості пересічних українців поділ на «ми й вони», «свої та чужі». Зусиллями шведського уряду в місті 1909 р. було встановлено скромний гранітний обеліск на вшанування загиблих шведських воїнів. Ставлення до цього пам'ятника, який так само розповідав про минуле, у місцевого населення було зовсім іншим. За твердженням тогочасної преси, за ним не доглядали, бо «свої далеко, а переможці байдужі»⁷.

Зрештою, увічнювали не лише пам'ять про царів, а й про державних і військових діячів. Зокрема, 6 вересня 1911 р. на екстремому засіданні Київської міської думи було ухвалено рішення про спорудження біля міського театру пам'ятника П. Столипіну. На цю справу асигнували 10 000 руб. і створили відповідний комітет, до складу якого увійшли: міський голова І. Дьяков і гласні Ф. Бурчак, В. Чернов, А. Кіх, Ф. Фальберг⁸. Пам'ятник було відкрито 6 вересня 1913 р. Його прикрашали ідеологічно доречні написи: «Петру Аркадьевичу Столыпину — русские люди. Твердо верю, что затеплившийся на западе России свет русской национальной идеи не погаснет и вскоре озарит всю Россию»⁹. Упродовж наступних чотирьох років перехожі зупинялися і читали ці тексти, що були просякнуті чужою для них російською національною ідеєю. Лише з початком Визвольних змагань, навесні 1917 р., пам'ятник було зруйновано. Бронзову фігуру відправили як металобрухт на завод «Арсенал». Скульптури «Витязя» і «Жінки-Росії», які колись прикрашали п'єдестал, згодом опинилися у Лаврському музейному заповіднику.

Поряд з імператорами й урядовцями в українських містах постав пантеон героїв імперських загарбницьких війн. Зокрема, у Севастополі було споруджено пам'ятники В. Корнілову, П. Нахімову, Е. Тотлебену (Памяти Севастопольской обороны..., 1902. С. 130). У 1909 р. Одеський відділ Імператорського руського військово-історичного товариства вирішив прикрасити південь України трьома новими пам'ятниками О. Суворову. Їх мали спорудити в Ізмаїлі, у Римнику, а також у маєтку великого князя Михайла Миколайовича на Катеринославщині, на місці колишньої Запорозької Січі¹⁰.

Задля закріплення міфологем на службу імперії намагалися поставити й постаті видатних українців, кого ще пам'ятали в народі, наприклад Б. Хмельницького, М. Гоголя та ін. У цьому контексті ще у середині XIX ст. на честь «приєднання Малоросії до Російської держави» царат ініціював спорудження у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому. В усій імперії було оголошено

³ П.Н. Пробування їх імператорських величеств у Києві. *Рада*. 1911. № 195.

⁴ Там само.

⁵ Церемоніал Одкриття і посвячення пам'ятника Імператорю Олександрю II. *Рада*. 1911. № 195.

⁶ Пам'ятник Олександрю II. *Рада*. 1911. № 209.

⁷ П.П. Вразіння з подорожі. *Рада*. 1910. № 222.

⁸ Пам'ятник П. А. Столипінові. *Рада*. 1911. № 203.

⁹ Там само.

¹⁰ Пам'ятник запорожцям. *Рада*. 1909. № 268.

збирання коштів. Але, як зазначала газета «Рада», висвітлюючи ретроспективу питання, «... єдина й неподільна Росія не дуже-то квапилася. Українське суспільство теж не виявляло великої охоти увічнювати його пам'ятниками». Власне, тоді імперській владі нічого не лишилося, як взяти у свої руки реалізацію проекту. У 1879 р. державна скарбниця й морське відомство виділили 1600 пудів міді (26 208,8 кг), з якої було відлито фігуру гетьмана на коні. Оскільки коштів на п'єдестал не вистачило, пам'ятник опинився на зберіганні у поліцейській дільниці. Українська преса жартувала, що гетьман, замість того щоб пропагувати єдність двох народів, потрапив в ув'язнення. Лише зусиллями Фортечної інженерної управи, яка подарувала 30 куб. сажнів¹¹ граніту, пам'ятник було встановлено на Софійській площі. Але й тут не обійшлося без курйозів. У запопадливих чиновників постало питання, як саме розмістити кінну фігуру гетьмана, щоб не образити ані церкву, ані царя. Проблема полягала у тому, що навколо Софійської площі розташовувався Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, імперські державні установи — «інституції поважні, і звертати проти котрої-небудь коня хвостом, виходило непочтительно»¹². Зрештою, пам'ятник було урочисто відкрито у 1888 р. Упродовж наступних років він унаочнював імперську тезу про об'єднання «двох братніх народів» і ретранслявав її серед пересічних українців, які відвідували Київ. На початку ХХ ст. український вчений, педагог, історик церкви Іван Огієнко зазначав: «З українських гетьманів знають лише що одного Богдана Хмельницького; це не тільки через те, що гетьман цей грав таку велику, помітну роль в історії України, — пам'ятник, що поставлено йому в Києві, поширив багато ймення Богдана Хмельницького серед нашого селянства. Сила селян щороку приходять на прощу до Києва, бачать тут пам'ятника, — а його поставлено як раз в накрайшому місці, ... і потім далеко розносять ймення Богдана. І через це про Богдана на селі почуєте чимало всяких оповідань та переказів. Богдан — розказують селяне — татарву звоював. Один раз татарва завоювала собі Софію, що в Києві, в святій церкві коні ставила. От тоді Богдан булавою татар побив і Софію оборонив... За це йому й пам'ятника поставлено... Храбро порався Богдан з поляками, одбив од їх народ православний, — за це йому й пам'ятника поставлено... Про інших гетьманів, як і взагалі про події з української історії, нічого не знають.

¹¹ 1 куб. сажень — 9,713 м³.

¹² Джиджора І. В 250-літні роковини. *Рада*. 1907. № 171.

Про Мазепу один грамотний чоловік сказав, що він зрадив царю Петру і що це був зрадник»¹³.

Ідеологічні пам'ятники «видаючомуся приєдинителю», як називала Б. Хмельницького офіційна імперська історична наука, мали постати й у інших куточках Наддніпрянщини. Рушійною силою, яка реалізовувала цю ідею, був «Союз русского народа». На загальних зборах «Подільського союзу» націоналістів, які відбулися 24 вересня 1910 р, ухвалили пропозицію генерала Д. Чихачова про спорудження на Поділлі «для укріплення національної самосвідомості» пам'ятників Б. Хмельницькому, І. Богунові, Д. Нечаєві та І. Гонті. Таку потребу було обґрунтовано в одній із промов, що пролунала на зборах. У ній зазначалося: «Національна самосвідомість народу, національні гордощі — опора й прикраса держави — можливі лише там, де народ знає, що його батьки й діди свідомо брали участь у будіванні держави... Коли ж російський селянин (малися на увазі й українці) знайомиться з російською історією через сучасну російську школу, споглядаючи пам'ятники і таке інше, то перед його очима постають князі та бояри, царі та імператори, вельможі та вояки, і лише у двох місцях, як випадкові цятинки, вимальовуються — «міщанський кафтан» (Мінін) та селянська свитка (Сусанін). Звідкіля ж тут взятися національним гордошам у народній душі?» ... «Виробіть нарешті іншу галерею, покажіть російському народові, що він теж брав участь у створенні слов'ян і величі держави і що участь та була свідомою»¹⁴.

Ще одним з переконливих прикладів спотворення історичного минулого стало започатковане на Волині «Закутне свято». Наприкінці травня «Союз русского народа» під проводом архієпископа Віталія й ченців Почаївської лаври відзначав його на кістках козаків, які полягли під Берестечком у 1651 р. під час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. У палких промовах козаків називали першими російськими союзниками, борцями з католиками і захисниками російського світу, повсякчас намагаючись розпалювати міжнародну ворожнечу¹⁵. Зрештою це викликало протести серед місцевого населення й свято довелося скасувати.

Спотворював історичну правду й пам'ятник Іскрі та Кочубею, яких консервативна газета «Киевлянин» називала «героями Малоросії, які поклали своє життя за оборону єдності, сили й слави єдиної й неподільної Росії»¹⁶. Думка про

¹³ Огієнко І. Українська самосвідомість наших селян. *Рада*. 1909. № 125.

¹⁴ Я.Н. Пам'ятник Б. Хмельницькому і козакам. Лист з Кам'янець-Подільського. *Рада*. 1910. № 224.

¹⁵ С.Є. Закутне свято. *Рада*. 1909. № 130.

¹⁶ Закладка пам'ятника Кочубею в м. Борщаговке. *Киевлянин*. 1909. № 235.

їх вшанування виникла у російських націоналістів у 1908 р., коли відзначали 200-ті роковини від смерті цих історичних осіб. Спочатку пропонували збудувати храм-пам'ятник у м. Борщагівка Сквирського повіту Київської губернії на місці їхньої страти. Але зрештою вирішили обмежитися колоною з хрестом. Під час закладин відбулося богослужіння, здійснюване особисто митрополитом Флавіаном. Завершилася церемонія традиційно хресною ходою¹⁷.

Російські націоналісти доклали значних зусиль до організації святкування у Києві столітнього ювілею від дня народження М. Гоголя. Спільно із органами місцевого самоврядування було розроблено масштабну програму вшанування письменника, яка передбачала: 1) оздоблення Києва на час святкування імперськими прапорами 20 березня 1909 р. (у день народження М. Гоголя); 2) відвідини 12-ма тисячами київських учнів разом із учителями Володимирського собору та Братського монастиря і проведення панахиди в усіх середніх навчальних закладах; 3) святкове зібрання у Клубі російських націоналістів 9 квітня, виголошення промов, присвячених діяльності М. Гоголя; 4) засідання професорського складу Університету Св. Володимира 10 квітня; 5) урочистості 11 квітня у міських навчальних закладах, вистави і концерти для учнів у народних домах і Контрактовій залі. Цього дня учні мали отримати портрети письменника і бібліографічні огляди його творів, укладені вчителями Левицьким і Якубовичем; 6) загальноміське свято у міському театрі 12 квітня, яке мали розпочати урочисті промови Кожіна і Тростянецького, після чого було заплановано святковий концерт¹⁸.

Характеризуючи програму і заходи, Сергій Єфремов зазначав: «Пам'ять Гоголя шановано зовсім не за ті твори, якими він вписав ім'я своє в історію письменства, а за щось інше, шановано до того ж казенним способом, казенними фразами, вихватками проти літератури взагалі, циркулярними наказами, панахидами і танцями, флагами і балайками, великоруськими піснями і парадами»¹⁹.

Увічнити пам'ять М. Гоголя також було вирішено встановленням пам'ятника. Спочатку це питання обговорили у Київській міській думі. Гласний І. Щітковський наполягав на тому, що місто повинно мати пам'ятник письменникові. Він аргументував, що навіть Москва вшанувала таким чином М. Гоголя, а між тим вона була для нього чужою. Гласний наголошував на симпатії письменника до України й Києва. На підтвердження власної думки він цитував лист М. Гоголя

до М. Максимовича, у якому письменник зазначав: «Туда, туда в прекрасный Киев! Он наш, он не их»²⁰.

Але досить швидко ініціативу в міській думі перехопив «Клуб російських націоналістів», який виступив з проектом встановити «істинно-русскій» пам'ятник М. Гоголю у Києві²¹. Його активно підтримав київський губернатор, який віддав необхідні розпорядження міському голові²². Через це хтось дотепно зауважив, що на пам'ятникові варто було б написати: «Авторові "Шинелі" і "Носа" од мертвих душ»²³.

1 грудня 1909 р. на засіданні Київської міської думи, де розглядалося питання про відрядження власних представників до Комітету з облаштування пам'ятника М. Гоголю, спалахнули словесні баталії між національно свідомими українцями й російськими націоналістами. Частина гласних наполягала на тому, що цей проект має реалізовувати Київська міська дума і в українському стилі. «Клуб російських націоналістів» і гласні, його члени, стверджували, що М. Гоголь є по-справжньому російським письменником і жодного стосунку до України не має²⁴. Зрештою відсутність фінансування, політичні баталії й пріоритетність вшанування письменника у російських столицях призвели до того, що реалізацію проекту було відтерміновано. Згодом від цієї ідеї взагалі відмовилися, і місто отримало пам'ятник М. Гоголю лише у 1982 р.

Доки у Києві точилися дискусії, 29 серпня 1909 р. пам'ятник письменникові було відкрито на його батьківщині у с. Великі Сорочинці. Постаць М. Гоголя була відлита з бронзи і встановлена на мармуровий п'єдестал. Лівицею письменник спирався на ліву ногу. У правиці тримав олівець і нотував щось у записній книжці. На п'єдесталі російською мовою було викарбовано: «Николай Васильевич Гоголь. 1809–1852», а на протилежнім боці: «Великому земляку».

Відкриття пам'ятника виглядало так само, як комеморативні заходи у Києві, описані С. Єфремовим. Зібрався великий натовп людей: «...діти у віночках і стрічках, депутація міст і земств, шкіл, гімназій». На захід прибув московський міський голова М. Гучков, письменник В. Короленко, представники вищого церковного керівництва²⁵. Молитовні заходи відбулися у місцевій церкві, збудованій ще гетьманом Д. Апостолом, та хаті, у якій народився М. Гоголь. О 12.00 пам'ятник було урочисто відкрито. Після цього розпочалося святкування.

²⁰ Р. Запаморочення. *Рада*. 1909. № 277.

²¹ Там само.

²² Пам'ятник М. В. Гоголю в Києві. *Рада*. 1909. № 66.

²³ В міській думі. *Рада*. 1909. № 274.

²⁴ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 334.

²⁵ Одкриття пам'ятника Гоголеві. *Рада*. 1911. № 195.

¹⁷ Там само.

¹⁸ К чествованню памяти Н. В. Гоголя в Киеве. *Киевлянин*. 1909. № 38.

¹⁹ Єфремов С. З нашого життя. *Рада*. 1909. № 117.

По чотирьох кутах від монумента сиділи бандуристи, серед яких і відомий М. Кравченко. Вони співали українські думи й пісні, зокрема пролунало «Ще не вмерла Україна і слава, і воля...»²⁶. Викладаючи враження від побаченого, кореспонденти газети «Рада» зазначали: «Треба пожаліти, те що не було ніяких промов, що ніхто не оповідав, кому й завіщо поставлено такий пам'ятник, а людей таких, які нічого не знають про Гоголя, були тисячі. От і треба було це розказати їм, і розказати зрозуміло, то може б і вони свідомо святкували цей день»²⁷.

Разом з тим імперська політика пам'яті передбачала й привласнення історії підкорених народів. Зокрема, російські історики активно пропагували концепції Київської Русі як «колиски трьох народів» і «єдиної руської народності». Укорінення цих ідей у свідомості населення Наддніпрянщини потребувало створення відповідних місць пам'яті. У зв'язку з цим у 1910 р. спеціальний комітет, створений Імператорським руським військово-історичним товариством, розробив концепцію «Історичного шляху», яка передбачала встановлення восьми пам'ятників: княгині Ользі, князям Олегу, Володимирі Великому, Ярославу Мудрому, Володимирі Мономаху, Святославу Ігоревичу, Нестору Літописцю, а також доісторичному Києю. Кожен з них мав доповнюватися трьома статуями визначних осіб відповідної історичної доби. На п'єдесталах передбачалося встановити барельєфи, які б ілюстрували життя правителів і містили характеристику їх і їхніх здобутків. Від початку місцем, де постав би «Історичний шлях», було вибрано Бібіковський бульвар між Хрещатиком і Володимирською вулицею. У 1911 р. мали відкрити пам'ятник княгині Ользі й розпочати спорудження монументів Ярославу Мудрому й Володимирові Мономаху (Отчет Киевского отдела..., 1911. С. 11–12). Але у справу знову втрутилися російські націоналісти. Щоб не допустити спорудження на Михайлівській площі пам'ятника Т. Шевченку, вони домоглися перенесення туди «Історичного шляху». Хоча історики В. Завітневич, Г. Павлуцький і М. Довнар-Запольський наголошували на тому, що державна діяльність княгині Ольги не варта уваги, один із лідерів київських російських націоналістів, А. Савенко, переконував, що вона «зберегла національно-державну єдність Русі та не дала їй розсипатися... Але ідея єдності Русі і має бути покладена у основу усього запроєктованого «Історичного шляху»»²⁸.

²⁶ Дописи. Од власних кореспондентів. Сорочинці. Свято відкриття пам'ятника М. В. Гоголю. *Рада*. 1911. № 197.

²⁷ Там само.

²⁸ Лісовецький М. «Історична путь» в Києві. *Рада*. 1911. № 34.

Загалом українська інтелігенція не погоджувалася з місцем для пам'ятників. Один із кореспондентів газети «Рада» писав: «...між Михайлівським монастирем і Софійським Собором взагалі не було і за старих часів путі, бо се якраз були вали, котрими боронився город Ярослава, як і город Владимира, від нападу ворогів. Історичної путі, як чогось цілого, при постановці пам'ятника Ользі в сквері при реальній школі також не може бути, бо тоді скривиться лінія путі, яка вже й без того буде розірвана пам'ятником Богдана Хмельницького...»²⁹.

Досить обережно ставилася українська інтелігенція й до самої ідеї «Історичного шляху». Зокрема, на шпальтах газети «Рада» український журналіст, головний редактор видання М. Павловський (друкувався під псевдонімом «Лісовецький М.») зазначав: «Ми можемо співчувати цій ідеї, якщо виконано буде її згідно з історичною правдою»³⁰. Інший кореспондент писав: «Одна ця цементовість чого варта, якою нещирістю і штучністю відгонить ця ідея вшанувати творців Староукраїнської держави цементовими пам'ятниками. Це однаково образливо, як для корінного киянина, яких би він поглядив не був, так і для правдивого великороса, котрий бачить тут, в Києві, початок своєї великої держави...»³¹

У 1911 р. пам'ятник св. Ольги на Михайлівській площі було споруджено. На п'єдесталах під фігурою св. Ольги такий напис: «Си первая вниде в царство небесное от Руси; сію бо хвалят русские синове, яко начальницу». Під фігурою св. Кирила і Мефодія: «Двойца священная, светом Богомпознания нас озарившая», на п'єдесталі св. Андрія Первозваного: «Видите-ли гори сій. Яко на сих горах возстае благодать Божія»³².

Таким чином, на початок ХХ ст. завдання спотворення історичної пам'яті й зусилля імперії, спрямовані на забуття українцями власного минулого, значною мірою було реалізовано. Іван Огієнко зазначав: «...звичайно, не одрізняють [селяни], що знають з свого минулого, а що з минулого великорусів. [...] Нічого не знає селянство і про те, як Україна стала належати до Москви. Ще за князя Володимира святого нас повернено до Російського Государства — розказував другий селянин; [...] Російська школа, російські книжки заступили нашому селянинові його рідне, заступили настільки, що він його забуває, забуває дедалі все більше та більше. З російської історії, наприклад, селянин знає далеко більше,

²⁹ В.К. Ще про «історичну путь» в Києві. *Рада*. 1911. № 35.

³⁰ Лісовецький М. «Історична путь» в Києві. *Рада*. 1911. № 34.

³¹ В.К. Ще про «історичну путь» в Києві. *Рада*. 1911. № 35.

³² В справі будівлі пам'ятника св. Ользі. *Рада*. 1911. № 184.

ніж з своєї рідної... У школі ж здебільшого діти привчаються навіть ненавидіти це своє рідне»³³.

Наслідком реалізації імперської політики пам'яті стала й втрата національної ідентичності. Іван Огієнко писав: «Коли питаєш селянина, хто він такий, то здебільшого чуєш таку відповідь: Я хрестян, хрестянин. Або: Я руський хрестянин. Віра заступила місце почуття свого рідного народу і на питання, до якого народу належить, селянин відповідає: До православного. Проте деколи можна почути й таке: Ми малороси... Хахли ніби то... І не часто, звичайно, люде трохи освічені, відповідали з повагою: Ми українці...»³⁴; «Коли питаєш, що таке Україна, то селяне завше плутають відповідь: Колись то таке було, козаки то вольнії... Тепер українців вже нема, перевелись... Од школярів доводилось чувати: Україна то названіє землі руської. Проте де-хто з селян правдиво казав: Україна — це сторона, де ми живемо, а ми — українці...»³⁵.

Такий стан справ мав і зовнішні прояви. Більшість великих міст Наддніпрянської України не мала місць пам'яті, які б підтримували українську традицію. Зокрема, один із громадських діячів — Данило Ткаченко (псевдонім «Д. Пісочинець») — зазначав: «У Харкові не було ніяких згадок про минуле: ні баского коня з гетьманом, як у Києві, ні творця “Енеїди”, як у Полтаві. Навіть про свого письменника Квітку-Основ'яненку не згадують. Що правда є декілька пам'ятників: Каразіну в садах університету, Пушкіну та Гоголю»³⁶.

Місця пам'яті, які б могли нагадувати українцям про власну історію, руйнувалися, поринали у забуття або ставали об'єктом торгівлі. Зокрема, у Глухові родина Терещенків, щоб уславити себе, збудувала церкву на зразок Володимирського собору в Києві. Вона покликана була стати усипальницею для цього роду. Разом з тим за ініціативою братів Терещенків було зруйновано Анастасієвську церкву XVIII ст., збудовану коштом гетьмана І. Скоропадського. У клопотанні про знесення до Святійшого Синоду від 1894 р. зазначалося, що вона буцімто «закриває перспективу» і «залишалася без вжитку унаслідок її запустіння»³⁷.

Водночас українського журналіста і громадського діяча Прокопа Понятенка (дописував під криптонімом «П. П.») вразило ставлення до могили відомого українського письменника І. Котляревського у Полтаві. Він щиро

обурювався: «Надгробок зроблений з мармуру, але вся могила заросла бур'яном. Він буяє ніби на смітнику; надгробок вкритий пилом-грязюкою. Навколо — “мерзость запустенія і навколо сморід від посліду людського”. Якою гіркою іронією звучить напис на надгробку: “Будеш, батьку, панувати, поки живуть люде, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть!”»³⁸.

Довгий час забутою була й могила кошового отамана Івана Сірка на Катеринославщині, віднайдена у свій час Д. Яворницьким. Оскільки вона стала об'єктом подорожей для членів різноманітних наукових гуртків і таким чином набула популярності, власник землі намагався заробити на похованні та продати могилу Харківському історично-філологічному товариству за 800 руб.³⁹

Тому питання повернення історичної пам'яті та самоідентифікації українців на початку ХХ ст. набуло певної гостроти. Інтелігенція вважала за потрібне, на противагу імперському, спорудити власний, український «пантеон», який би унаочнював коріння та історичний шлях народу, нагадував про минуле й формував почуття національної гордості. Для національного пробудження можливим було й використання вже існуючих місць пам'яті. Одним із таких став пам'ятник І. Котляревському, встановлений на Протопопівському бульварі в Полтаві. Мідний бюст поета на високому мурованому постаменті було прикрашено барельєфами-сценами з «Енеїди», «Наталки-Полтавки» і «Москаля-Чарівника». Їх супроводжував напис: «Іван Котляревський. 1769–1838» і слова з «Наталки-Полтавки»: «Де згода в сімействі, де мир-тишина, щасливі там люде, блаженна сторона». Але спочатку передбачалося викарбувати зовсім інше послання: «Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському». Проте уряд заборонив такий напис, бо українці не повинні були мати ані власного краю, ані власних письменників (Дорошенко Д., 1949. С. 38–39).

Урочисте відкриття пам'ятника відбулося у 1903 р. за присутності громадських діячів з усіх куточків України. Дмитро Дорошенко, який був свідком тих подій, згадував: «Відслонення відбулося мовчки: просто було знято запону, яка обгортала бюст. Я застав лиш, як Борис Грінченко складав вінки у стіп монументу і відчитував голосно написи. Публіка вітала кожен вінок голосними оплесками» (Дорошенко Д., 1949. С. 38–39).

Влада прагнула контролювати подібні комеморативні заходи, тому намагалася перебрати ініціативу в національно свідомої української інтелігенції та організувала в Полтавському театрі офіційне вшанування пам'яті І. Котляревського.

³³ Огієнко І. Українська самосвідомість наших селян. *Рада*. 1909. № 125.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Вісти з Слободської України. *Рада*. 1906. № 14.

³⁷ Дописи. Од власних кореспондентів. Глухів. *Рада*. 1909. № 187.

³⁸ П.П. Вразіння з подорожі. *Рада*. 1910. № 222.

³⁹ Кобзарь. Забута могила. *Рада*. 1909. № 63.

Проте цю подію було використано як привід для пробудження самосвідомості, відродження та популяризації української мови.

Перебіг заходу яскраво описав Д. Дорошенко: «Зала полтавського театру вщерть переповнена... Багато вишиваних сорочок із стрічками. Видніють мальовничі українські вбрання дівчат, а що найбільш незвичайно — скрізь на залі лунає сама українська мова... О годині восьмій на прикрашену зеленню і великим портретом І. Котляревського сцену виходить і засідає при столі повний склад полтавської міської думи під проводом міського голови В. Трегубова... Першими говорять закордонні делегати, їх промови, особливо ж першого — Ю. Романчука, викликають бурю оплесків, бо вони повні вогню, а головно виголошено їх по-українськи. Чути вигуки: «Слава галичанам! Ще не вмерла Україна!»». Особливо цікавою, на думку Д. Дорошенка, мала бути промова О. Андрієвської. І саме вона стала каталізатором подальших подій. Очевидець згадував: «Але не вспіла вона промовити і кількох слів, як підвівся В. Трегубов. Блідий, руки йому трусяться, він дзвонить і схвильованим голосом звертається до панни: «На основі розпорядження пана міністра внутрішніх справ (Плеве. — В. А.), я не можу дозволити вам промовляти в іншій мові, крім московської («русской»)». І тут в залі раптом спинився страшний галас: крики, свист, тупання ногами. З-за лаштунків вийшов Микола Міхновський. Він звернувся до В. Трегубова з такими словами: «Наскільки мені відомо, не існує такий закон, котрий забороняв би українцеві говорити в його рідній мові. Прошу про вчинок Голови і мою заяву занести до протоколу засідання і видати мені виписку, аби я те поступовання Голови міг оскаржити в сенаті... Мені доручено з Харкова передати полтавцям привіт у тій мові, якою писав наш батько, котрому пам'ятник нині відкрито в цьому славному місті. Коли ж мені не вільно говорити в тій мові, то й привіт я повезу назад із собою, а вам от лишаю обгортку з нього...». Письменник Борис Грінченко на очах у всіх витяг і подер свій привіт. Відмовляються читати всі — навіть ті, що мають привітання в мові московській» (Андрієвський В., 1938. С. 6–9).

Надалі, зустрічаючи супротив імперської влади і протидію з боку російських націоналістів, долаючи байдужість суспільства, частина української інтелігенції все ж таки консолідувала зусилля зі встановлення пам'ятників знаковим українським діячам. 26 жовтня 1909 р. на зборах Харківської міської думи Микола Сумцов запропонував поставити у Мироносицькому саду, на перетині з вулицею Сумською, погруддя Г. Квітці-Основ'яненку. Це питання Харківське повітове земство розглядало ще з 1878 р., коли відзначали столітні роковини від дня народження письменника. Пропозиція М. Сумцова знайшла схвальну

підтримку серед гласних. На реалізацію ідеї дума виділила 3 тис. руб.⁴⁰ Наприкінці року було сформовано комісію зі спорудження пам'ятника. До її складу увійшли: М. Сумцов, Д. Ткаченко, Д. Багалій, В. Савва, Є. Трифільєв, Є. Іванов, М. Баженов, О. Ветухов, Д. П. Міллер⁴¹.

Але реакція суспільства була надзвичайно млявою. Газета «Рада» зазначала: «Здавалось б, ця звістка повинна була викликати живий інтерес серед українського громадянства: адже як-не-як, а пам'ятник українському письменникові, що має повстати в одному з головніших міст України, така новина повинна була б розворушити громадську думку, стати предметом живого обговорення і повести до певних практичних заходів. На диво, українська преса, що пильно помічає кожний найменший прояв життя, відізналась тільки мовчанням. «Нація, що не шанує своїх видатних діячів, сама не заслужує пошани» — говорить відомий афоризм⁴². Так само Данило Ткаченко зазначав: «Невже це значить, що й усьому українському громадянству байдуже до справи пам'ятника Квітці? Культурність нації міряється степінню її національної самоповаги, що виявляється також у шанованні пам'яті достойних синів її»⁴³.

Майже ті ж самі проблеми виникли й з пам'ятником М. Кропивницькому в Харкові. Спочатку, і це вже було сумною традицією, владні структури, місцеве самоврядування та, власне, й українська інтелігенція ніяк не могли дійти згоди щодо місця для пам'ятника. Українська преса повідомляла: «З цим пам'ятником і досі виходить якесь непорозуміння... Було вже вирішено поставити пам'ятник в Театральному саду, це місце, звичайно, найбільше було б підходяще для пам'ятника батькові українського театру, коли ж проти цього чогось повсталася «садова комісія». Тепер д. М. Міхновський вдався до городської управи з проханням дати місце під пам'ятник на Сергієвій площі, недалеко від університету»⁴⁴. Зрештою мова пішла про фінансування проекту, а отже, про пошук спонсорів і меценатів, а також збирання пожертв. Характеризуючи ситуацію, український громадський діяч В. Королів (друкувався під псевдонімом «В. Старий») писав: «Наш народ настільки вбогий матеріально, наше свідоме панство настільки нечисленне, що сподіватись від нього жертв на таку справу, як

⁴⁰ Пам'ятник Квітці-Основ'яненкові. *Рада*. 1909. № 246.

⁴¹ Пісочинець Д. Квітчинська комісія (Лист з Харькова). *Рада*. 1909. № 294.

⁴² М.Ж. В справі пам'ятника Гр. Квітці-Основ'яненкові. *Рада*. 1909. № 287.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Пам'ятник М. Л. Кропивницькому. *Рада*. 1910. № 157.

вшанування пам'яті українських видатних діячів, дуже складно...»⁴⁵.

Але найбільш знаковим і так і не реалізованим проектом став пам'ятник Т. Шевченкові у Києві. Проект намагалися реалізувати упродовж 1905–1914 рр. Ідею спорудження монумента у політичній боротьбі використовували як українські національні, так і російські шовіністичні сили. Українська інтелігенція, об'єднавши зусилля, мріяла про те, щоб монумент став не лише місцем вшанування пам'яті, але й просвітницьким проектом для сільського населення, яке відвідувало Київ. Зрештою імперська влада організувала антишевченківську кампанію і зупинила реалізацію проекту (Іванюк О., 2021. С. 54–81).

Таким чином, імперська політика пам'яті спричинила глибокі деформації у колективній свідомості українців і перешкоджала об'єктивному сприйняттю та розумінню історичного процесу. Її реалізація наприкінці XIX — на початку XX ст. супроводжувалася спорудженням місць пам'яті, які унаочнювали сформульовані державою міфологеми та ідеологеми. Постає низка монументів російським царям, державним діячам, військовим керівникам, які брали участь у загарбницьких

війнах. Всі ці особистості були чужими для українців. Але ці пам'ятники мали повсякчас нагадувати про імперські здобутки і виховувати відповідне шанобливе ставлення до персоналій, у них закарбованих.

Закріплюючи міфологеми і спотворюючи історію, Російська імперія використовувала й постаті видатних українців, яких ще пам'ятали у народі, наприклад Б. Хмельницького, М. Гоголя та ін., подаючи їх як частину великоросійського простору й російської культури. Зрештою конкретними результатами імперської політики пам'яті, зафіксованими українськими громадськими діячами, стали такі: значна кількість пересічних українців усвідомлювала себе «малоросами» або частиною російського православного світу; вони були малообізнані у подіях минулого; шанобливо ставилися до поневолювачів в особі імператорів і їхніх родин, російських державних і військових діячів. На початку XX ст. у боротьбі з імперською політикою пам'яті українська інтелігенція, долаючи супротив державних структур і байдужість суспільства, розпочала боротьбу за спорудження національного «пантеону», який би унаочнив коріння й історичний шлях народу, нагадував про минуле й формував почуття національної гордості, сприяв би усвідомленню своєї приналежності до українського народу.

⁴⁵ Старий В. На увагу діячам української сцени. *Рада*. 1910. № 176.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1885–1917 рр. Ч. II. Львів, 1938. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/natsionalno-osvoboditelnoe-dvizhenie?id=12055> (дата звернення: 08.11.2021).
- Гирич І. Український Київ кінця XIX — початку XX століття. Київ: Пенмен, 2017. 780 с.
- Дорошенко Д. Мої спогади про давнє-минуле (1901–1914). Вінніпег: Видавнича Спілка «Тризуб», 1949. 167 с.
- Іванюк О. Проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві: роки поневірянь. *Тарас Шевченко і його тексти: читання, інтерпретація та комеморація на межі XIX–XX століть* / за ред. М. Будзар. Київ, 2021. С. 54–81.
- Іванюк О., Мохнатюк І. Осібні аспекти політики пам'яті щодо Наддніпрянської України і Криму у XIX — на початку XX ст. *Київські історичні студії*. 2019. № 2 (9). С. 6–11. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.2.1>
- Касьянов Г. Как «общая» история разделяет: политика памяти в Украине, Польше, России в 1990-е — 2000-е. *Перекрестки*. 2011. № 3–4. С. 158–185.
- Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. А. Рєпи. Київ: Кліо, 2014. 272 с.
- Отчет Киевского отдела Императорского Русского Военно-Исторического общества за 1910 год. Киев: Типография Киевского военного округа, 1911. 130 с.
- Памяти Севастопольской обороны. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь. 1902. № 32–33. С. 129–138.
- Рикер П. Память, история, забвение / пер. с фр. [И. И. Блауберг и др.]. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.
- Шаповал Ю. І. Політика пам'яті і євроінтеграційні прагнення України (2014–2019 рр.). *Проблеми всевітньої історії*. 2020. № 2 (11). С. 7–24.

REFERENCES

- Andriievskiy, V. (1938). *Try hromady. Spohady z 1885–1917 rr.* Vol. II, Lviv [in Ukrainian].
<http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/natsionalno-osvoboditelnoe-dvizhenie?id=12055>
- Hyrch, I. (2017). *Ukrainskyi Kyiv kintsia 19 – pochatku 20 stolittia.* Kyiv [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. (1949). *Moi spohady pro davnie-mynule (1901–1914).* Vinnipeh [in Ukrainian].
- Ivaniuk, O. (2021). Proekt pamiatnyka T. H. Shevchenkovi u Kyievi: roky ponevirian. In M. Budzar (Ed). *Taras Shevchenko i yoho teksty: chytannia, interpretatsiia ta komemoratsiia na mezhi 19–20 stolit,* pp. 54–81, Kyiv [in Ukrainian].
- Ivanyuk, O., & Mokhnatiuk, I. (2019). Osibni aspekty polityky pamiaty shchodo Naddnyprianskoi Ukrainy i Krymu u 19 – na pochatku 20 st. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies),* 2 (9), 6–11 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.2.1>
- Kasianov, G. (2011). Kak «obshchaia» istoriia razdeliaet: politika pamiaty v Ukraine, Polshe, Rossii v 1990-e – 2000-e. *Perekrestki,* 3–4, 158–185 [in Russian].
- Nora, P. (2014). *Teperishnie, natsiia, pamiat.* A. Riepy (Trans.). Kyiv [in Ukrainian].
- Otchet Kievskogo otdela Imperatorskogo Russkogo Voienno-Istoricheskogo obshchestva za 1910 god. (1911). Kiev [in Russian].
- Pamiaty Sevastopolskoi oborony. (1902). *Izvestiia Tavricheskoi uchennoi arkhivnoi komissii,* 32–33, 129–138 [in Russian].
- Riker, P. (2004). *Pamiat, istoriia, zabvenie.* I. I. Blauberg (Trans). Moscow [in Russian].
- Shapoval, Yu. I. (2020). Polityka pamiaty i yevrointehratsiini prahnennia Ukrainy (2014–2019). *Problemy vsesvitnoi istorii,* 2020, № 2 (11), pp. 7–24 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 16.09.2021 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Анна ГЕДЬО,

професорка кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

e-mail: a.hedo@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Anna HEDO,

Professor of the Department of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Kyiv, Ukraine

Вікторія ШАБРАНСЬКА,

студентка спеціальності
«Історія та археологія»
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: voshabranska.iff21@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9799-4915>

Viktoriiа SHABRANSKA,

Student in History and Archeology,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Розвиток освіти в Києві на сторінках газет «Нова Рада» й «Киевлянин» доби Центральної Ради

Статтю присвячено вивченню розвитку освітнього процесу в місті доби Центральної Ради у щоденних київських виданнях «Нова Рада» й «Киевлянин». Різні за проблематикою матеріалів, методами подачі інформації, стилем написання та ідеологічним спрямуванням, ці газети по-різному висвітлювали актуальні питання розвитку освіти в місті. За допомогою газетних публікацій розкрито зміни, які відбулися в київській освіті, з'ясовано чинники, що впливали на її демократизацію та українізацію, визначено виклики, з якими стикнулися учасники освітнього процесу протягом 1917 — початку 1918 рр. Доведено можливість реконструкції за допомогою матеріалів періодичної преси щоденності київських студентів, школярів і педагогів. Крізь призму повсякдення досліджується вплив революційних зрушень на київське освітнє середовище й оцінюються їхні наслідки для функціонування навчальних закладів. На основі аналізу рекламних оголошень визначаються умови вступу до вищих і середніх навчальних закладів, специфіка навчання, соціальний і гендерний складники потенційних абітурієнтів, запровадження змішаного навчання.

Ключові слова: освіта, Центральна Рада, періодична преса, «Нова Рада», «Киевлянин», реклама, гімназії, університети, студенти.

Development of Education in Kyiv through the Pages of News Papers «Nova Rada» and «Kyivlyanyn» in the Central Rada Period

The article is devoted to the press coverage of the development of the educational process in Kyiv in the Central Rada period. The relevance of the study is conditioned by the lack of a comprehensive research of the educational environment in Kyiv in this period with the use of periodicals. The daily Kyiv editions «Nova Rada» and «Kyivlyanyn» have been used as a source base. Being different in terms of materials, methods of presenting information, style of writing and ideological orientation, these news papers covered different issues of education in the city. Qualitative and quantitative analysis, namely content analysis, which is a formalized method of interpreting texts, allows to increase the information content of such an inexhaustible source as the press. In the context of this research, the qualitative and quantitative analysis is useful to study advertising and reference sections of news papers, determined by the consistency and relative homogeneity of the content, with the goal of stating the frequency of indication.

With the help of news paper publications, the changes that took place in Kyiv education have been revealed, the factors that influenced its democratization and Ukrainization have been clarified, and the challenges faced by participants in the educational process during 1917 and early 1918 have been identified. The possibility of reconstruction of everyday life of Kyiv students, schoolchildren and teachers with the help of periodicals has been proved. The impact of revolutionary changes on the Kyiv educational environment has been studied through the prism of everyday life, and their consequences for the functioning of educational institutions have been assessed. On the basis of advertisement on the pages of the press, the conditions of admission to higher and secondary schools, the specifics of education, the social and gender component of potential entrants, the introduction of mixed education have been determined.

Key words: education, Central Rada, periodicals, «Nova Rada», «Kyivlyanyn», advertising, gymnasiums, universities, students.

Одним із переломних моментів в історії України можна вважати 1917 р. Революційні події змінювали традиційний світогляд, звичний спосіб життя, формували нові суспільні моделі поведінки та спонукали до соціокультурних трансформацій у міському середовищі. Перетворення Києва на осередок громадського та національного руху з падінням царської влади вплинуло і на повсякдення його мешканців. Не минули ці процеси і сферу освіти.

Цінним інформаційним ресурсом для створення цілісної та неупередженої картини функціонування освітньої сфери зазначеної доби є періодична преса, зокрема такі газети, як «Нова Рада» й «Киевлянин». Ці видання серед іншого висвітлювали актуальні проблеми навчального процесу й життя учнів, студентів і викладачів.

Монографії А. Животка «Історія української преси» (Животко А., 1999) та В. Ігнатієнка «Українська преса (1816–1923 рр.)» (Ігнатієнко В., 1926) слугують для аналізу політики редакцій зазначених видань, специфіки подачі інформації, тематичного наповнення контенту й структурної систематизації. Праці з історії Києва досліджуваного періоду, зокрема стаття Г. Рудого «Київська періодична преса 1917–1918 рр. як джерело з історії Української Центральної Ради» (Рудий Г., 2014), комплексно ілюструють суспільно-політичний та культурно-освітній розвиток міста в той час. Джерелознавчий матеріал, що розкриває інформаційне значення київської преси як джерела для вивчення побуту міських мешканців, подано у кандидатській дисертації О. Левчук «Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.)» (Левчук О., 2018).

Підвищити інформативність такого невичерпного джерела, як преса, дає можливість якісно-кількісний аналіз — *контент-аналіз*, що є формалізованим методом інтерпретації текстів. Його сутність полягає в тому, щоб виявити ознаки, риси, властивості джерела, які б відображали істотні сторони його змісту. В цьому випадку якісні характеристики текстів робляться вимірними, придатними для точних обчислювальних операцій, а результати аналізу стають об'єктивнішими. Як

стверджує І. Гребцова, ще наприкінці XIX ст. було зазначено, що пропагандистські завдання преси, комерційні цілі виробництва інформації були спрямовані на поширення та тиражування певного кола ідей, цінностей, зразків поведінки, опис яких у пресі швидко стає стереотипним, набуває ознак стійких штампів і кліше (Гребцова І., 2020. С. 147). Через це у потоці газетної інформації циркулюють фрагменти змісту, які завдяки повторюваності неважко виділити й зафіксувати, а потім виміряти частоту їх використання, в чому й полягає ідея контент-аналізу. Так, застосування якісно-кількісного аналізу в контексті цього дослідження стало у пригоді для вивчення реклами й довідкових розділів газет, які характеризуються постійністю та відносною однорідністю змісту для визначення частоти зазначення.

Метою цієї розвідки є з'ясування інформативного потенціалу газет «Киевлянин» і «Нова Рада» у дослідженні трансформації освітнього процесу в Києві доби Центральної Ради.

«Нова Рада» та «Киевлянин» у досліджуваній період були одними з найпопулярніших київських щоденних видань. «Нова Рада» позиціонувала себе як політична, економічна й літературна газета. Крім інформаційних оглядів і прес-релізів на сторінках видання публікувалися матеріали з актуальних питань із галузі науки, літератури, освіти, мистецтва тощо (Рудий Г., 2014. С. 274; Животко А., 1999. С. 258). Найбільше в матеріалах приділялося уваги розвитку українського руху як у самому Києві, так і в країні загалом. «Киевлянин» був найстаршою громадсько-політичною газетою на українському просторі. Незважаючи на консервативне й монархічне ідеологічне спрямування, орган публікував багато відомостей з різних сфер київського життя. Адаже на відміну від «Нової Ради», сторінки якої більше наповнювались матеріалами аналітичних жанрів, «Киевлянин» містив чимало публікацій інформативного й рекламного характеру.

Кожне з видань мало власне тематичне й жанрове наповнення. Його аналіз дає змогу визначити особливості розвитку київської преси окресленого періоду й потрібен для кращого розуміння інформативного потенціалу цих газет. Наприклад, для реконструкції освітнього

середовища Києва найбільш інформативними є аналітичні статті та інформаційні замітки щодо останніх подій зі сфери освіти. А найважливішим джерелом для вивчення діяльності освітніх закладів є рекламні оголошення. Вони подавали інформацію з приводу вступної кампанії, фахової підготовки, викладацького складу тощо. На сторінках «Киевлянина» та «Нової Ради» нерідко траплялися й огляди, що висвітлювали перебіг подій під час різноманітних конфліктних ситуацій в освітніх установах або навчальних закладах.

Аналіз структур та контенту зазначених видань також слугує для відслідковування їхнього ідеологічного впливу. Наприклад, неодноразово журналісти «Киевлянина» та «Нової Ради» сперечались щодо українізації освіти. У першому виданні визначали політику українського уряду як насильницьку українізацію, а в другому — заявляли про недостатньо потужний процес впровадження українізації в навчальних закладах і продовження деякими урядовими установами політики русифікації освітнього середовища Києва, як було до революції. Газети відрізняються методами подачі інформації, ідейними напрямками й проблематикою викладення матеріалу. Але це допомагає відтворити більш цілісну й всебічну картину освітнього життя Києва доби Центральної Ради.

Через інформаційні повідомлення, що з'являлися на сторінках київських газет після падіння імперського режиму, простежується процес демократизації освітньої сфери. Вже на початку весни міська навчальна комісія обирає до своїх лав представників від різних соціальних прошарків жителів міста й створює спеціальну групу для розв'язання питання щодо викладання в міських училищах українською мовою¹. А управління Київського навчального округу створює тимчасовий дорадчий орган для обговорення нагальних питань «навчально-виховного характеру з педагогічним персоналом, батьками, національними та громадськими організаціями, близькими до навчально-виховної справи»². До цього органу входили представники від різних вищих і середніх навчальних закладів міста, освітніх товариств і національних педагогічних організацій. Таким чином, до освітнього процесу долучалися різні за соціальним та етнічним складом верстви киян, що не практикувалося за царської влади. З цього часу питання українізації освіти нарешті перестає називатися утисків і виноситися на загальне обговорення.

Взагалі найголовніші трансформації в освітньому середовищі спричинила активізація

українського руху після створення Центральної Ради. Вже у першому номері «Нової Ради» вміщено повідомлення з привітаннями від української громадськості з різних міст на честь відкриття у Києві Першої української гімназії³. Замітки в «Киевлянині» інформують про плани попечителя Київського навчального округу з початку нового навчального року поступово запровадити в початкових і середніх освітніх закладах викладання українською мовою, а у вищих — ще й предмети з українознавства, такі як історія та географія.

На сторінках останнього березневого номеру «Нової Ради» міститься інформаційна замітка про українську організацію в середніх школах. В ній повідомляється про проведення на той час вже п'яти загальних віче українців середньої школи. На цих зборах було затверджене видання української газети, заснування бібліотеки та клубу, а також підготовлений заклик до учнів-українців, який почав розповсюджуватися київськими школами⁴. Така кількість скликаних зборів лише за перший місяць існування нового ладу в країні свідчить про високу активність української молоді та її велике прагнення до самоорганізації, яке проявилось одразу після падіння царського режиму.

Протягом року на сторінках газет розміщуються також інші повідомлення, що вказують на збереження активної громадської діяльності учнів середніх шкіл Києва. Зокрема, часто висвітлюється проведення різноманітних зібрань, наприклад аматорів сцени⁵. А наприкінці осені засновується «Осередок» середньошкільних організацій, що об'єднав 30 київських середніх шкіл⁶. Подальшу діяльність об'єднання можна простежити в інформаційних замітках, наприклад про заснування хору учнів середніх шкіл у співпраці з «Осередком»⁷.

Проте джерелом для вивчення змін, що сталися в освітній сфері після революційних подій, можуть слугувати не лише інформаційні замітки про початок навчання та скликання різних зборів. Як-от, у газетній публіцистиці освітній процес вже з початку весни 1917-го характеризується політизацією та активізацією молодіжного руху. Але оскільки «Нова Рада» та «Киевлянин» мали різне ідеологічне спрямування, варто пам'ятати, що оцінка тих чи інших освітніх процесів у статтях мала на собі відбиток авторського світогляду.

³ Привітання першій Українській гімназії. *Нова Рада*. 1917. 25 березня (№ 1). С. 3.

⁴ Українська організація в середніх школах. *Нова Рада*. 1917. 31 березня (№ 5). С. 2.

⁵ Там само.

⁶ Осередок. *Нова Рада*. 1917. 21 листопада (№ 191). С. 3.

⁷ Хорова секція Музичного Відділу. *Нова Рада*. 1917. 03 грудня (№ 200). С. 3.

Через це одні й ті самі ситуації в освітньому середовищі могли висвітлюватися по-різному.

Наприклад, стаття із сатиричним шаржем на тогочасних гімназистів «В эти дни» описує зміни в освітньому середовищі, розповідаючи про зібрання членів батьківських комітетів місцевих середніх навчальних закладів. На зборах доповідалось, як у гімназіях починали видаватися друковані органи, організовуватися політичні лекції просвітницького характеру, а батьківський комітет однієї гімназії постановив визнати «право організації учнів», а також «сприяти і домагатися, щоб у кожному середньо-учбовому закладі така організація існувала»⁸. Автор статті, що характерно для багатьох публіцистичних матеріалів консервативного «Киевлянина», жалівся на такий прояв цілковитої підтримки батьками учнівської свободи й набуття молоддю політичної активності. На думку журналіста, від надмірної політизації навчального процесу страждала наука, якою і мають опікуватися в школах, як було за старого ладу. Саме молодь імперських часів, на відміну від сучасної, зображувалася в статті чуйною та жертвовною. Водночас у статті «Наші просвітителі» від «Нової Ради» висвітлюється діяльність Київської шкільної округи до революції в негативному сенсі. Навіть згадуються конкретні постаті, які «метою своєю ставили гасити вогні народньої просвіти на Україні»⁹ та були причетні до усунення прогресивних педагогів і закриття приватних шкіл. А падіння старого режиму, на думку журналіста, нарешті дало учасникам освітнього процесу свободу дій.

З різною подачею причин і наслідків у цих газетах сповіщено про перебіг скандалу в освітньому відомстві Києва, що запалав наприкінці осені. У невеликих інформаційних статтях «Непорозуміння секретарства освіти з шкільною округою», «Непорозуміння з Київською шкільною округою» тощо на сторінках «Нової Ради» обговорювалась тема про ставлення Київської округи до українського руху. Тоді виник конфлікт між цією установою та Генеральним секретаріатом народної освіти через звільнення деяких членів округи з проросійськими поглядами. Останні, на думку оглядачів «Нової Ради», заважали виконанню поставлених секретаріатом освітніх завдань. Навіть попечителю округи, відомому українському педагогові Володимирі Науменкову, автори статей закидали відсутність чіткої позиції в цьому питанні та підпорядкування Тимчасовому урядові замість української влади¹⁰. Зразом «Киевлянин» висвітлював усунення

деяких працівників округи як тиск з боку українського керівництва, а протест «Киевського учительського союзу» — як спосіб боротьби проти насильницької українізації.

Цікавим є епізод, коли «Нова Рада» надрукувала лист Леоніда Білецького до редакції¹¹, який спростовував інформацію, подану про нього в матеріалі «Киевлянина», де повідомлялося про характеристику Л. Білецьким домагання учнів Київської церковно-вчительської школи повної і негайної українізації як прояву більшовизму. У листі «Новій Раді» автор заперечив цей факт і заявив, що характеризував такими словами лише прагнення учнів видалити членів педагогічної ради. Водночас «Киевлянин» у замітці «Протест против украинизации церковно-учительской школы» закидає міській вчительській комісії несправедливе нехтування думкою ради школи, спроби тиску на делегатів ради та підтримку нереальних «більшовицьких» вимог учнів¹². Публікація свідчить, що тогочасні учні прагнули долучитись до активної українізації і навіть готові були до конфлікту з керівництвом навчальних закладів через це.

Про ставлення «Киевлянина» до українізації освіти свідчать й інші матеріали, схожі до інформаційної статті «Среди украинцев», де описується процес українізації київських шкіл напередодні нового навчального року. Автори закидають українським діячам затягування вступної кампанії до шкіл Києва та проведення забороненої міським самоуправлінням агітації під час прийому учнів. Перелічуються способи, якими українські бюро в навчальних закладах намагалися привабити учнів до українських шкіл: обіцянки безкоштовних книг і зошитів, грошових виплат тощо¹³. У тому ж номері газети було подано замітку про засідання міської управи, де обговорювалося питання українізації початкових шкіл і визначення кількості українських закладів, які мають відкритися в Києві з початком нового навчального року. Представник Генерального секретаріату стверджував, що слід допустити українських представників до приймальних комісій задля впливу на батьків у сенсі вибору українських шкіл для своїх дітей. Супроти такого способу українізації виступили учительки, які не погоджувалися з долученням до освіти будь-якої політики й тиску на батьків¹⁴.

Джерелами для висвітлення процесу українізації освіти також виступають інтерв'ю

¹¹ Лист до редакції. *Нова Рада*. 1917. 30 листопада (№ 198). С. 4.

¹² Протест против украинизации церковно-учительской школы. *Киевлянин*. 1917. 28 ноября (№ 261). С. 3.

¹³ Среди украинцев. *Киевлянин*. 1917. 25 августа (№ 201). С. 2.

¹⁴ Об украинизации начальной школы. *Киевлянин*. 1917. 25 августа (№ 201). С. 2.

⁸ В эти дни. *Киевлянин*. 1917. 19 марта (№ 77). С. 2.

⁹ Наші просвітителі. *Нова Рада*. 1917. 09 листопада (№ 181). С. 1.

¹⁰ Непорозуміння з Київською шкільною округою. *Нова Рада*. 1917. 01 грудня (№ 199). С. 2.

з відомими громадськими діячами чи представниками влади в освітній сфері. Наприклад, розмова журналіста «Киевлянина» з новим попечителем Київського навчального округу В. Науменком торкається питань національного самовизначення шкіл, статусу російської мови й конкретних кроків впровадження українізації до навчальних закладів. В. Науменко детально пояснив, на яких умовах має вестись націоналізація освітнього процесу, заявив про неприпустимість примусової українізації та про своє ставлення до Генерального секретаріату як до неофіційного органу влади¹⁵.

Київські педагоги теж не стояли осторонь активного прояву українського руху в освітньому середовищі. На газетних шпальтах вміщено багато анонсів або заміток про вже проведені в місті збори й з'їзди вчителів протягом року. В статті «Нової Ради» «Всеукраїнський учительський дім у Києві» та замітках «Киевлянина»¹⁶ розповідається про заходи Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки для заснування Учительського дому в столиці як майбутнього осередку української педагогічної роботи¹⁷. У місті навіть існувала професійна спілка учителів-українців Києва, про діяльність якої можна дізнатись з повідомлень «Нової Ради». Наприклад, є інформація про ухвалення на загальних зборах цієї спілки резолюції у відповідь на виступ «Киевского профессионального учительского союза» з приводу вищезгаданого конфлікту навколо Київської шкільної округи. В ній київські вчителі визнали прагнення до демократизації освітнього процесу, охорони народних інтересів та збереження національної школи як «найціннішого здобутку революції»¹⁸. А ще педагоги-українці назвали звільнення осіб, які не відповідають інтересам відродження національної освіти, цілком правильним рішенням, а протест «Киевского учительского союза» безпідставним.

Чималу роль у процесі українізації освітнього середовища відігравали різноманітні громадські організації, що спеціалізувались на питаннях освіти. Наприклад, з ініціативи Українського педагогічного товариства вже в кінці березня міська шкільна комісія при Київській міській думі заснувала українську підкомісію. Туди увійшли такі відомі українські діячі, як М. Грушевський та І. Стешенко. Комісія мала на меті українізувати школу ім. С. Грушевського та інші визначені

київські школи, а також запровадити в них українську мову навчання¹⁹.

А Товариство шкільної освіти влітку ініціювало низку зустрічей з київськими українськими видавництвами у справі забезпечення учнів необхідною шкільною літературою. Ця організація, створена українськими вчителями ще у березні, активно підтримувала й розвивала українське шкільництво. Члени товариства розуміли, що процес українізації не міг повноцінно відбутись без наявності в навчальних закладах українських підручників.

З наближенням нового навчального року питання українізації освіти стали ще більше актуальними. Наприклад, у липні відбулось засідання батьківського комітету Києво-Лук'янівської дівочої гімназії, на якому обговорювалось питання впровадження до навчальної програми обов'язкових лекцій «декламации русского языка». Тоді дехто з присутніх звернув увагу, що випускницям цього закладу доведеться працювати саме з українцями, а тому краще почати вивчати українську мову, яку дівчата вживатимуть у своїй майбутній професії. Врешті батьківський комітет ухвалив, що з осені до програми гімназії слід додати українську мову як обов'язковий предмет і українознавство (історія та географія України) як обов'язковий²⁰. Тобто батьки майбутніх учительок, лікарів розуміли значущість долучення дітей в освітньому процесі до вивчення української культури й мови як запоруку успіху в подальшій професійній діяльності.

В такій ситуації цікавою також є аргументація необхідності запровадження уроків «декламации русского языка». Голова батьківського комітету, який виступав з такою ініціативою, пояснював, що в Російській державі наявні зміни в суспільному ладі, а тому виникла потреба у фахівцях, що могли б правильно викладати іншим свої думки про сучасні реалії та роз'яснювати події, які відбуваються довкола. І допомогти у цьому можуть саме лекції-декламації — зразки мистецтва виразного мовлення. Як бачимо, нові норми життя з повсякчасною активізацією громадського руху мали вплив на сферу освіти. Вони вимагали нових підходів до засвоєння матеріалу й змін у пріоритетних напрямках навчання.

Наведені приклади свідчать про те, що батьки брали доволі активну участь в освіті своїх дітей. Про це можна дізнатись і з інших численних новинних заміток про проведення батьківських зборів у різних навчальних закладах. Наприклад, у кінці травня 1917 р. відбулись загальні збори

¹⁵ Новый попечитель округа об украинизации школы. *Киевлянин*. 1917. 25 августа (№ 201). С. 2.

¹⁶ Украинский учительский дом в Киеве. *Киевлянин*. 1917. 06 октября (№ 233). С. 2.

¹⁷ Всеукраїнський Учительський Дім у Києві. *Нова Рада*. 1917. 29 грудня (№ 218). С. 2.

¹⁸ Резолюція загальних зборів професійної спілки учителів-українців м. Київ. *Нова Рада*. 1917. 30 листопада (№ 198). С. 3.

¹⁹ Українська шкільна підкомісія при Київській Думі. *Нова Рада*. 1917. 30 березня (№ 4). С. 2.

²⁰ Українознавство в дівочій гімназії. *Нова Рада*. 1917. 07 липня (№ 82). С. 2; Изучение украинского языка и украиноведения. *Киевлянин*. 1917. 08 июля (№ 162). С. 2.

батьків учнів вищих початкових училищ Києва та передмістя. На них присутні обговорили різні організаційні питання, зокрема програму діяльності Спільки батьківських комітетів, і постановили вітати нового міністра Тимчасового уряду О. Керенського з його прагненням побудови держави на основах дотримання народних інтересів²¹. А наприкінці жовтня відбулась зустріч батьків учнів Першої української гімназії ім. Т. Шевченка з метою створення батьківського комітету. Присутні обговорювали статут комітету, обирали членів та президію, утворили грошовий фонд.

Однак не всі батьки в місті підтримували українізацію навчального процесу. Наприклад, в одній із заміток на сторінках «Киевлянина» повідомляється про засідання ради батьківських комітетів Києва, де було висловлено протест проти нібито посягань Генерального секретаріату на автономію середньої школи, керованих виключно політичними мотивами²². Такі інформаційні повідомлення слугують джерелом для дослідження ролі батьків у організації освітнього процесу в тогочасних школах²³.

Змістовним матеріалом для вивчення системи освіти за доби Центральної Ради можуть слугувати оголошення з рекламою навчальних закладів під час вступної кампанії, яка розпочалась ще влітку 1917 р. Вже на кінець весни на сторінках газет починають з'являтися повідомлення про прийом до тих чи інших навчальних закладів. Наприклад, у приватній жіночій гімназії Катерини Крюгер вступні іспити розпочинались ще 1-го травня. Такі оголошення зазвичай містили умови зарахування до закладу, терміни навчання, дати вступних іспитів, перелік необхідних документів і розмір оплати. Особлива активізація вступної кампанії спостерігалась останнього літнього місяця. До прикладу, часто трапляються повідомлення про іспити на атестати зрілості з початку серпня при Київському навчальному окрузі, де перелічувались умови закінчення курсів різних класів залежно від видів навчальних закладів²⁴. Серед іншого трапляються оголошення про вступні іспити й початок прийому документів до Київської чоловічої гімназії²⁵, Чоловічої гімназії інженера й кандидата математичних наук А. Авілова²⁶, Києво-Печерської чоловічої гімназії

та повноправної гімназії, створеної «Обществом свободная школа группы родителей в Киеве»²⁷. До речі, до останньої зараховувалися представники обох статей, як і до Першої української гімназії також запрошувалися і хлопці, і дівчата²⁸.

Взагалі з рекламних оголошень можна виділити і дослідити гендерний аспект для аналізу гендерної політики освітніх закладів того часу. Цікаво, що з газетних повідомлень можна простежити позитивну тенденцію щодо підтримки гендерної рівності в українських середніх і вищих навчальних закладах, які часто запроваджували змішане навчання.

З осені 1917 р. газети рясніли повідомленнями про відкриття нових освітніх закладів. Наприклад, з вересня розпочинав роботу Середній навчальний заклад Є. Доманської з програмою чоловічих гімназій²⁹. Певну роль у появі нових шкіл відіграли й українські організації. На Шулявці, де мешканці до цього часу мали лише одну міську школу й одну церковно-парафіяльну, товариство «Просвіта» заснувало нову гімназію³⁰. Також почала свою роботу Третя українська гімназія, оголошення про початок навчання в якій і урочистий молебень вміщено у вересневих номерах «Нової Ради»³¹.

Можна виокремити й жіночі заклади, що активно розпочали свою діяльність у новому навчальному році. Наприклад, восени відбулось відкриття двокласного училища при Київській жіночій учительській семінарії ім. К. Ушинського. А численні повідомлення, подібні до оголошення про вступні іспити в приватній жіночій гімназії А. Дучинської³², слугують цінним матеріалом для висвітлення теми розвитку жіночої освіти Києва досліджуваного періоду. Можна відзначити, що в деяких гімназіях, як-от у В. Трифонової³³, А. Клусінш³⁴, Н. Байкової³⁵, Фундуклеївській³⁶, Києво-Подільській³⁷, Л. Браткової³⁸, з'явилася тенденція появи загальноосвітнього восьмого класу, після закінчення якого дівчата здобували право вступати до вищих навчальних закладів без додаткових іспитів.

З початком 1918 р. настає і новий семестр навчального року. На основі оголошень київських газет можна дійти висновку про те, що частина

²⁷ Там само.

²⁸ Нова Рада. 1917. 25 березня (№ 1). С. 4.

²⁹ Киевлянин. 1917. 02 декабря (№ 265). С. 1.

³⁰ Шулявська «Просвіта». Нова Рада. 1917. 11 жовтня (№ 159). С. 2.

³¹ Нова Рада. 1917. 16 вересня (№ 138). С. 1.

³² Киевлянин. 1917. 10 августа (№ 190). С. 1.

³³ Там само..

³⁴ Киевлянин. 1917. 18 августа (№ 195). С. 1.

³⁵ Там само.

³⁶ Киевлянин. 1917. 25 августа (№ 201). С. 1.

³⁷ Там само.

³⁸ Киевлянин. 1917. 11 июня (№ 140). С. 1.

навчальних закладів мала тоді практику зараховувати студентів не лише восени, а й узимку. Тому ще в грудні розпочиналася нова хвиля вступної кампанії зі щоденними повідомленнями про прийом до різних навчальних закладів. Так, повноправна жіноча гімназія Є. Доманської приймала до перших чотирьох класів та обіцяла кілька стипендій «для православних дев»³⁹. А повноправна гімназія товариства «Вільна школа» приймала учнів обох статей з 2-го по 4-ий клас⁴⁰. Києво-Печерська чоловіча повноправна гімназія відкрила свої двері на друге півріччя у два перших класи⁴¹. Рекламні оголошення про прийом на навчання можна використовувати для аналізу умов вступу до шкіл, соціального та гендерного складників потенційних абітурієнтів тощо. Наприклад, на початку січня 1918 р. з'являються оголошення про початок роботи Київської міської учительської семінарії. Згідно з рекламним повідомленням, навчання в цій семінарії мало відбуватися російською. До закладу приймали осіб будь-якої статі, національності, віросповідання та з певною кількістю вже закінчених класів навчання залежно від типу школи. Необхідну документацію для вступу складали: метрика, прохання про прийом, шкільне свідоцтво й паспортна книжка⁴².

За допомогою рекламних оголошень або інформаційних заміток можна дослідити функціонування в Києві спеціалізованих шкіл різного освітнього напрямку. Значна частина таких закладів мала художньо-творче спрямування. Наприклад, у жовтні розпочала свою діяльність 1-ша робітничо-драматична школа. До речі, в замітці про її відкриття зазначалося, що урочистості відзначались виконанням гімну «Ще не вмерла України...» видатним хором Олександра Кошиця, привітанням Генерального секретаря народної освіти й виступами артистів Національного театру⁴³, що засвідчує високий рівень національної самосвідомості колективу школи. До того ж на відкритті були присутні представники робітництва та військових, для яких такий заклад виконував просвітницьку роль, долучаючи до української справи.

На сторінках газет також вміщується реклама Підготовчої музичної школи А. Неліпович⁴⁴, Драматичної школи ім. М. Лисенка (де повідомляється про зміст навчальної програми та подається перелік викладачів у новому навчальному році)⁴⁵, оголошення про прийом до Театрального училища

Київського товариства мистецтва та літератури⁴⁶, Балетної школи М. Лінчевської⁴⁷, музичних шкіл вільних художників М. Тутковського та Л. Славич-Регаме (з переліком викладацького складу, серед якого були артисти, музиканти та художники)⁴⁸, до музично-вокальної школи Н. Берестневої і В. Олізараз із переліком предметів і викладачів⁴⁹.

На сторінках періодики є й реклама медичних освітніх закладів, таких як трирічна акушерсько-фельдшерська школа П. Нейштубе при лікарні Квісісана⁵⁰ та стоматологічна, тоді «зубоврачебная», школа доктора Л. Бланка⁵¹. Серед іншого можна знайти й оголошення про прийом документів до технічних шкіл, приміром Першого київського технікуму товариства інженерів⁵² та Київського середнього сільськогосподарського гідротехнічного училища, в якому обіцяли викладання професорів і викладачів з Політехнічного інституту⁵³.

На газетних шпальтах вміщено інформацію про навчання в освітніх закладах іноземною мовою. Найпоширенішими були французькі гімназії. Прикладом є реклама французької гімназії М. Мерелі, де основні предмети вивчалися російською мовою, а володіння французькою для вступу не вимагалось. Або оголошення прийому в молодші та середні підготовчі класи іншої Французької гімназії, де частина предметів вже викладалася французькою і до 1-го класу відбувалось змішане навчання. Проте в останній знання мови на етапі зарахування також не вимагалось⁵⁴.

Матеріали зі сторінок київських газет слугують джерелом для встановлення та аналізу подій, які могли скласти перешкоди для функціонування освітнього процесу в місті. Наприклад, в «Киевлянині» за 31 жовтня 1917 р. оголошувалося про розпуск учнів навчальних закладів на 4 дні у зв'язку з жовтневими подіями в Києві. А в номері за 1 грудня з'являється повідомлення про припинення навчальних занять в 4-ій Київській гімназії через спалах епідемії кору й скарлатини, на тиждень в старших класах й аж до 12 грудня в усіх інших⁵⁵.

Розвиток і трансформація сфери вищої освіти 1917 — початку 1918 рр. становлять окремих аспект дослідження освітнього процесу Києва на основі газетних публікацій. Після падіння царського режиму як система навчання

³⁹ Києвлянин. 1917. 02 декабря (№ 265). С. 1.

⁴⁰ Києвлянин. 1917. 31 декабря (№ 286). С. 1.

⁴¹ Києвлянин. 1918. 06 января (№ 5). С. 1.

⁴² Києвлянин. 1917. 31 декабря (№ 286). С. 1.

⁴³ Відкриття 1-ої Робітничої Драматичної Школи.

Нова Рада. 1917. 11 жовтня (№ 159). С. 2.

⁴⁴ Києвлянин. 1917. 25 августа (№ 201). С. 1.

⁴⁵ *Нова Рада*. 1917. 11 жовтня (№ 159). С. 1.

⁴⁶ Києвлянин. 1917. 25 августа (№ 201). С. 1.

⁴⁷ Києвлянин. 1918. 06 января (№ 5). С. 1.

⁴⁸ Києвлянин. 1917. 25 августа (№ 201). С. 1.

⁴⁹ Києвлянин. 1918. 06 января (№ 5). С. 1.

⁵⁰ Києвлянин. 1917. 16 апреля (№ 95). С. 1.

⁵¹ Києвлянин. 1917. 30 мая (№ 129). С. 1.

⁵² Києвлянин. 1917. 24 декабря (№ 283). С. 1.

⁵³ Києвлянин. 1917. 29 июня (№ 155). С. 1.

⁵⁴ Києвлянин. 1917. 10 августа (№ 190). С. 1.

⁵⁵ Прекращение учебных занятий. *Киевлянин*. 1917. 01 декабря (№ 264). С. 2.

у вищих закладах, так і свідомість київського студентства зазнали певних змін. Вже з перших березневих номерів «Киевлянина» знаходимо повідомлення про численні зібрання в навчальних закладах та ухвалені учасниками резолюції. В замітці про студентські збори Київського політехнічного інституту 2 березня наводилась ухвалена постанова щодо повної підтримки нового уряду в боротьбі з колишньою владою. Студенти закликали впроваджувати у життя принципи свободи, долучати до роботи міністерств демократичні верстви населення, оголосити амністію всім постраждалим за свої політичні погляди й підтримувати свободу слова⁵⁶. Все це свідчить про те, що тогочасне студентство позитивно відгукнулось на падіння царської влади й виказувало прагнення демократизації різних сфер життя.

Лютнева революція спричинила тимчасові труднощі із заняттями в Київському університеті Св. Володимира. В повідомленні «Киевлянина» за 11 березня про спроби налагодження навчання, проблеми з відновленням навчального процесу пояснюються участю студентів у службі міської міліції та заняттям деяких аудиторій штабами окремих національних міліцій. Цікаво, що відділ канцелярії університету, який розташовувався в круглій скляній кімнаті, очевидно найбільш сучасній та привабливій, було переобладнано під міліцейський буфет⁵⁷. Через десять днів на сторінках газети в одній із заміток з'явилася інформація про появу чуток щодо припинення навчання в Політехнічному інституті заради агітаційних цілей. Студенти інженерного відділу відреагували на це спільним зібранням і резолюцією, в якій оголосили: «главный лозунг настоящего момента “рабочие к станкам, солдаты в окопы, все для армии”»⁵⁸. Вони ухвалили не припиняти занять у жодному разі, навіть попри важливість агітації. Було вирішено, навпаки, продовжувати навчання з подвійною наполегливістю для забезпечення армії більшою кількістю інженерів. Також у «Киевлянині» вміщене цікаве повідомлення про групу студенток Вищих жіночих курсів, які організували блок свободи особистості. Дівчата висловилися проти припинення занять й участі в голосуванні на загальних зборах з приводу цього питання, розцінюючи такі дії як прояв насилля над особистістю⁵⁹.

Повідомлення про певні перешкоди у повноцінному функціонуванні освітнього процесу

⁵⁶ Резолюция студентов-политехников. *Киевлянин*. 1917. 03 марта (№ 66). С. 2.

⁵⁷ В университете. *Киевлянин*. 1917. 11 марта (№ 70). С. 2.

⁵⁸ В политехническом институте. *Киевлянин*. 1917. 21 марта (№ 78). С. 3.

⁵⁹ Блок свободы личности. *Киевлянин*. 1917. 18 апреля (№ 96). С. 2.

знаходимо на сторінках газет і пізніше. Так, у серпневому номері «Киевлянина» вміщено замітку про подання декану медичного факультету Київського університету представниками ради старост заяви про затримку відновлення занять. Цьому сприяла низка як економічних причин, наприклад відсутність необхідних приміщень та їдалень, так й ідеологічних, а саме невиконання студентських вимог щодо демократизації вищої школи. Відпрацьовані разом з радою київського студентства умови ультиматуму полягали в участі студентів у розподіленні стипендій і питанні прийому чи відрахування своїх товаришів, звільненні з факультету деяких професорів, участі в складанні навчальної програми та реорганізації медичного факультету в інститут⁶⁰. Отже, процес демократизації освіти не в усіх вищих навчальних закладах Києва розвивався з однаковою силою та швидкістю, десь зазнаючи гальмування, що й обурювало студентів.

Повідомлення про стан речей на медичному факультеті трапляються і в наступних номерах газети. Наприкінці серпня рада Університету Св. Володимира сповістила студентів про те, що навчання на медичному факультеті все-таки розпочнеться з 1-го вересня. Проте додавалося, що взимку заняття можуть бути скасовані через нестачу й дорожнечу палива. Щодо вимог студентів про розширення участі в управлінні університету була надана відповідь про визначення меж такої участі наказом Тимчасового уряду⁶¹.

З газетних публікацій також стають помітні спроби впровадження реформ у систему вищої освіти. Приміром, у середині квітня відбулось загальне зібрання тогорічних випускників комерційних училищ Києва з приводу існуючих обмежень прийому абітурієнтів з комерційних училищ до Університету Св. Володимира та Вищих жіночих курсів. На зустрічі ухвалили ініціювати клопотання про скасування таких обмежень⁶². А влітку в замітках «Киевлянина» знаходимо інформацію щодо пропозиції міністра народної освіти з початком нового навчального року приймати в учительські інститути осіб незалежно від статі. Такий крок засвідчує зміни у підході до гендерних питань у тогочасній вищій освіті⁶³.

З наближенням кінця навчального року, як видно з численних інформаційних заміток, нагальним стало питання про скасування

⁶⁰ Вопрос о начале занятий в университете. *Киевлянин*. 1917. 10 августа (№ 190). С. 2.

⁶¹ От совета университета. *Киевлянин*. 1917. 29 августа (№ 204). С. 2.

⁶² Вопрос о приеме окончивших коммерческие училища в университет. *Киевлянин*. 1917. 18 апреля (№ 96). С. 2.

⁶³ Прием в учительские институты и семинарии лиц обоего пола. *Киевлянин*. 1917. 08 июля (№ 162). С. 2.

весняних екзаменів через події, що перешкождали нормальному функціонуванню навчального процесу в місті та могли негативно вплинути на рівень знань у студентів. Як-от, наприкінці квітня в Університеті Св. Володимира відбулося студентське зібрання всіх факультетів, ініційоване радою центрів вищих навчальних закладів, яка підтримала скасування іспитів. Проте більшість студентів на зборах виявила бажання залишити екзамени. Незважаючи на це, у тому ж номері повідомлялося про рішення Міністерства народної освіти визнати можливою відміну тогорічних випускних іспитів у вищих навчальних закладах⁶⁴. А вже восени на сторінках газет вмішуватиметься повідомлення про проведення іспитів для студентів, які не екзаменувались навесні.

Відповідно до ситуації зі вступною кампанією в школах та гімназіях, реклами про вступ до вищих навчальних закладів теж почали з'являтися ще влітку. Наприклад, Київський педагогічний⁶⁵ та Київський географічний інституту запрошували до себе представників обох статей з повною середньою освітою. В рекламних оголошеннях останнього вишу, який мав відкритися восени, перелічувалися напрями навчання та майбутній викладацький склад⁶⁶. Відновлював з вересня свою роботу і Київський юридичний інститут. У своїй рекламі він надавав інформацію про відділи вишу, наявні спеціальності, фахову підготовку, терміни навчання, зарахування на навчання осіб обох статей та інвалідів⁶⁷. В середині вересня починалися заняття й на Вищих жіночих курсах⁶⁸ та в Стенографічному інституті⁶⁹.

З газетних матеріалів стає зрозуміло, що вже у серпні активно йшло зарахування студентів до вищих навчальних закладів. Прикладом слугує замітка про зарахування на перший курс Політехнічного інституту, де подавалася інформація про прийнятих на різні відділення студентів зі вказівками їхньої попередньої освіти й статі. До речі, охочих навчатися було так багато, що інституту довелося подавати прохання про надання додаткових місць абітурієнтам. Звернення Міністерство народної освіти схвалило, дозволивши зарахувати ще 250 осіб⁷⁰.

⁶⁴ Отмена выпускных испытаний. *Киевлянин*. 1917. 18 апреля (№ 96). С. 2.

⁶⁵ Нова Рада. 1917. 02 липня (№ 78). С. 2.

⁶⁶ *Киевлянин*. 1917. 28 мая (№ 128). С. 1.

⁶⁷ В Киевском юридическом институте. *Киевлянин*. 1917. 02 июня (№ 132). С. 2.

⁶⁸ Начало занятий на Киевских высших женских курсах. *Киевлянин*. 1917. 10 августа (№ 190). С. 2.

⁶⁹ В стенографическом институте. *Киевлянин*. 1917. 13 сентября (№ 214). С. 2.

⁷⁰ В политехническом институте. *Киевлянин*. 1917. 18 августа (№ 195). С. 2.

Новий навчальний рік у вищих навчальних закладах розпочався неспокійно. Як повідомляв «Киевлянин»: «Во всех учебных заведениях осению вместо занятий начались конфликты между учащимися и профессурой»⁷¹. Також, як і раніше, виникла боротьба між противниками занять і тими, хто бажав негайно розпочати навчання. Наочним прикладом стала ситуація на Вищих жіночих курсах, що, на думку «Киевлянина», була характерною майже для всіх вищих навчальних закладів Києва. На жіночих курсах відбувся розкол серед слухачок з приводу відновлення занять. Центр курсів, який складався з ради старост, оголосив про академічний страйк. Водночас студентки, організовані у вільний блок та ініціативну групу, склали опозицію діям центру. Страйк був оголошений на основі результатів референдуму. Проте автор статті закидав ініціаторкам референдуму певні маніпуляції: голосування щойно прийнятих курсисток, ще не ознайомих з реальним станом речей, та занадто поспішне проведення референдуму, через що лише шоста частина студенток змогла взяти участь у заході. Наводилися свідчення про спроби представниць центру за будь-яку ціну заблокувати доступ до навчальних аудиторій, а також про бойкот, виключення зі студентського колективу і виселення з гуртожитку прихильниць продовження навчання. У тому ж номері газети вміщено повідомлення про проведення подібного референдуму з приводу бойкотування навчального процесу в Комерційному інституті⁷². Головною причиною страйків тогочасних київських студентів стало ігнорування адміністраціями згаданих раніше вимог демократизації вищих шкіл, вироблених весною та влітку на різних студентських зібраннях. Тому не дивно, що «Киевлянин», як видання консервативного напрямку, критикував такі вимоги й дії студентів, які характеризував як «насильницькі» або «большевицькі»⁷³.

Суспільні зміни відбилися і в активізації українського студентського руху й у початку процесу українізації освітнього середовища в університетах. Підтвердженням цьому слугують численні інформаційні замітки й статті на шпальтах київських газет з самого початку весни. Вже в першому номері «Нової Ради» матеріал із назвою «З життя українського студентства» порівнював стан українських студентських організацій і роль викладачів до революції з сучасною ситуацією. Якщо раніше, відзначали автори, керівники навчальних закладів «були більше професорами від охранки,

⁷¹ На высших женских курсах. *Киевлянин*. 1917. 06 октября (№ 233). С. 2.

⁷² В коммерческом институте. *Киевлянин*. 1917. 06 октября (№ 233). С. 2.

⁷³ На высших женских курсах. *Киевлянин*. 1917. 06 октября (№ 233). С. 2.

а не від науки»⁷⁴, то тепер студенти чинять ревізії своїх колишніх «директорів-охранників». В статті зазначалося, що українські студенти Києва одразу почали організовуватись, провівши вже 3-го березня перше віче українського студентства всіх вищих шкіл Києва.

Одним із проявів українізації освіти стало заснування українських вищих навчальних закладів. Ще на початку літа в замітках «Нової Ради» починають траплятися згадки про плани створення Українського народного університету, який згодом відіграв важливу роль у становленні української системи вищої освіти. На спільному засіданні Товариства «Праця», Наукового товариства, Товариства шкільної освіти й товариства «Просвіта» у червні обговорювалися умови діяльності університету, основні завдання та навчальна програма. Необхідність заснування українського університету обґрунтовувалася успіхом загально-просвітніх курсів товариства «Праця»⁷⁵. З того, що курси від української просвітницької організації здобули популярність, можна дійти висновку щодо прагнення пересічних обивателів Києва здобути нові знання, підвищити свій рівень освіченості, їхню небайдужість до української справи. Тому вже восени з'являються повідомлення про відкриття Народного університету. В одному з жовтневих номерів «Нової Ради» наводились дані про зарахування до цього навчального закладу понад 900 студентів. Також повідомлялось про кінцеві терміни прийому до університету і викладацький склад⁷⁶. А на початку листопада на сторінках «Нової Ради» оголошувалось про відкриття Української педагогічної академії. Туди приймали як слухачів з вищою освітою, так і вільних слухачів без жодного освітнього цензу. На початковому етапі до Академії записалось близько 50 студентів⁷⁷.

Вступна кампанія вищих навчальних закладів перед другим півріччям не була такою ж активною, як у закладах середньої освіти. Проте трапляються оголошення про початок занять в Українській академії мистецтв⁷⁸ і на Вищих жіночих курсах⁷⁹. До того ж початок січня відзначився в Києві напруженою ситуацією та перебоями в нормальному функціонуванні різних сфер життя, зокрема й освітнього середовища. Наприклад, у номері «Киевлянина» від 6 січня

1818 р. вміщено новинну замітку про перебування в Університеті Св. Володимира українських військових частин за розпорядженням військової влади. Її автори стверджували про неузгодження використання аудиторій військовиками з адміністрацією навчального закладу. Тоді у студентів ще тривали канікули, але лекції мали відновитись 1-го лютого. Тому керівництво Університету вирішило звернутись до військової влади з проханням звільнити приміщення закладу⁸⁰, і вже в наступному номері повідомляється про вихід військовиків з університету⁸¹.

На сторінках обох газет містяться інформаційні повідомлення, що відтворюють реакцію київських студентів на події початку 1918 р. Стає зрозуміло, що студентство не могло не відгукнутись на постані перед УНР виклики. Підготовчі курси Українського народного університету проводили надзвичайні збори слухачів щодо ставлення до формування куреня січових стрільців⁸². А загальне зібрання студентів університету взагалі визнало необхідним запис усіх без виключення студентів добровольцями до січових стрільців протягом найближчих трьох днів⁸³. До речі, студентам, які відмовлялися вступити до куреня, обіцяли проголошувати бойкот⁸⁴. Такі матеріали допомагають реконструкції атмосфери в Києві перед першою більшовицькою окупацією та вивчення настроїв суспільства, зокрема українських студентів.

Отже, можна зазначити, що київські газети доби Центральної Ради є цінним історичним джерелом для реконструкції освітнього середовища у місті. Вони свідчать про те, що освітня сфера зазнала значних трансформацій. Так, під впливом активізації громадського життя різні учасники освітнього процесу намагалися запровадити реформи у функціонуванні навчальних закладів Києва. Суспільні зміни яскраво відбилися в активізації українського студентського руху й початку процесу українізації освітнього середовища в університетах. На сторінках газетної періодики висвітлювалися побутові проблеми, що спіткали студентів, школярів і викладачів через спричинені революційними подіями виклики. Рекламні оголошення мають значний інформаційний потенціал для дослідження умов вступу до вищих і середніх навчальних закладів, специфіки навчання, соціального

⁷⁴ З життя українського студентства. *Нова Рада*. 1917. 25 березня (№ 1). С. 4.

⁷⁵ З життя Київської Просвіти. *Нова Рада*. 1917. 28 червня (№ 75). С. 3.

⁷⁶ Народний Університет. *Нова Рада*. 1917. 11 жовтня (№ 159). С. 2.

⁷⁷ Відкриття Педагогічної Академії. *Нова Рада*. 1917. 09 листопада (№ 181). С. 3.

⁷⁸ Українська Академія Мистецтва. *Нова Рада*. 1918. 10 січня (№ 6). С. 3.

⁷⁹ Киевлянин. 1918. 16 января (№ 12). С. 1.

⁸⁰ Занятіе університета украинскими воинскими частями. *Киевлянин*. 1918. 06 января (№ 5). С. 3.

⁸¹ В університете. *Киевлянин*. 1918. 09 января (№ 6). С. 3.

⁸² Надзвичайні збори. *Нова Рада*. 1918. 10 січня (№ 6). С. 3.

⁸³ Студентський курінь стрільців. *Нова Рада*. 1918. 6 січня (№ 4). С. 3.

⁸⁴ В університете. *Киевлянин*. 1918. 09 января (№ 6). С. 3.

й гендерного складника потенційних абитурантів тощо. З їхнього змісту стає помітною демократизація освітньої сфери, наприклад, коли навчальні заклади починають запроваджувати змішане навчання. Деякі публікації «Нової Ради» та «Киевлянина» слугують джерелом

для висвітлення методів і цілей діяльності Секретаріату освіти доби Центральної Ради, ставлення вищого керівництва до національних змагань українців на освітній і культурній нивах та перебігу процесу українізації київського освітнього середовища.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Гребцова І. С. Контент-аналіз як метод вивчення матеріалів регіональної преси середини ХІХ ст. *Записки історичного факультету*. Одеса, 2020. Вип. 31. С. 145–157.
- Животко А. П. Історія української преси. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
- Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.). Київ: Державне видавництво України, 1926. 77 с.
- Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 280 с.
- Рудий Г. Київська періодична преса 1917–1918 рр. як джерело з Історії Української Центральної Ради. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2014. Вип. 19. С. 272–284.

REFERENCES

- Hriebtsova, I. (2020). Kontent-analizi yak metod vyvchennia materialiv rehionalnoi presy seredyny XIX st. *Zapysky istorychnoho fakultetu*, Vol. 31, pp. 145–157, Odesa [in Ukrainian].
- Zhyvotko, A. (1999). *Istoriia ukrainskoi presy*. Kyiv: Nasha kultura i nauka [in Ukrainian].
- Ihnatiienko, V. (1926). *Ukrainska presa (1816–1923 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Levchuk, O. (2018). *Hazetna periodyka Kyieva yak dzherelo doslidzhennia miskoho povsiakdennia (1905–1914 rr.)*. *Candidate's thesis*, Kyiv [in Ukrainian].
- Rudyi, H. (2014). *Kyivska periodychna presa 1917–1918 rr. Yak dzherelo z istorii Ukrainskoi Tsentralnoi Rady*. *Ukraina XX st: Kultura, ideolohiia, polityka*, 19, 272–284 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 10.04.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.111>
УДК 338.2:629.7](477)"1918*01/*03"

Олександр НАЗАРЧУК,

доцент кафедри політичних технологій
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

e-mail: pavangard@i.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7581-0938>

Oleksandr NAZARCHUK,

Associate Professor of Political Technology Department,
Kyiv National Economic University named
after Vadym Hetman,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Павло САЦЬКИЙ,

доцент кафедри політичних технологій
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

e-mail: oleksandr.nazarchuk.kneu@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3817-7971>

Pavlo SATSKYI,

Associate Professor of Political Technology Department,
Kyiv National Economic University named
after Vadym Hetman,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Політика радянської влади у галузі авіації на теренах України (січень-березень 1918 р.)

У статті досліджено стан авіації на території України у перший період встановлення радянської влади (січень-березень 1918 р.). Виявлено, що, незважаючи на труднощі революційного часу, авіаційна галузь у цілому доволі ефективно функціонувала й піддавалась управлінню. Проте політична ситуація не сприяла подальшому її розвитку. Вже на початку березня 1918 р. більшовицькі війська були вимушені залишити більшість території України під тиском військ УНР і їхніх союзників.

Ключові слова: авіація, авіапарк, інспекція авіації в Україні, Штаб української авіації.

Policy of Soviet Power in the Industry of Aviation on the Territory of Ukraine (January – March 1918)

The article analyses the state of the aviation industry in Ukraine during the first years of the Soviet regime in January-March 1918 and its policies in this sphere. The establishment of the Soviet regime in Ukraine during this period was the result of offensive actions by Bolshevik and pro-Bolshevik troops against the Ukrainian People's Republic. Therefore, the Soviet regime had transient nature in Ukraine amidst the unfinished First World War. In these settings, it established a management system in the field of aviation, which was aimed at auditing and evacuating aviation property and personnel. The study found that the aviation industry in Ukraine functioned quite efficiently in general and was manageable despite the difficulties of the revolutionary times. In this work, the authors used archival documents, which were first introduced into circulation. The socio-economic and political conditions, this industry operated in, were taken as a basis for the analysis of the aviation industry status in Ukraine. During this period of the First World War, warfare on the Eastern Front had its final phase, and peace talks were held in Brest-Litovsk, in which delegations of the Ukrainian People's Republic and the Soviet Russia took part. Since the conclusion of the armistice on December 10, 1917 between Soviet Russia and the countries of the Quadruple Alliance, a state of chaos has spread across the territory of Ukraine, which was associated with the mass movement of soldiers back from the front. Social chaos intensified as the Soviet authorities gained control over almost entire territory of the Ukrainian People's Republic. However, some air force units were able to maintain their material base. The Soviet regime was able to audit their condition and restore control over the available resources in the aviation industry, however, the facts of theft of goods, which belonged to these air force units was also established. Attempts were made to form an effective management system of the aviation industry and its scheme started to be developed. However, due to the political situation, these attempts were in vain. As early as the beginning of March 1918, Bolshevik troops have been losing ground of most of Ukraine to the UPR troops and their allies, i.e., the German-Austrian troops. The short period of attempts to build

a management system of the aviation industry by the Soviet regime in extreme military-political conditions is quite interesting, as it demonstrates approaches to the effective management of the high-tech sphere in a difficult situation.

Key words: aviation, fleet, Aviation Inspectorate in Ukraine, Ukrainian Aviation Headquarters.

Історія визвольних змагань в Україні у 1917–1921 рр. сповнена численних суперечливих сторінок, що містять елементи хаотичного й малозрозумілого. Ці періоди є своєрідними «плямами», про які лишилися джерела, але свідчення часто тенденційні й непереконливі. Таким був радянський режим на території України, що встановився із усуненням влади УНР у січні-березні 1918 р. внаслідок наступу більшовицьких військ. Попри нетривалість, він лишив доволі глибокий слід у ментальності українського етносу. Протягом цього часу українці отримали досвід життя в умовах радянського будівництва, червоного терору й господарського хаосу. Кожне додаткове висвітлення подій цих кількох місяців уможливорює глибше розуміння перших практичних кроків більшовицького режиму й витоки його толерування українським суспільством у подальшому.

Проблематику становлення радянського режиму в Україні у 1917–1918 рр. досліджувало кілька вітчизняних і зарубіжних істориків. Зокрема, слід виділити роботи В. Солдатенка (Солдатенко В., 2012), І. Міхутіної (Михутина І., 2007) та ін. Дослідники здебільшого звертали увагу на явище становлення радянських інституцій і соціальні процеси. Окремі вузькі сфери економіки й науково-технічного розвитку тривалий час залишалися поза їхньою увагою. У контексті дослідження історії української авіації стану цієї галузі у 1917–1918 рр. В. Татарчук висвітлює діяльність у цей період одного із найпотужніших в Україні центрів розвитку авіаційної галузі на базі Київського політехнічного інституту (Татарчук В., 2014. С. 135–148). Проте, попри значний науковий інтерес до короткого періоду боротьби за владу в Україні наприкінці 1917 — початку 1918 рр., політика у галузі авіації комплексно не досліджувалась.

Метою статті є аналіз державної політики радянської влади у галузі авіації за першого етапу її функціонування в Україні у 1918 р.

Більшовицька влада на території УНР мала неприховано тимчасовий характер, про що свідчила структура її організації. Фактично було призначено уповноважених у різних сферах, що становили інтерес для Радянської Росії, і ці уповноважені зобов'язані були вилучати максимальні матеріальні ресурси. Солдати, які нещодавно підтримували українізацію війська, активно виявляли симпатію до нової влади й різко змінювали свої політичні настрої, що відзначав В. Винниченко (Винниченко В., 1920. С. 259–260). Тому для більшовиків було нескладно формувати

свої військові підрозділи на базі тих, які лише вчора були віддані УНР. Саме ці сили мали складати кістяк майбутнього фронту, який міг виникнути залежно від результатів мирних переговорів у Брест-Литовську (із країнами Четвертого союзу). Проте ці сили були ненадійними й деморалізованими як розвалом фронтів колишньої російської армії, так і революційними перипетіями. Але для радянської влади в Україні, яка була тимчасовою і добре це усвідомлювала, особливо значущими були високотехнологічні сфери, і вона намагалась забезпечити над ними контроль, а по можливості й евакуацію на більш надійно захищені території.

Україна вже на початку ХХ ст. стала одним із найпотужніших центрів розвитку авіації в колишній Російській імперії. Авіаційна теорія і практика особливо активно розвивалися у Києві, зокрема у Київському політехнічному інституті. Існували й численні приватні автомобільно-авіаційні майстерні, а також авіаційні парки на базі військових частин, дислокованих у Київській губернії. Розвиток авіації в Україні у цей час був пов'язаний з іменами таких піонерів повітроплавання і авіабудівництва, як О. Кудашев, Д. Григор'єв, М. Делоне та ін. У роки Першої світової війни досягнення авіабудування в Україні знаходили своє практичне застосування, потреби війни відкрили нові сфери у розвитку галузі. Зокрема, це розвідка, топографічна зйомка, ведення бойових дій.

Після революційних подій у Петрограді в лютому 1917 р. складалась сприятлива ситуація для того, щоб фахівці-авіатори концентрувалися саме в Україні. Про це свідчить велика кількість рапортів українців із проханнями про переведення їх з частин, дислокованих в інших регіонах Росії, до України¹. Більшовицький переворот стимулював численних чиновників та інших фахівців направлятися в УНР, розраховуючи на те, що саме тут може бути своєрідний «острівець» стабільності й правопорядку, на відміну від хаосу, що розгортався на територіях, контрольованих більшовиками (Винниченко В., 1920. С. 117–118). Проте для владних інституцій УНР, які перебували лише у стані формування, виявилось складним завданням забезпечити порядок на контрольованих ними територіях. Більшовики використали слабку соціальну базу партій, які сформували владу УНР, і нестабільну ситуацію

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО України). Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 11–11 зв.

в цілому для створення стану політичного хаосу. Таким чином, вони, маючи окремі добре організовані військові підрозділи, змогли взяти під свій контроль більшість територій УНР. Владні інституції, сформовані більшовиками в Україні, відразу продемонстрували свою нежиттєздатність і, власне, не цікавили більшовиків на якусь далеку перспективу. Проте окремі виконавчі органи мали реальну силу й повноваження. Серед таких слід назвати посаду «комісара з авіації й повітроплавання на Україні».

Ця посада мала забезпечити централізований контроль над ресурсами авіаційних підрозділів військ, майстерень та інших організацій, пов'язаних із авіацією. Як свідчать доповідні, ці військові підрозділи, на відміну від стройових частин, були гарно зорганізовані, дисципліновані, зберігали майнову і технічну базу. Тому координація їхнього функціонування становила інтерес для радянської влади. Зокрема, з метою наповнення діяльності цього відомства реальним змістом вже 1(14) лютого 1918 р. було видано наказ з авіації й повітроплавання із розпорядженням, спрямованим на відновлення роботи «Інспекції авіації на Україні». Було призначено тимчасово виконуючого обов'язки інспектора і створено комісію при Комісаріаті (у складі Гартмана, Кежуна, Філімонова, Свешнікова, Спевакова і Майбороди). Крім того, було дано розпорядження усім службовцям Штабу Української авіації вже 2(15) лютого вийти на службу². Це розпорядження Комісара свідчить про те, що Штаб авіації із приходом більшовицької влади фактично припинив своє функціонування і його роботу потрібно було відновлювати.

Ставши до виконання обов'язків «комісара з авіації і повітроплавання на Україні», ця посадова особа видала наказ, що відображав стан справ у авіаційних військових частинах, як і в усіх інших військових підрозділах. Наказом було запропоновано усім військовозобов'язаним, які не досягли відпускнуго віку (тобто підлягали демобілізації), не залишати своїх посад і продовжити виконувати свої обов'язки через складне становище, внаслідок якого склалася загроза для збереження військового майна³. Слід зауважити, що у цей же час провадилася політика більшовиків, спрямована на руйнування армії колишньої Російської імперії. Цю політику, як зазначав М. Бонч-Бруевич, він одразу не зрозумів, але потім усвідомив, що вона була спрямована проти реакційних представників командування (Бонч-Бруевич М., 1957. С. 227–228). Власне, сам В. Ленін зазначав, що більшовики пішли на розвал старої царської армії з політичних мотивів, відчуваячи з її боку загрозу своєму режиму (Ленін В.,

1974, С. 87–88). Підстави для такої загрози були реальними, оскільки лише недавно відбувся корніловський заколот і сам Л. Корнілов на той час вже перебував на Дону та очолював опір більшовикам. Тому інструментом розвалу армії більшовики вибрали так звану «демократизацію», сенс якої полягав у цілеспрямованих заходах щодо зниження дисципліни й відповідальності за виконання обов'язків. Проте, як свідчить наказ «комісара з авіації й повітроплавання на Україні», у окремих випадках у цей період представники радянської влади були схильними до збереження дисципліни і, зокрема, це стосувалося високотехнологічних підрозділів. Саме дотримання дисципліни в останніх мало дати змогу забезпечити зберігання майна. У наказі зазначалося, що до Комісара дійшли відомості про розпочатий в окремих частинах розпродаж їхнього майна. У цьому випадку та в інших, коли невиконання обов'язків посадовими особами частин могло мати наслідком втрату майна, комісар погрожував відповідальністю перед Народним революційним трибуналом⁴. Наказ передбачав пропозицію для службовців авіаційних частин залишатися для виконання обов'язків на місцях, проте фактично було вказано на їхню відповідальність, тобто наказ мав імперативне звучання. Більшовикам потрібно було зберегти майно авіаційних частин заради його подальшої евакуації. В цілому питання утримати якомога довше владу на території України для більшовиків було принципово значущим з огляду на концентрацію у прифронтовій зоні складів із військовим майном, технічних засобів, озброєння і боеприпасів тощо. Тому для них було важливо евакуювати якомога більше ресурсів для себе і не допустити їх потрапляння до противників радянської влади.

Доволі цікавим документом є проект схеми управління авіацією на підконтрольній радянській владі території у лютому 1918 р. Цей проект, вочевидь, так проектом і залишився, зважаючи на потребу відроджувати з нуля систему управління цією галуззю, а в більшовицької влади в Києві для цього було небагато часу. Відповідно до проекту схеми, було передбачено Колегію як вищий орган управління, а як вищу керівну посаду — пост інспектора авіації. Останньому підпорядковувалась канцелярія, на чолі якої мав бути управляючий. Передбачалося, що Колегія матиме свій окремий апарат, до якого входитимуть писарі, машиністка, зв'язківці, розсильні, шофери та їхні помічники. Цей орган був доволі важливим з огляду на призначення системи управління авіацією, що полягало в оперативному отриманні інформації про ситуацію у цій галузі та евакуацію майна. Також передбачалося утворення чотирьох відділів: технічного, стройового, шкільного

² ЦДАВО України. Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 65.

³ Там само. Арк. 32.

⁴ Там само.

й господарської частини. Начальники цих відділів підпорядковувались безпосередньо інспектору. Найбільш розгалужену структуру мав технічний відділ. Зокрема, у начальника були помічники з авіації, автотранспорту і радіотелеграфу, які мали кожен у підпорядкуванні писарів, у відділі була своя машиністка. Господарський відділ мав у своєму штаті бухгалтера, скарбника (в оригіналі — «казначея»), у підпорядкуванні яких були писарі, а також власну машиністку. В інших двох відділах крім начальників служили діловоди, яким також підпорядковувалося по писарю⁵. Структура відображала нагальну потребу у відновленні функціонування управління авіацією для виконання у короткі строки поставлених завдань. Власне, тому технічний відділ мав найбільш розгалужену структуру, відповідно до пріоритетних напрямів управління.

У військових підрозділах було за радянським принципом продовжено функціонування інституту комісарів, які сприяли й «комісару з авіації на Україні» у здійсненні його функцій. До того ж щодо українців слід було дотримуватися політики українізації, започаткованої УНР. Така політика проводилась, зокрема, у підрозділах найбільш стабільних, а такими були авіаційні. У структурі Українського фронту було сім авіаційних дивізіонів (нагадаємо, що Український фронт було створено УНР шляхом об'єднання Південно-Західного і Румунського, які проходили територією України). Так, у доповіді інспектору української авіації помічника начальника технічного відділу радіотелеграфом було висловлено пропозицію щодо організації навчання українців справі користування радіотелеграфом. У доповіді зазначалося, що в авіаційних дивізіонах є представники багатьох національностей, але серед них мало українців і їхній рівень технічних знань невисокий. Відповідно було запропоновано організувати навчання для українців із уміння приймати телеграми на слух, а також озброїти їх базовими знаннями у галузях електроніки й моторів. Крім того, у складі авіадивізіонів мали організуватися навчальні класи, до яких можна було делегувати нефахівців із радіосправи, які висловлять бажання її засвоїти. У Києві ж розміщувалась дослідна лабораторія і в її складі також було запропоновано відкрити клас, до якого набирати на навчання українців, поділивши його на два відділення — для більш обдарованих і слабших⁶. Їх мали готувати для різних посад. До цього класу мало бути делеговано по три представники від кожного із семи авіаційних дивізіонів Українського фронту.

У лютому 1918 р. розпочалась евакуація авіаційного майна з території України. Так, зокрема,

цей процес висвітлює доволі цікава телеграма із Бердичева до Києва в Штаб Української авіації, яка мала доволі довгу й оригінальну історію і є показовою щодо стану справ із авіаційними підрозділами на території України та їхнім майном. Телеграму було відправлено 20 січня 1918 р. на адресу Штабу авіації (на розі Бібіковського бульвару й вулиці Володимирської) на ім'я начальника української авіації Баранова. У ній йшлося про запит щодо перевезення зі станції Рівне до станції Євгенівка Китайсько-військової залізниці четвертого сибірського авіазагону. Також у телеграмі містилося прохання щодо вказівок стосовно цього перевезення⁷. Документ було надіслано у той час, коли і Київ, і Бердичів, і Рівне перебували під контролем УНР, хоча ситуація, особливо на залізниці, тоді була нестабільною. Частими були захоплення і пограбування поїздів, що зумовлювалося масовим поверненням солдат додому. Тобто таке перевезення мало здійснюватися на ризик посадовців авіазагону. Цей авіазагін на території України мав тимчасове місце дислокації, зумовлене його участю в бойових діях на фронті Першої світової війни. Проте територія КВЖД також не контролювалась радянською владою, а для перевезення військового авіазагону туди потрібно було подолати значну відстань через місцевість, яка контролювалася різними режимами, утвореними після революційних подій.

У Києві телеграму було прийнято лише 22 лютого 1918 р. На цей час столиця УНР вже була під владою більшовиків і за вказаною адресою розташовувалося відомство «комісара з авіації й повітроплавання на Україні». Очевидно, ця телеграма, незважаючи на затримку, лишалася актуальною і сибірський авіазагін ще не було відправлено. На телеграмі 25 лютого 1918 р. було поставлено візу, щоби цей авіазагін було відіслано до Херсонської губернії. У цей час, на кінець лютого, йшли активні бойові дії більшовицьких військ з німецько-австрійськими військами й військом УНР і до взяття Києва лишались лічені дні. Тому більшовицьке керівництво авіацією намагалось директивними діями якимось чином відправити майно авіазагонів на території, утримувати які під контролем більш тривалий період у нього були шанси. Варто відзначити, що історія цієї телеграми є одним із яскравих прикладів так званих «телеграфних воєн» революційного періоду, коли уряди намагались здійснювати свої владні повноваження шляхом відсилання телеграм із впевненістю чи надією, що ці розпорядження буде виконано.

Інша ситуація була пов'язана із евакуацією XI повітроплавального дивізіону, про що було зроблено запит до Комісара стосовно розпорядження останнього на перевезення цього

⁵ ЦДАВО України. Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 46.

⁶ Там само. Арк. 62.

⁷ Там само. Арк. 48.

підрозділу зі станції Святошин (Київ) до станції Курськ у складі 22 вагонів⁸. Запит було зроблено 18 лютого 1918 р., і дивізіон мали переслати 25 лютого. Цей підрозділ дислокувався у Києві, і була можливість його відправити, оскільки більшовицькій владі вдалось встановити у ньому структуру управління за власним зразком, запровадивши посаду комісара, до того ж у Києві було достатньо засобів для евакуації.

Поряд із питанням евакуації більшовицькою владою із території УНР авіаційного майна вартим уваги є аналіз його наявності та стану в авіаційних підрозділах. У відомстві «Комісара з авіації...» є доволі детальні відомості про майно окремих авіаційних підрозділів. Вочевидь, ці описи було надано на вимогу нового керівництва авіаційного відомства. Проте не з усіх авіаційних підрозділів наявні відомості в справі Штабу Української авіації, вочевидь, з причини дезорганізації в умовах революційних реалій. Однак вони дають певне уявлення про стан військової авіації на фронті у завершальний період війни для колишньої Російської імперії. Аналізувати їх потрібно виходячи із реалій революційної розрухи й дезорганізації.

Командир 5-го авіаційного парку, дислокованого у Києві, подав Комісару рапорт від 21 лютого щодо матеріально-технічного стану й персонального складу підрозділу. Щоправда, у донесенні зазначалося, що інформацію про стан технічних матеріалів парку на момент підготовки рапорту надати неможливо через перевороти, що сталися⁹. Під переворотами, вочевидь, розумілися зміни влади, пов'язані із встановленням влади УНР і подальшою її ліквідацією більшовицькими військами. Зазначено, що до рапорту додано відомості про стан майна, людей і коней парку, дані про технічні матеріали парку перебували на етапі підготовки. У донесенні згадано додаток із чотирьох відомостей, проте в архівній справі їх міститься значно більше, а отже, вочевидь, дані про технічні засоби досилалися. Як-от, інформація про однострої та продукти в розпорядженні парку була дійсна на 15 лютого, а відомості про стан автомобілів, авіамоторів та літаків — на 20 лютого 1918 р. Контроль за ситуацією в цьому авіаційному парку міг здійснюватися також тому, що загін дислокувався у Києві й відомство Комісара мало можливості це інспектування реалізувати.

Відомості про продукти й майно у 5-му авіаційному парку слугують доказом того, що, попри політичні й військові перипетії, виконання обов'язків службовцями добросовісно

продовжувалося. Про це свідчить наявність продуктів харчування (60 пудів борошна, 25 пудів гречки, 40 цукру, 2 чаю, 10 макаронів, 5 гороху, 50 квашеної капусти¹⁰). Так само і майно відповідно до відомості було доволі багато. Воно не розграбовувалося чи не розпродавалося, принаймні у критичній кількості. Слід нагадати, що в цей період у великих містах ситуація із продовольством була доволі складна. Не менш сутужно у зимовий період було і з освітленням, опаленням, приготуванням їжі. Тому паливно-мастильні матеріали авіаційного парку цілком могли стати об'єктами розкрадання і торгівлі. Проте, відповідно до відомості про стан паливно-мастильних матеріалів, становище тут було не найгіршим: авіаційного бензину 1 сорту — 700 пудів, автомобільного 3 сорту — 30 пудів, газойлю — 1500 пудів, доволі велика номенклатура різних мастил, зокрема касторового — 133 пуди¹¹. Така ситуація зі збереженням паливно-мастильних матеріалів є не менш показовим свідченням ставлення посадовців парку до своїх обов'язків.

Очевидно, що затримка зі складанням інформації про стан технічних засобів у парку була зумовлена їх тривалим простоем і відсутністю умов для регулярного техогляду. Зокрема, за даними відомості про стан автомобілів у парку, лише два з них були у робочому стані, а решта потребувала ремонту, один був без двигуна¹². Із 17 наявних літаків 4 були у робочому стані, 5 потребували малого ремонту і 8 капітального¹³. Тобто загалом ситуація із технічними засобами в авіапарку хоч і була запущеною, але мала перспективу корегування. Тож у цілому його майно могло становити інтерес для евакуації більшовицькою владою.

Отже, радянська влада на території України у 1918 р., хоча й мала доволі міцну базу суспільної підтримки, але відчувала свій тимчасовий характер, залежність від зовнішніх обставин. Власне, цим і пояснювалася її політика щодо авіаційної галузі. Розуміючи стратегічне значення авіації, більшовики запроваджують спеціальні інституції у цій сфері. Головною метою їхньої діяльності стала нормалізація системи управління галуззю через здійснення ревізії майна, технічного й кадрового потенціалу. Проте із наближенням несприятливої політичної ситуації владні органи стали опікуватися евакуацією майна, що перебувало під їхнім контролем. Водночас споживацьке ставлення до авіаційної галузі за умов тимчасового періоду призводило до руйнації потенціалу останньої.

¹⁰ Там само. Арк. 7.

¹¹ Там само. Арк. 8.

¹² Там само. Арк. 9.

¹³ Там само. Арк. 11.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1.

⁹ Там само. Арк. 6.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бонч-Бруевич М. Вся власть советам! Воспоминания. Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1957. 359 с.
- Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції (марець 1917 р. — грудень 1919 р.)). Ч. 2. Київ — Відень, 1920. 328 с.
- Ленин В. И. Заседание ВЦИК 10(23) ноября 1917 г. Доклад о переговорах с Духониним. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. Т. 35: Октябрь 1917 — март 1918. Москва: Издательство политической литературы, 1974. С. 63.
- Михутина И. Украинский Брестский мир: путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и Правительством Украинской Центральной Рады. Москва: Европа, 2007. 288 с.
- Солдатенко В. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті. К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. 521 с.
- Татарчук В. Авіаційний аспект діяльності Київського політехнічного інституту в період Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2014. Вип. 22. С. 135–148.

REFERENCES

- Bonch-Bruievich, M. (1957). *Vsia vlast sovetam! Vospominaniia*. Moscow [in Russian].
- Vynnychenko, V. (1920). *Vidrodzhennia natsii (Istoriia ukrainskoi revoliutsii (marets 1917 r. – hruden 1919 r.))*, Vol. 2, Kyiv-Viden [in Ukrainian].
- Lenin, V. (1974). *Zasedanie VTsIK 10(23) noiabria 1917 g. Doklad o peregovorakh s Dukhoninym*. In *Polnoie sobranie sochinenii*, Oktiabr 1917 – mart 1918, Vol. 35, 63, Moscow [in Russian].
- Mikhutina, I. (2007). *Ukrainskii Brestskii mir: put vykhoda Rossii iz Pervoi mirovoi voyny i anatomiia konflikta mezhdu Sovnarkomom RSFSR i Pravitelstvom Ukrainskoi Tsentralnoi Rady*. Moscow [in Russian].
- Soldatenko, V. (2012). *Revoliutsiina doba v Ukraini (1917–1920 roky): lohika piznannia, istorychni epizody, kliuchovi postati*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tatarchuk, V. (2014). *Aviatsiinyi aspekt diialnosti Kyivskoho politekhnichnoho instytutu v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.)*. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 22, 135–148, Lviv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 26.09.2021 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Оксана ЛОБКО,

кандидатка історичних наук,
Український центр розвитку музейної справи,
Київ, Україна

Oksana LOBKO,

PhD in History,
Ukrainian Center for Museum Development,
Kyiv, Ukraine

e-mail: oxanka777@yahoo.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3455-3554>

Маловідомі сторінки життя родини Лєдоховських. Архітектор Ігнатій Лєдоховський: творчість та доля

У статті на основі аналізу нововиявлених джерел висвітлено маловідомі сторінки історії спольщеної родини Лєдоховських гербу Салава й представлено біографії київського архітектора Ігнатія Лєдоховського (13 (25) травня 1867 — з 2 на 3 березня 1932) і його родини: братів Кароля (1871–1931) та Станіслава (1874–1940). Архітектор, цивільний інженер Ігнатій-Владислав Казимирович Лєдоховський працював у Києві у першій чверті ХХ ст. і залишив містянам неповторні споруди у стилі модерн, що ось уже впродовж століття є окрасою міста.

Ключові слова: Ігнатій-Владислав Казимирович Лєдоховський, генеалогія, родина Лєдоховських, Стрільники, архітектор Києва, модерн у Києві.

Little-Known Pages of Ledokhovskhy Family's Life. Architect Ignatyi Ledokhovsky: Creativity and fate

Ignacy-Władysław Ledóchowski worked in Kyiv in the first quarter of the twentieth century. He left the citizens of Kyiv unique buildings in the Art Nouveau style, which has become the decoration of the city for the last few centuries. Based on the analysis of newly discovered sources, the article highlights the little-known pages of the history of the Polish szlachta Ledokhovsky family (Szalawa coat of arms) and presents biographies of Kyiv architect Ignatyi Ledokhovsky (1867–1932) and his family; brothers Karol (1871–1931) and Stanislaw (1874–1940).

The scientific novelty of this article is highlighted by revealing new information relating to the biography of the architect Ledokhovsky and his family. It was discovered that the future architect Ignacy-Władysław Ledóchowski was born in the village of Strilnyki (pol. Strzelniki), Vinnytsia region, in 13 in old style (25 new style) May 1867, and died on the night of March 2 to 3 1932, in Warsaw, where he was buried. His parents were Kazimir, son of Vladyslav and Jozefa nee Danielevich, Ledokhovsky.

The article traces the biographies of his two younger brothers Karol and Stanislav, clarifies the history of the estates of this branch of the Ledokhovsky family in Podillya, in the Right-bank Ukraine. This research on the life and work of the architect Ledokhovski will reveal unknown until now details of his biography, increased materials on his life and work in Ukraine and Poland, as well as some practically unknown members of the Ledokhovsky family.

Key words: Ignacy-Władysław Ledóchowski, genealogy, Ledokhovsky family, Strilnyki, architect of Kyiv, modernism in Kyiv.

Кінець ХІХ ст. для міста Києва став періодом бурхливого розвитку економіки, культури та освіти. Саме тоді у столиці було зведено чимало монументальних споруд, які нині репрезентують європейське обличчя міста. Шкода, багато архітекторів, авторів будівель того часу, й досі залишаються невідомими, а проектування і будівництво окремих споруд помилково приписують іншим зодчим через брак відповідних записів чи архівних документів.

Останніми роками дослідниками було доведено, що кілька найкращих архітектурних споруд Києва спроектував будівничий Ігнатій-Владислав Лєдоховський¹, батько київського модерну. Понині це «одна з найбільш таємничих постатей

¹ Авторка вдячна за допомогу в пошуку матеріалів та за надання консультацій Агнешці Поспішель (Варшава), Станіславу Лєдоховському (Podkowa Leśna), Юлії Орел, Андрію Дмухайло, Володимирі Пастушенко, Олені Мокроусовій, Марії Кадомській.

у історії архітектури Києва», як про нього говориться практично у кожній статті чи дослідженні про архітектуру Києва. На превеликий жаль, в архівах збережено всього кілька проектів чи креслень споруд Ледоховського із відповідним підписом, а про авторство деяких будівель ми можемо лише робити припущення. Однак виразні будинки, автором яких він є та проектування яких йому приписують, є шедеврами архітектури доби модерну. Часто втаємниченого поляка Ледоховського порівнюють із поляком Городецьким, який так само багато зробив для розбудови Києва².

Чимало дослідників історії Києва зазначає, що про київського зодчого Ігнатія Ледоховського майже немає біографічних відомостей. Не рахуючи численних інтернет-публікацій з описами його творінь, маємо лише декілька статей, де дуже коротко зазначені деталі біографії видатного митця. Чи не першим про нього згадав архітектор, реставратор і дослідник архітектури Володимир Леонтович. У його рукописі І. Ледоховський лише зазначений у переліку київських авторів XIX — початку XX ст. (Мокроусова О., 2016. С. 69)³. Мистецтвознавець Сергій Гіляров у своєму нарисі про архітектуру Києва передвоєнної доби здійснив аналіз київських будинків та вказав Ледоховського як автора кількох об'єктів у стилі модерн (Гіляров С., 1936. С. 37–39). Про архітектора згадували дослідники історії Києва, описуючи історичну забудову міста кінця XIX — першої чверті XX ст. Тут варто згадати розвідки Дмитра Малакова (Малаков Д., 1999. С. 12–13). Невелика за обсягом, але дуже змістовна за біографічними деталями стаття, у якій висвітлено особистість архітектора Ледоховського та його доробок, була написана Анною Лобановською (Лобановская А., 1997. С. 37–39), а уточнення до цієї статті зробив Михайло Кальницький (Кальницкий М., 1997. С. 39). Власне, А. Лобановська першою з дослідників здійснила цікаві припущення щодо можливої дати народження архітектора, окресливши період 1860–1870-ті роки. Також було вказано на ймовірне місце його народження в м. Ямпіль, що, як з'ясувалось під час нашого дослідження, є дещо неточним. Помилковими виявилися уточнення А. Лобановської щодо освіти архітектора та його професійної діяльності. Дослідниця зазначає, що вперше згадку про Ледоховського виявлено в київських книгах за 1906 р., натомість

² URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2015/11/20/kiyivskiy-modern-5-budinkiv-arhitektora-ledohovskogo> (дата звернення: 04.04.2022).

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 1686. Оп. 1. Спр. 11. Леонтович В. Архитекторы, инженеры-строители и скульпторы, работавшие в Киеве в период 1855–1925 гг. Киев, 1961. 48 л.

нами було знайдено відповідну інформацію про його проживання у Києві на вул. Банківській, 6 в адресних книгах за 1905 р. Побудови у Києві, які могли належати авторству Ледоховського, вивчає та описує у численних напрацюваннях фахівчиня з історії київської архітектури XIX–XX ст. Олена Мокроусова. Нею опрацьовано архівні документи та здійснено атрибуцію кількох будинків, що належали авторству цього видатного архітектора (Мокроусова О., 2018. С. 78–81). Проте біографічні дані про відомого київського зодчого Ігнатія Казимировича Ледоховського не знайшли належного розгляду в науковій літературі, так само як і не остаточно висвітлено обставини й результати його діяльності в Києві.

Метою статті є реконструкція біографії та деталей творчості архітектора Ігнатія Ледоховського через залучення нових, невідомих раніше біографічних і генеалогічних даних, представлення нововиявлених архівних матеріалів, що стосуються родини архітектора і біографії самого київського зодчого. Першорядне завдання дослідження — залучити до наукового обігу раніше незнані матеріали з українських і польських архівів, що суттєво доповнять наявні розвідки про діяльність І. Ледоховського, висвітлять невідомі подробиці його біографії, розширять матеріали про життя та діяльність в Україні й Польщі представників родини Ледоховських. Методика дослідження ґрунтується на загальнонаукових методах узагальнення, аналізу і синтезу, системному підході, історико-порівняльному та бібліографічно-описовому методах, які допомагають визначити коло джерел наукової біографістики та порівняти їх між собою.

Ігнатій-Владислав Ледоховський. Майбутній архітектор та цивільний інженер граф Ігнатій-Владислав Ледоховський (Ignacy Władysław Ledóchowski) народився 13 травня 1867 р. в маєтку своїх батьків у селі Стрільники (пол. Strzelniki), охрещений четвертого червня того ж року⁴. Згадаємо, що у XIX ст. на території Російської імперії, до якої належало село Стрільники, побутував юліанський календар, який лише в 1918 р. був замінений на григоріанський. Відповідно до цього, дата народження Ігнатія-Владислава Ледоховського 13 травня за старим стилем — 25 травня 1867 р. за новим. У статті ми використовуємо написання імені Ігнатій, тому що в існуючій історіографії вживання польського імені цієї персони зафіксоване як Ігнатій Казимирович Ледоховський, а не як

⁴ Державний архів Хмельницької області. Ф. 685. Оп. 2. Спр. 1038. Арк. 319 зв. Подільська римо-католицька духовна консисторія. Метричні записи Ямпільського деканату Краснянського костелу та навколишніх сіл.

вимагає сучасний правопис — Ігнаци/Ігнацій/Ігнацій.

У метричному записі під номером 36 «высокоблагородными родителями Игнатия Владыслава» зазначено Казимира та його законну дружину Юзефу з «Данильвичов» (Данилевичей) Ледоховських. Літера «у» в тексті з прізвиськом батьків перекреслена священником. Замість неї згори написана мала літера «о» — ЛедуОховских. Поруч вписано, що ці виправлення зроблені 21 вересня 1878 р. На нашу думку, вищезгадані зміни в записах прізвища родини Ледоховських із метричної книги села Стрільники були зроблені в рік отримання Ігнатієм свідоцтва про закінчену освіту в реальному училищі Св. Павла в Одесі

зادля уніфікації документів членів родини. Хресними дитини було записано Фердинанда Дединського та Евеліну Івацинську.

Запис про народження Ігнатія-Владислава Ледоховського нами було знайдено в метричних книгах Римсько-католицької церкви Святого Антонія містечка Красне Ямпільського повіту Подільської губернії, до якої належало село Стрільники Краснянської волості, де проживали батьки майбутнього архітектора. Зараз Стрільники входять до Шаргородського району Вінницької області, а до Другої світової війни адміністративно належали до Шпиківського району. Село межувало із Рахнами-Лісовими, де була найближча залізнична станція (рис. 1).

№	Число		Кто, где, кого и какими родителями и крестными.	Каких родителей, когда и где, т.е. в каком месте родились крестные.	Кто были по имени и прозвищу крестные при Священнике и кто присутствовал.
	Воскресения	Траурного			
36	13	4	Игнатий Владыслав Швейцарский, когда, где, кого и какими родителями и крестными.	Владислав Ледоховский, когда и где, т.е. в каком месте родились крестные.	Кто были по имени и прозвищу крестные при Священнике и кто присутствовал.

Рис. 1. Метричний запис про народження Ігнатія Казимировича Ледоховського від 13 (25 за н. ст.) травня 1867 р. в с. Стрільники Подільської губернії.

Державний архів Хмельницької області. Ф. 685. Оп. 2. Спр. 1038. Арк. 319 зв. Публікується вперше

Ледоховські герба Салава. У різні часи до історії родини Ледоховських звертались як польські, так і українські дослідники. Останніми роками посилалась увага до маєтків Ледоховських на Волині та відомих представників їхнього роду. Ґрунтовним дослідженням про давнє походження та історію цієї родини є монографія дослідника Садока Баронча (Barącz S., 1879. 220 s.), який опублікував давні документи та з'ясував родинні зв'язки сімейства, але, на думку В. Собчука, припустився неточностей у встановленні ознак спорідненості Ледоховських (Собчук В., 2012. С. 92–126). На початку 2000-х років у Польщі вийшло дві книги про Ледоховських. Перша «Aby pozostał nasz ślad: dzieje rodu Ledóchowskich» написана представником родини Мечиславом Ледоховським (Ledóchowski M., 2002), а друга «Ród Ledóchowskich — Ojczyźnie i Bogu» (Ród Ledóchowskich, 2008) — дослідження, видане в 2008 р. Музеєм історії Варшави до

виставки, організованої цим закладом. Видатним представникам родини присвячені окремі розвідки в Польщі. Родиною Ледоховських адмініструється власний сайт⁵.

Рід Ледоховських належав до спольщеного руського шляхетського роду католиків. Майбутній архітектор та гілка його родини веде свій родовід з так званої першої волинської лінії Марчіна Ледоховського.

Давній рід Ледоховських походить з XV ст. Історик В. Собчук у статті «Шляхетський рід Лідихівських у XV — середині XVII століть» зазначає: пани Лідихівські — відома українсько-польська спільнота крові, традиційно приписувана до герба Салава, гніздом якої було старовинне волинське село Лідихів. Рід Лідихівських, пізніше Ледоховських, започаткував подільський боярин Нестор, який перебрався на Волинь і в 1442 р.

⁵ URL: <http://www.ledochowski.eu/>

отримав тут від великого князя литовського маєток Лідихів. Тривалий час нащадки Нестора належали до дрібної шляхти, тому до середини XVI ст. про них практично немає згадок. За два століття у володінні зем'ян Лідихівських побувало 17 поселень південно-західної Волині, серед яких було навіть одне містечко. Але до середини XVII ст. рід не зумів вийти за межі регіону, в якому сформувався, і маєтково проникнути в інші землі Речі Посполитої. До того ж часто маєтки належали Лідихівським лише короткотривалий період або епізодично, а саме родові гнізда під час численних поділів і переділів постійно дробилося (Собчук В., 2012. С. 92, 123, 126).

Нарощування зем'янами Лідихівськими суспільної активності починається з Макара і його внука Самуеля, перший з яких тривалий час займав уряд кременецького земського писаря, а другий — кременецького земського судді. Саме третій син Самуеля, Марчін Ледоховський (помер 1676 р.), заклав першу лінію волинську, до якої належало сімейство героїв цього дослідження⁶.

Родина використовувала прізвища, що мали кілька версій правопису. Як-от, Лідихівські, змінено у пізніших часах на Ледуховські (Ledóchowski, Leduchowski), Ледоховські/Ледуховські (Ledochowski), Халька-Ледуховські (Halka-Ledóchowski) та просто Галка (Halka). Представники родини мали герб Салава (Шалава, Szaława): конструкція із зображенням кола з трьома хрестиками всередині, яке в річ-посполитську добу отримало назву «Салава» і, потрапивши до друкованих гербовників, стало основою для формування відповідної гербової спільноти (Однороженко О., 2009. С. 151). На родовому гербі написано девіз «Avogum respice mores» (Поважай звичаї пращурів). Представники родини були легітимовані у 1870 р. дворянами по Київській губернії (Станіслав-Марчін, кузен Казимира Владиславовича Ледоховського)⁷. Родина мала графський титул, який було підтверджено нею в Російській імперії в 1845 р. На Київщині та Волині проживало кілька гілок родини Ледоховських, які частково були пов'язані між собою давніми пращурами.

Село Стрільники. Щодо села Стрільники, власності родини Ледоховських, де народився Ігнатій Ледоховський, то Галки-Ледоховські володіли цією місцевістю, ймовірно, від першої чверті XIX ст. Відомо, що граф Ігнатій Ледоховський (син Яна Ледоховського та Юлії з Бентковських) наприкінці існування Речі Посполитої служив бригадиром польських військ. Крім чималої частини родинного Лідихова та Дранчі на Волині

мав ще значну частину села Перенятина, повністю села Підзамче й Комарівку та присілки Старики, Підлипки, Стоянівку, Круки й Валігурі. Але десь наприкінці XVIII й початку XIX ст. розпродав свої володіння в Кременецькому повіті й переїхав на постійне проживання в село Стрільники Ямпільського повіту Подільської губернії, яке перебувало в його власності. У результаті розпродажу свого спадкового майна належна йому частина родового гнізда Лідихова роздробилася на десять шматків. Окрім попередніх великих маєтностей від свого дядька Дмитрія Ледоховського отримав маєток Кисилин у Володимирському повіті. У той час помістя Лідихів складалося з корінного села та присілків Польської Дранчі й Руської Дранчі, а господарювали в ньому два представники відомого шляхетського роду Ледоховських, осілого тут ще в середині XV ст. (Собчук В., 2017. С. 249).

Вищезгаданий Ігнатій Ледоховський, очільник головного суду Подільської губернії, ймовірно, не мав спадкоємців (з документів відомо лише, що він був живий у 1822 р.). Нами було з'ясовано, що його мати Юлія з родини Бентковських герба Правдич перебувала у двох шлюбах. У першому з Яном Ледоховським мала двох дітей: Анну, дружину Станіслава-Костки Дунін-Сулгостовського, та згаданого Ігнація, а в другому зі Станіславом Дунін-Сулгостовським — сина Яна. Оскільки Ігнатій Ледоховський не залишив нащадків, то маєтність Стрільники дісталася у спадок Дуніним-Сулгостовським. У родинному маєтку зберігалася велика бібліотека родини Дуніних із книгами грецькою мовою. Власниками землі у наступні роки стали діти, ймовірно, Станіслава Дуніна-Сулгостовського — Фелікс (1820–1855), Іполит та Вінцентій, які теж по собі не залишили нащадків. Імена цих представників родини не записані в генеалогіях, відомо лише, що вони були «Станіславовичі», ім'я матері в документах не вписано, на нашу думку, нею була згадана Юлія з родини Бентковських. Окрім того, у трьох братів Станіславовичей був ще один рідний брат Ксаверій, державний радник, власник реліквії «Портфель Наполеона I»⁸, одружений з Юлією Карлівною Ледоховською (1806–1876), рідною сестрою Владислава Ледоховського, діда архітектора. Ксаверій Дунін у 1850-х роках теж володів частиною землі у Стрільниках. Усі частини маєтку Стрільники після смерті останнього з братів Вінцентія Дуніна дісталися рідним племінникам та племінницям: дві частини братам Пйотру та Юзефу Дуніним-Сулгостовським (свої землі вони за «уступочним актом» від 1856 р. передали Даніїлу Домініковичу Корчинському) та дві частини відповідно їхнім сестрам

⁶ ЦДДАК України Ф. 247. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–4; 6 зв. Родинні документи Ледоховських. Генеалогія родини.

⁷ Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Cz. 1, t. 14. S. 61.

⁸ Kurjer Warszawski: dodatek poranny. R. 70, nr 267 (27 września 1890). S. 2; R. 73, nr 60 (1 marca 1893). S. 2.

Людвіці з Дуніних-Сулгостовських (у шлюбі Владислава Ледоховська, бабка Ігнатія-Владислава Ледоховського) та Юлії (Юліанни) з Дуніних-Сулгостовських (у шлюбі Мацейова Дунін-Лабендська). Усі згадані власники — це діти Яна та Вікторії з Потоцьких (герба Золота Пилява) Дуніних. Одна частина маєтку за заповітом Вінцентія Дуніна-Сулгостовського від 1859 р. дісталась Казимиру Ледоховському⁹.

Так, бабка архітектора Ігнатія-Владислава Ледоховського, яка була онучкою Юлії з Бентковських та Станіслава Дуніна, стала власницею частини маєтку в Стрільниках, як і її син Казимир. Відповідно до архівних документів, на кінець 1866 р. 36,81 % земельної власності у селі належало Даніїлу (Данієлю-Яну) Домініковичу Корчинському, а 45 % перебувало у володінні Казимира Ледоховського. На 1862 р. невеликим земельним наділом у Стрільниках володів колезький радник Олександр Миколайович Семашко. В архівних документах бабка та дід, Людвіка й Владислав, а потім і батько Ігнатія, Казимир¹⁰, згадані повноцінними власниками цієї землі. Вже на останню чверть XIX ст. маєтність було продано родиною Ледоховських та розділено між кількома родинами на декілька частини: Мазуркевичами, бароном Маасом та іншими власниками чи орендарями цих земель (як капітану Мазуру та його сестрі Бенькевич). Сьогодні у селі немає збереженого маєтку родини Ледоховських, а на місці колишньої їхньої садиби, де за наступного власника Аристарха Мааса розміщувався господарчий двір, розташовані ділянки місцевих мешканців і городи (за наступних власників Стрільників центральне дворище було перенесене в інше місце у селі).

Граф Казимир-Теофіл-Ян Ледоховський (Казимеж) — батько Ігнатія Ледоховського — був освіченою, інтелектуальною людиною та відіграв значну роль у житті своїх синів. Точна дата народження Казимира Владиславовича невідома. З архівних матеріалів знаємо, що 1 травня 1837 р. в Шидловецькій каплиці (с. Шидлівці, Кам'янець-Подільський район) був укладений шлюб між ясновельможним графом Владиславом Ледоховським 19-ти років та ясновельможною графінею Людвікою Дунін (Сулгостовською), яка мала 23 роки — це дідусь та бабуся Ігнатія. Обое молодих були з парафії Краснянського костелу села Стрільники. Під час шлюбу були присутні

⁹ Российский государственный исторический архив. Ф. 577. Оп. 29. Ед. хр. 2095. Л. 42–44. Выкупные акты села Стрельники.

¹⁰ ЦДДАК України. Ф. 442. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 4. По рапорту Ямпольського пристава; Ф. 486. Оп. 5. Спр. 598. Арк. 53. Засвідечення довірності, виданого поміщиком К. В. Ледоховським дворянину А. Э. Гродзкому на продаж його імення в с. Стрельники Подольської губернії. Записи книги довірностей за 1871 год.

батьки молодого: граф Кароль Ледоховський¹¹, зі сторони молоді були Ян та Вікторія з Потоцьких Дуніни (Сулгостовські). Свідками вписані Теодор Потоцький та Мацей Дунін-Лабендський¹². Ймовірно, у найближчі роки після шлюбу народився їхній син Казимир. У метриках знайдено запис про те, що у подружжя був ще один син Пшемислав (ймовірно народжений у 1859 р.), який помер 3 квітня 1875 р. у віці 16 років у селі Комарівка Кременецького повіту, де й був похований¹³. У польських генеалогіях немає записів про інших дітей цього подружжя.

Певні життєві обставини змусили Казимира Ледоховського продати спочатку частину родинного маєтку в Стрільниках, а зрештою і всі землі, що належали родині Ледоховських у цьому селі. Остаточний продаж відбувся у 1871 р. На життя граф заробляв, обіймаючи посади адміністратора чи управляючого маєтків та цукрових заводів. Відстежити географічні та часові проміжки такої діяльності практично неможливо. У польському товаристві Казимир Владиславович користувався повагою та кілька разів обирався до ради, що керувала сільськогосподарським товариством¹⁴. За свідченнями тогочасної преси, саме у 1887 р. батько майбутнього архітектора очолив бюро громадського комітету під егідою київського сільськогосподарського товариства для працевлаштування і можливого переселення поляків-офіціалістів та найманих управлінців підприємств, які втратили посади внаслідок економічної кризи, до інших регіонів¹⁵. Цей проект успішно почав втілюватися, але несподівано голова комітету помер. Згадане бюро мало утримуватись за кошти графа Владислава Браницького зі Ставищ.

Дослідницею Марією Кадомською в газеті «Киевлянин»¹⁶ виявлена інформація про смерть Казимира Ледоховського у Києві в липні 1887 р. Цю інформацію підтверджує геральдик та генеалог А. Бонецький¹⁷. Знайдені нами метричні

¹¹ У цьому метричному записі мати молодого не була зазначена, але прописано, що вона «з Дунінов» [з родини Дунін], у польських генеалогіях її взагалі не зазначено, можливо, що ця особа або дуже рано померла, або детальніші дані про неї не збереглися. Найімовірніше, що вона походила з родини Дуніних, власників села Стрільники. У другому шлюбі Кароль Ледоховський був одружений з Теофілою Дунін-Сулгостовською.

¹² Метрика Збрязького костелу за 1837 рік. URL: <https://www.facebook.com/groups/255702205915292/post/400022634816581> (дата звернення: 04.04.2022).

¹³ URL: <http://wolyn-metryki.pl/Wolyn/index.php> – Ledóchowski

¹⁴ Kuryer Lwowski. 3 Sierpnia. 1887. S. 4.

¹⁵ Газетна замітка. Kronika Rodzinna: pismo dwutygodniowe R. 20, nr 9 (1 maja 1887).

¹⁶ Казимир Ледоховский: [сообщение о смерти]. *Киевлянин*. 1987. 6 июля. № 145.

¹⁷ Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Cz. 1, t. 14. S. 61.

виписки по костелу святого Олександра у Києві за 1887 р. дають ширшу картину життя Казимира Ледоховського, сина Владислава та Людвіки з Дунін-Сулгостовських (Сулгостовських) герба Либідь Ледоховських. З метричного запису за 5 липня 1887 р. під номером 179 знаходимо інформацію про те, що цього дня помер граф Подільської губернії Ямпільського повіту Казимир Ледоховський у віці 47 років від запалення легенів у Києві. Поховано його було за кілька днів на римокатолицькому київському цвинтарі. Покійний залишив «вдову Дору з Проскурів (у документі про шлюб вписано її імена як Дорота-Геновефа) та синів від першої дружини (ймовірно, на той час вже покійної) Юзефи з Данилевичей: Ігнація, Кароля та Станіслава»¹⁸.

У некролозі з газети «Киевлянин» згадано, що помер Казимир Ледоховський у будинку на вул. Михайлівській, 18 у Києві. Винос тіла до костелу Св. Олександра, де він був відспіваний, здійснювався із будинку Миславського¹⁹. Цей будинок належав Олександрі Василівні Миславській у період 1871–1892 рр. Вона його отримала від свого батька, київського купця Василя Назаровича Смирнова. Станом на 1884 р. у будинку було 4 квартири — дві 4-кімнатні й дві 6-кімнатні. На першому поверсі були розташовані торговельні приміщення. До 1877 р. будинок здавався під Київське реальне училище (пізніше — вул. Велика Житомирська, 2).

Доля матері Ігнація Юзефи з Данилевичей невідома. Вдалося з'ясувати, що народилась вона близько 1850 р. і померла, вочевидь, у 1879 р., бо на 1880 р вона вже була покійна. Знайдено документ про другий шлюб у Ржищеві Казимира Ледоховського, вдовця 42 років, з 18-річною Доротою-Геновефою Проскур, дочкою Францішка та Валерії з Непокуйчицьких Проскурів²⁰. За цим документом Казимир згаданий як парафіянин Білоцерківського костелу, вдівець.

З рукописних досліджень «Історія Стрільників» покійного історика-краєзнавця з села Стрільники Панаса Васильовича Кострубея відомо, що в одного з власників села пана Ледоховського було 6 синів. Чи дослідник мав на увазі Казимира Ледоховського, чи його попередників з іншої гілки родини Дуніних — встановити не вдалось, а генеалогічні довідники цієї інформації не підтверджують. Брак відповідних

документів та розпорошеність метричних книг по різних архівах України теж не дають змоги перевірити достовірність цієї інформації.

Наразі достеменно відомо, що у Казимира на час смерті в 1887 р. окрім Ігнація-Владислава було ще двоє синів — Кароль-Юзеф та Станіслав-Антоній, який народився 13 червня 1874 р. в селі Півці (пол. Piwce)²¹ Канівського повіту Македонської волості, де жила родина, тому що на місцевому цукровому заводі тоді працював К. Ледоховський. Станіслав Казимирович Ледоховський прожив довге життя, помер 24 жовтня 1940 р. та похований у Варшаві. Життя Кароля (Карла) Ледоховського нам вдалось частково простежити. Знайдено некролог на його пам'ять, звідки можна дізнатись певні деталі біографії родича київського архітектора.

Народився Кароль-Юзеф Ледоховський 4 листопада 1871 р. за старим стилем у селі Македони Канівського повіту Македонської волості неподалік містечка Ржищів на Київщині²². Помер 25 липня 1931 р. у Луцьку, де був похований на місцевому цвинтарі²³. Навчався в Пулавах, ймовірно, в Інституті сільського господарства і лісівництва. До 1892 р. цей заклад мав навчальний рівень, відповідний проміжному між технікумом і вищим професійним училищем. Навчальний заклад Кароль закінчив у 1892 р., отримував також початкове навчання в Одесі разом зі своїми братами²⁴, потім вступив до Харківського технологічного інституту, який мусив покинути через свої політичні погляди. До революції Ледоховський був задіяний у господарчо-земельній адміністрації, до чого мав великий хист. Довгий час завідував маєтковою адміністрацією Ігнація Станіславовича Щеньовського на Поділлі з центром у Капустянах. Станом на 1910 р. Кароль Казимирович Ледоховський значиться бухгалтером, членом наглядової ради Товариства взаємодопомоги трудящих осіб. Відомо що у 1911 р. він працював у селі Межирівська-Слобідка Жмеринського повіту Вінницької області вже як управляючий винокурного заводу Ігнація Щеньовського. За рік цей завод приносив 23 тисячі рублів прибутку, а найближча пошта

²¹ ЦДІАК України. Ф. 1268. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 6 зв. — 7. Метрична книга Ржищевського костелу за 1874–1876 та інші роки.

²² ДАКО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 280. Метричні книги Києво-Васильківського деканату. Метрики Ржищевського костелу за 1871 рік.

²³ Przegląd Wołyński: Łuck, Równe, Kowel, Włodzimierz, Krzemieniec, Dubno, Ostróg, Korzec R. 8, nr 30 (2 sierpnia 1931) — некролог. S. 2–3.

²⁴ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). Ф. 52 (Одеське реальне училище Св. Павла). Оп. 1. Спр. 2778. Навчальна справа К. К. Ледоховського.

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 1268. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 163. Метричні записи м. Київ за 1887 р.

¹⁹ Подяка за інформацію з газети «Киевлянин» та доповнення про власників будинку на Михайлівській, 18 пані Марії Кадомській, дослідниці давньої будівлі на вулиці Михайлівській.

²⁰ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). Ф. 312. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 17. Метричні книги Києво-Васильківського деканату. Метрики Ржищевського костелу за 1880 рік.

адреса була у Чернятині²⁵. Працював у винокурному відділенні Подільського Товариства сільського господарства і промисловості, де був членом правління (станом на 1911 р.) (Колесник В., 2007. С. 47–48). Після початку Жовтневого перевороту 1917 р. Кароль Ледоховський через Константинополь залишив Україну і вирушив до Польщі. Дорогою певний час гостював і працював у Ризі. Пізніше переїхав до Луцька, де оселився вже надовго. У 1927 р. стає віцепрезидентом (віцебурмістром) міста Луцька (є інформація, що він був також і міським головою — бурмістром Луцька) (Wierzejski W. K., 1939. S. 99). Після завершення каденції працював у галузі страхування і отримав свій останній пост — комісар міської каси. Не був одружений.

Саме у помешканні брата Кароля у Києві на початку 1900-х років оселився Ігнатій Казимирович після повернення з навчання. Ймовірно, що він жив і раніше у місті, адже тут мешкав і працював його батько. Проживали брати за адресою Банківська, 8, хоча у адресній книзі за 1905 р. зазначена адреса Банківська, 6²⁶ (чи то друкарський огріх, чи така була справжня перша адреса — ми не знаємо, бо у наступні роки запис поруч із прізвищем Ледоховського був змінений на адресу Банківська, 8), а адресні книги з 1911 до 1915 рр. подають адресу проживання — вул. Михайлівська, 12, на 1916 р. — вул. Тургенівська, 28 (рис. 2).

Ось що нам відомо про освіту самого Ігнатія. Його ім'я зафіксоване в документах учнів Одеського реального училища Св. Павла. На 1886 р. він значився у 6 класі (навчання тривало шість років та плюс один додатковий за бажанням). У списку учнів цього середнього навчального закладу окрім І. К. Ледоховського знаходимо записи про навчання його братів: «Ледоховський К. К. [Кароль Казимирович], Ледоховський Станіслав Антоній К. [Казимирович], Ледоховський А. К.» (інформації, чи Ледоховський А. К. був ще одним братом Ігнатія, чи іншим представником цієї родини, поки не знайдено)²⁷. В Одеському реальному училищі в ті роки освіти здобував і Владислав Городецький, теж уродженець Поділля. Семирічну реальну освіту він отримав у 1885 р., з ним у подальші роки у Києві буде працювати й архітектор І.-В. Ледоховський.

Вищу освіту Ігнатій-Владислав здобув у Гентському університеті (Uniwersytet Gandawski, Gand, Gent) — одному з найбільших університетів

Фландрії, північної частини Бельгії. Викладання усіх предметів велось французькою мовою. Навчався майбутній архітектор на інженерному факультеті, точні дати навчання невідомі (Epszstein T., 1998. S. 180).

Рис. 2. Брати Кароль, Станіслав та Ігнатій (праворуч) Казимировичі Ледоховські (Варшава, 1920-ті роки).

Фотографія з приватного архіву Станіслава Ледоховського (Польща). Публікується вперше

Крім того, нам вдалось знайти згадку про Ігнатія Ледоховського серед слухачів технічної Академії, у майбутньому — Вищій політехнічній школи у Львові (сучасний Національний університет «Львівська політехніка»). У списку слухачів під номером 1344 вписано «Ledóchowski Ignacy, ur. Strzelniki (Rosya) 1867, real., 1892–3 I (I — wydział inżyniery; інженерний відділ. — О. Л.); закінчив реальну школу з іспитом зрілості²⁸. Про відповідні дати навчання у Львові протягом 1892–1893 рр. згадує і польський історик Тадеуш Епштейн (Epszstein T., S. 192), посилаючись на попередню працю своєї колеги Каміли Мрозовської (Mrozowska K., 1989. S. 206–207).

Різкий поворот у житті Ігнатія Ледоховського стався у Києві перед революцією 1917 р., коли від дифтерії померла його кохана дружина й п'ятирічна донька²⁹. Точну дату цієї трагічної події, імена рідних і місце поховання близьких архітектора допоки не вдалось встановити. У записах наявних метричних книг по

²⁵ Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Сост. В. В. Филимонов. Каменец-Подольский, 1911. С. 283.

²⁶ Вєсь Києв: адресная и справочная книга. Киев, 1905. С. 224.

²⁷ ДАОО. Ф. 52. Оп. 1. С. 26 (справи братів Ледоховських вказані під номерами 2776–2779).

²⁸ Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy» słuchaczy politechniki we Lwowie. Lwów, 1897. S. 235.

²⁹ Інформація отримана від пана Станіслава Ледоховського, двоюрідного онука Ігнатія. Пан Станіслав 1932 р. народження проживає у Польщі.

Олександрівському та Миколаївському костелу за період 1914–1917 рр. не виявлено жодних згадок про померлих членів родини Ледоховських (проте не факт, що його дружина була католичкою). Зазначимо, що за цей період спостерігається погана збереженість метричних книг та відсутність більшої частини відповідних записів.

У подальші роки після революції ніяких слідів діяльності Ігнатія-Владислава Ледоховського у Києві не виявлено. Доля архітектора склалась, ймовірно, добре, бо у сприятливий час він зміг виїхати до родини брата Станіслава у Варшаву, щоб продовжити свою діяльність вже там.

Згадаємо детальніше про рідного брата — Станіслава Ледоховського, з яким довгий час працював Ігнатій. У молоді роки Станіслав супроводжував свого батька Казимира у різних поїздках, зокрема для експорту цукру, під час його відвідин Одеси та інших чорноморських портів. Освіту юнак здобув у Херсонському морському училищі, яке успішно закінчив. Його прізвище вдалось знайти у списку учнів за 1891 р. Пізніше він поїхав на навчання до Ліверпуля (Англія) і служив першим помічником на кількох кораблях. Після повернення на батьківщину намагався розвинути в Польщі економіку, пов'язану з судноплавством і транспортом між Західною Європою та Чорним морем. Підготував плани залізничної лінії, яка могла з'єднати Гданськ через Варшаву та Львів з портами на Чорному морі, а також розробки водних шляхів Вісла-Буг-Дніпро та Вісла-Сан-Дністер³⁰.

В одній із поїздок Станіслав познайомився з власниками фірми «Заклади металевих виробів» (Zakłady wyrobów metalowych) у Варшаві й став її управителем. У 1909 р. він придбав компанію і активно розвивав бізнес, а в подальші роки до нього приєднався і брат Ігнатій. Російсько-бельгійське товариство металевих виробів «Russobelge» було засноване на початку ХХ ст., асортимент продукції був різноманітним: тут виготовляли праски, плити, балюстради та сходи, дверні ручки й багато іншого. Відтоді, коли граф Станіслав Ледоховський очолив фабрику, він зосередився на виробництві огорожувальної сітки. У 1914 р. Ледоховський зміг створити у Варшаві акціонерне товариство з виробництва цільно-решіткового металу «Граф С. Ледоховський та компанія». У 1921 р. фабрика була перейменована на «Польська фабрика монолітних сіток графа Станіслава Ледоховського SA» (Polska Fabryka Siatki Jednolitej Hrabiego Stanisława Ledóchowskiego SA)³¹, яка розташовувалась на

вул. Пшемислова, 24/32 у Варшаві. Монополія цієї продукції на ринку проіснувала до початку Другої світової війни, хоча з'явилися виробники дешевшої сітки. Саме це товариство дало можливість Ігнатію Казимировичу жити й працювати у Варшаві.

Згадаємо ще про діяльність Станіслава Ледоховського, пов'язану з морем. До 1914 р. він заснував Товариство морського сховища «Belge d'Entrepôts Maritimes» з відділеннями у Варшаві, Миколаєві та румунському Галаці. У наступні роки Товариство відкрило філії в Антверпені та Брюсселі й змінило назву на «Бельгійська морська торгово-транспортна компанія BELMAREB». Станіслав Казимирович створив судноремонтну майстерню в Миколаєві, плануючи перетворити її на судноверф³². Так само у Миколаєві у Ледоховського був завод цільно-решітчастого металу на вул. Слобідській, 1. Однак у 1927 р. підприємство було закрито через економічний спад, який зробив експорт деревини до Бельгії нерентабельним. Можемо припустити, що у цій діяльності брату допомагав й Ігнатій Казимирович.

Не можна не згадати досягнень Станіслава-Антонія Ледоховського у заснуванні першого у Польщі морського музею, який розташовувався у Варшаві на вул. Пшемислова, 32. Організація музею була завершена в 1932 р. Заклад проіснував до початку війни, експонуючи моделі кораблів польського флоту (старі та сучасні), картини про море, карти, гравюри, плакати, фотографії та публікації на цю тему. Поруч із музеєм були майстерні, де будували моделі кораблів. Після війни колекції музею були передані (за заповітом графа Ледоховського) до Морського музею Балтійського інституту в Щецині³³. Пізніше вони потрапили до Національного музею в Щецині, де зараз представлені в експозиції.

Разом із великим підприємством у Варшаві братами Ледоховськими було перебудовано будівлю під номером 26/28, що отримала назву «Готель Ледоховського». Стара будівля була зведена ще на поч. ХХ ст. для російсько-бельгійського товариства металевих виробів. Коли у 1920-х роках Станіслав Казимирович остаточно розірвав співпрацю із бельгійцями, то зробив у будинку готель для поміщиків, які приїжджали до Варшави. У готелі було 62 номери та центральне опалення. Перших гостей зустріли

тону, штукатурки та огорож. Майже вся Гдиня, військовий порт в Гдиня-Оксиве та укріплення Вестерплатте були зведені на сітці «Ledóchowski».

³² Biuletyn Biura Propagandy i Informacji Morskich i Museum Morskiego Stanisława Hr. Ledóchowskiego. 1937. Nr 1. S. 9.

³³ URL: <https://ledochowski.eu/Ledsite%20test%20images/History/Stan%20L%20Muzeum%20Morskie.pdf> (дата звернення: 04.04.2022).

³⁰ Wiadomości — Biuletyn Informacyjny Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku. Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku, Nr 8 (173) sierpień 2017.

³¹ Однорідна (монолітна) сталева сітка «Ledóchowski» використовувалася в будівництві для зміцнення залізобе-

у 1926 р. У родині Ледоховських збережені креслення з перебудови цього об'єкта.

З метрики костелу Найсвятішого Спасителя у Варшаві під номером 413 знаходимо запис про другий шлюб вдовця Ігнатія Казимировича, який відбувся 4 листопада 1921 р. Другою дружиною інженера Ледоховського стала незаміжня вчителька Юзефа Опонська, що мала 31 рік. Подружжя мешкало у будинку на вул. Пшемислова, 32 (пізніше — Морський музей Станіслава Ледоховського). Подальша доля другої дружини архітектора невідома.

Через кілька років після смерті Ігнатія Казимировича Ледоховського (1932) помирає його рідний брат Станіслав (дата смерті 24.10.1940), а 8 серпня 1944 р. на заводі на очах родини було розстріляно тодішнього його власника Едварда Ледоховського³⁴, небожа Ігнатія та єдиного сина Станіслава. Через низку трагічних подій у родині та Другу світову війну документи у костелах тієї частини Варшави, де останні роки життя проживав Ігнатій Казимирович Ледоховський (район Солець), не збереглися. Тому нам не вдалося встановити, в якому саме храмі могли відспівувати покійного Ледоховського у 1932 р., а отже й внести відповідні записи про смерть та місце поховання у метричні книги. Саме через ці сумні збіги подій родина не володіє інформацією про те, на якому цвинтарі його було поховано. Збережена лише дата смерті Ігнатія Казимировича, яка сталась у ніч з 2 на 3 березня 1932 р. у Варшаві. Будь-які пошуки місця поховання не дали результатів. Також питання назви цвинтаря, де було поховано архітектора, залишається відкритим для подальших пошуків. У тогочасних газетах теж не знайдено повідомлення чи некрологу про смерть архітектора.

Завод Ледоховських у Варшаві на вул. Пшемислова, 24 у 1950 р. націоналізували, коли розпорядженням президента Польщі від 11 жовтня 1950 р. було встановлено примусове державне управління певними великими підприємствами³⁵. Після 1990-х років родина Ледоховських змогла повернути будинок у власність. У 1997 р. цю будівлю в них викупила страхова компанія “Amplico MetLife” і відремонтувала для офісів. Зараз будинок колишнього готелю Ледоховських виходить на вул. Пшемислову та Козьмінську. Заводу також належали будівлі на території вул. Пшемислова № 30 та 32 (Морський музей)³⁶. Будинок під № 26/28 перебудував

під потреби часу саме Ігнатій Ледоховський (про це розповів представник родини Станіслав Ледоховський). Існує також план реконструкцій заводських приміщень, що спроектував Ігнатій Казимирович на початку 1920-х років, але ці ідеї не були втілені у життя.

Проекти архітектора І. Ледоховського.

За недовгі роки перебування та плідної роботи у Києві зодчим Ігнатієм Ледоховським було створено кілька цікавих зразків будинків у стилі європейського (французько-бельгійського) модерну. У «Зводі пам'яток історії та культури України»³⁷ зазначено інформацію про чотири будинки авторства І. Ледоховського: це прибуткові будинки № 19 та 21 на вул. Назарівській (раніше Ветрова) 1907–1911 рр. — авторство атрибував у 1930-х роках мистецтвознавець С. Гіляров; знаменитий «Будинок зі зміями» на вул. Великій Житомирській № 32 (дім С. Чоколової, 1910–1911 рр. У «Зводі пам'яток» зазначено його авторство як «можливе») та № 33 на вул. Олесь Гончара (Мала Володимирська) — клініка Петра Еразмовича Качковського, 1907–1908 рр. (Малаков Д., С. 12–13).

Ще одна будівля, що її часто зараховують до спадку цього архітектора, розташована за адресою вул. Костьольна, 7. Це прибутковий будинок дворянина польського походження, підполковника, відставного полковника інженерних військ Олександра Леонардовича Козеровського, 1913 р. (Мокроусова О., 2018. С. 78–80). Будинок на вул. О. Гончара і будинок на Костьольній оздоблював ліпниною один і той самий скульптор — Федір Соколов, з яким часто співпрацював у своїх проєктах Ледоховський. Слід зауважити, що атрибуцію авторства споруди на вул. Костьольній, 7 провела Олена Мокроусова. За останні роки вона відкрила кілька будинків авторства І. Ледоховського. Нещодавно було встановлено авторство архітектора Ледоховського на будівлю Георгіївської лікарні (пров. Георгіївський, 9). Знайдена дослідницею газетна публікація про освячення у 1912 р. нового будинку лікарні у Георгіївському провулку, 9 свідчить, що приймальна кімната була прикрашена шістьма картинами Вільгельма Котарбінського (Мокроусова О., 2021. С. 150–157). Будинок Георгіївської лікарні був зведений в стилістиці модерну в 1911–1912 рр. У справі з Державного архіву м. Києва, знайденої авторкою, збереглося креслення прибудови до невеличкого старого півтораповерхового будинку-садиби на вулиці Рейтарській (знесений) з автографом Ледоховського (датування 1911 р.) — одним із трьох відомих на сьогодні автографів зодчого

³⁴ URL: <http://www.ledochowski.eu/rodzina/historia.html> (дата звернення: 04.04.2022).

³⁵ Monitor Polski, Nr A-114/poz. 1434. S. 914.

³⁶ URL: <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/przemyslowa-32>, <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/przemyslowa-26>, <http://www.warszawa1939.pl/galeria-powiazany/przemyslowa-2628-fabryka>, <http://www.warszawa1939.pl/obiekt-powiazany/przemyslowa-widok-ogolny>

³⁷ URL: http://history.org.ua/LiberUA/kiiev_katalog/3.pdf (дата звернення: 04.04.2022).

(Мокроусова О., 2016. С. 70)³⁸. На проєкті перебудови чітко видно підпис і згадку імені й прізвища архітектора: «И. К. Ледоховский» (написано російською мовою). Цілком вірогідно, що І. К. Ледоховський склав проєкт і самої лікарні, креслення головного корпусу теж збереглися, але без авторського підпису. Атрибуцію дослідниці підтверджують і деякі архітектурні риси будівлі, подібні до відомих робіт майстра (Там само. С. 69–70).

Нещодавно дослідниками Києва було виявлено документи ще з двома кресленнями та підписами архітектора: це другий особняк Олександра Леонардовича Козеровського на вул. Багговутівська, 14 (1909–1910 рр. побудови) (Мокроусова О., 2018. С. 81) і так званий «Будинок із мухами» на вул. Володимирській, 93, де Ледоховський здійснив надбудову третього поверху.

Окрім того, висувають припущення, що на величезному закинутому та сплюндрованому Кирилівському кладовищі є вцілілий склеп братів Петра і Антона Качковських. Для Петра, який помер у 1911 р., Ледоховський виконав замовлення на будинок лікарні в 1907 р. Існує дуже слабе припущення, що автором проєкту склепу в стилі модерн теж міг бути він. Адже у медичному середовищі Ледоховського знали, а контакти з родиною Качковських могли привести саме до такого замовлення, враховуючи попередній досвід. На жаль, з цього приводу відсутні як архівні матеріали, так і згадки у тогочасній пресі. Існують питання і щодо авторства Ледоховського прибуткового будинку на вул. Симона Петлюри, 8.

Отже, наразі у Києві відомо 8 споруд, що атрибутовані та пов'язані з архітектурною

діяльністю Ігнатія Казимировича Ледоховського: вул. Назарівська № 19 та № 21; Велика Житомирська № 32; Гончара № 33; Костьольна № 7; Георгіївський провулок № 9; Багговутівська № 14 і Володимирська № 93.

Збереження інформації про визначні архітектурні об'єкти у місті Києві та пам'ять про архітекторів, які працювали над цими об'єктами, є вкрай важливим завданням. Інтерес до постаті архітектора І. К. Ледоховського зумовлений тим, що його споруди відіграли помітну роль у формуванні нового історичного середовища, якнайширше унаочнюють тогочасний архітектурний стиль. Адже не буде перебільшенням стверджувати, що праці Ігнатія-Владислава Казимировича Ледоховського, за висловом А. Беломєсяцева, є тим «вдалим поєднанням фантастичності мистецтва з реалізмом архітектури, яке лише на колії модерну могло принести цінний художній результат» (Беломєсяцев А., 2012. С. 167).

Систематизація інформації про архітектора І. Ледоховського та його родину, збереження та поширення біографічних даних про цих людей були головною метою цієї статті. Високоосвічений і неймовірно талановитий будівничий Ігнатій Казимирович Ледоховський, вихований на кращих європейських зразках, залишив нашим сучасникам архітектурні творіння, які досі є окрасою Києва та викликають захоплення як загальним плануванням, так і деталями. Дев'яносто років, що віддаляють сучасників від знаного архітектора, є гарним приводом осмислити вагомість спадщини Ігнатія-Владислава Казимировича Ледоховського, віддати йому шану та надати можливість містянам висловити вдячність зодчому за його непересічний талант. Ми віримо, що столиця України дочекається меморіальної дошки цьому творцю.

³⁸ Цитування за архівним документом із Державного архіву м. Києва. Ф. 143. Оп. 3. Спр. 85. Арк. 77.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Беломєсяцев А. Архітектура Києва кінця XIX — початку XX ст.: теоретико-методологічні передумови та реалії архітектурної практики. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2012. Вип. 8. С. 7–244.
- Гіляров С. Архітектура Києва передвоєнної доби. *Соціалістичний Київ*. 1936. № 4. С. 37–39.
- Кальницький М. «Смутные догадки» и строгие факты. *Архитектура и престиж*. 1997. № 3–4. С. 39.
- Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918). Вінниця: Розвиток, 2007. 160 с.
- Лобановская А. Архитектор-легенда Игнатий Ледоховский (факты и предположения). *Архитектура и престиж*. 1997. № 3–4. С. 37–39.
- Малаков Д. Модерн на вулиці Олеса Гончара, 33-Б. *Янус. Нерухомість*. 1999. № 3 (112). С. 12–13.
- Мокроусова О. Внесок польських архітекторів Києва XIX — початку XX століть у формування історичного образу міста. *Українсько-польські архітектурні візії: Погляд крізь часи та епохи*. 2016. Вип. IX. С. 63–75.
- Мокроусова О. Георгіївська лікарня в Києві. Невідомий слід Вільгельма Котарбінського. *Антиквар*. 2021. № 5/6. С. 150–157.
- Мокроусова О. Лінія доли на долоні Києва. Вулиця Костьольна. Київ: Либідь, 2018. 96 с.

- Однороженко О. Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV–XVIII ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2009. 545 с.
- Собчук В. Шляхетський рід Лідихівських у XV — середині XVII століть. *Крізь століття: Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя*. Львів, 2012. С. 92–126.
- Собчук В. Історична Волинь: Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. 316 с.
- Barącz S. Pamiętnik szlacheckiego Ledochowskich domu. Lwów, 1879. 220 s.
- Epszstein T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku. Warszawa, 1998. 235 s.
- Ledóchowski M., ...aby pozostał nasz ślad: dzieje rodu Ledóchowskich. Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2002.
- Mrozowska K. Les étudiants polonais à Gand (1856–1913). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, n. 88 (1989). S. 206–207.
- Ród Ledóchowskich. Ojczyźnie i Bogu. Praca Zbiorowa. Warszawa, 2008.
- Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834–1920. Warszawa, 1939. 160 s.

REFERENCES

- Bielomiesiatsev, A. (2012). Arkhitektura Kyieva kintsia XIX – pochatku XX st.: teoretyko-metodolohichni peredumovy ta realii arkhitekturnoi praktyky. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhennia kulturnoi spadshchyny*, 8, 7–244, 167 [in Ukrainian].
- Hiliarov, S. (1936) Arkhitektura Kyieva peredvoiennoi doby. *Sotsialistychnyi Kyiv*, 4, 37–39 [in Ukrainian].
- Kalnitskiy, M. (1997). “Smutnyie dogadki” i strogie fakty. *Arkhitektura i prestizh*, 3–4, 39 [in Russian].
- Kolesnyk, V. (2007). *Podilskie tovarystvo silskoho hospodarstva i silskohospodarskoi promyslovosti (1896–1918)*. Vynnytsia [in Ukrainian].
- Lobanovaia, A. (1997). Arkhitekto-legendy Ignatyi Ledokhovskiy (fakty i predpolozheniia). *Arkhitektura i prestizh*, 3–4, 37–39 [in Russian].
- Malakov, D. (1999). Modern na vulytsi Olesia Honchara, 33-B. *Yanus. Nerukhomist*, 3 (112), 12–13 [in Ukrainian].
- Mokrousova, O. (2016). Vnesok polskykh arkhitektov Kyieva 19 – pochatku 20 stolit u formuvannia istorychnoho obrazu mesta. *Ukrainsko-polski arkhitekturni vizii: Pohliad kriz chasy ta epokhy*, IX, 63–75 [in Ukrainian].
- Mokrousova, O. (2021). Heorhiivska likarnia v Kyievi. Nevidomyi slid Vilhelma Kotarbinskoho. *Antykvary*, 5/6, 150–157 [in Ukrainian].
- Mokrousova, O. (2018). *Liniia doli na doloni Kyieva. Vulytsia Kostolna*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Odnorozhenko, O. (2009). Ukrainka rodova heraldyka doby serednovichchia ta rannioho modernu (XIV–XVIII st.) [Ukrainian Family Heraldry of the Middle Ages and Early Modern Periods (14–18 centuries)]. *Candidate's thesis*, Kyiv [in Ukrainian].
- Sobchuk, V. (2012). Shliakhetskyi rid Lidykhivskykh u XV – seredyni XVII stolit. In *Kriz stolittia: Studii na poshanu Mykoly Krykuna z nahody 80-richchia* (pp. 92–126), Lviv [in Ukrainian].
- Sobchuk, V. (2017). *Istorychna Volyn Pivnichnyi zachid Ukrainy v rehionalnomu ta lokalnomu vymirakh mynuloho*. Kremenets [in Ukrainian].
- Barącz, S. (1879). *Pamiętnik szlacheckiego Ledochowskich domu*. Lwów [in Polish].
- Epszstein, T. (1998). *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*. Warszawa [in Polish].
- Ledóchowski, M. (2002). ...aby pozostał nasz ślad: dzieje rodu Ledóchowskich. Wrocław [in Polish].
- Mrozowska, K. (1989). Les étudiants polonais à Gand (1856–1913). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 88, 206–207 [in Polish].
- Ród Ledóchowskich. (2008). *Ojczyźnie i Bogu. Praca Zbiorowa*. Warszawa [in Polish].
- Wierzejski, W. K. (1939). *Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834–1920*. Warszawa [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 08.04.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Джерелознавство

Sources Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.113>
УДК 94 (477) «17»

Юрій МИЦИК,

провідний науковий співробітник
Інституту української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського
Національної академії наук України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: mytsyk2002@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Yurii MYTSYK,

Leading Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archeography and Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Sciences (History), Professor,
Kyiv, Ukraine

Інна ТАРАСЕНКО,

наукова співробітниця
відділу актових археографій
Інституту української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського
Національної академії наук України,
кандидатка історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: innatarasenko86@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

Inna TARASENKO,

Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archeography and Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

З листів лубенського полковника Леонтія Свічки

У статті представлені архівні документи, листи лубенського полковника Леонтія Свічки, що стосуються його зв'язків з компанійським полковником Іллею Новицьким. Йдеться про вирішення проблем постачання прикордонних військ провіантом, грошима, розташування компанійців на зимових квартирах на Лубенщині, розв'язання конфліктів між компанійцями та місцевими жителями.

Ключові слова: Гетьманщина, Лубни, гетьман, полковник, листи.

From the Letters of the Lubny Colonel Leontiy Svichka

The article presents archival documents, letters of Lubny colonel Leontiy Svichka concerning his connections with civilian colonel Ilya Novytsky, solving problems of supplying border troops with provisions, money, location of companions in winter apartments in Lubny region, resolving conflicts between comrades and locals. The letters published in the article also shed light on the defense of the borders of the Hetmanate from the attacks of the Horde, on the contacts of Svichka and Novytsky with the Hetman of Ukraine Ivan Mazepa.

Key words: Hetmanshchyna, Lubny, Hetman, colonel, letters.

Біографії української козацької старшини XVII ст. вивчені недостатньо, хоча деякі з них все ж були об'єктом дослідження видатного знавця історії Гетьманщини Олександра Лазаревського. Зокрема, про основоположника козацького роду Свічок (Леонтія) сказано небагато через обмежену джерельну базу. Щоправда ім'я Свічки коротко згадується на сторінках літописів Самовидця й Величка, а його зображення на відміну від переважної більшості полковників збереглося аж двічі (портрет і зображення на іконі).

Леонтій Свічка (Леонтій Назаренко) народився, очевидно, в 30–40-х роках XVII ст. у родині покозаченого шляхтича Назара Свічки. Можна припустити, що походив з Лубенщини, точніше з Пирятина, де стояв його будинок, і ще замолоду обрав військову кар'єру. У 1665 р. він став лубенським полковим осавулом і перебував на цій посаді щонайменше 2 роки, а у 1666 р. у складі делегації гетьмана Івана Брюховецького відвідав Москву. У липні 1671 р. Леонтій Свічка знову обійняв посаду полкового осавула, а згодом його підпис як судді бачимо під Конотопськими статтями 1672 р. про обрання Івана Самойловича лівобічним гетьманом. Не пізніше серпня 1675 р. він міцно утвердився на посаді полкового осавула і перебував на ній до свого обрання лубенським полковником у липні 1687 р. (Кривошея В. В., 2005. С. 218). Як осавул Леонтій Свічка з наказу гетьмана Івана Самойловича в липні 1683 р. проводив встановлення кордонів Мгарського монастиря, у 1684 р. засідав разом з іншими представниками полкової верхівки при розгляді поточних лубенських справ тощо (Універсали українських гетьманів, 2004. С. 794; Документальна спадщина, 2021. С. 215). У 1679 та 1685 роках лубенський полковник Максим Ілляшенко надав йому універсали на будівництво млина в с. Дейманівка під Пирятином і на р. Удай (Універсали українських гетьманів, 2004. С. 883–884).

Після обрання Івана Мазепи гетьманом Леонтій Свічка став лубенським полковником, замінивши відставленого з цього уряду Григорія Гамалію. Обіймаючи цю посаду, вступив у конфлікт із переяславським полковником Леонтієм Полуботком через спірні землі біля р. Суха Оржиця. Ця суперечка між двома Леонтіями у 1690 р. вирішилася перемогою Л. Свічки, очевидно тому, що Мазепа не хотів посилення прихильників колишнього гетьмана (Л. Полуботок якраз належав до них). Ця історія стала об'єктом дослідження також Миколи Стороженка (Стороженко Н. В., 1887. С. 580–584; Стороженко Н. В., 1890. С. 434–447). Зазначимо, що вже тоді територія Пирятинщини стає місцем основних маєтностей Свічки.

У 1693 р. Леонтій Свічка бився проти ординців, які вдерлися на землі лівобічної Гетьманщини,

причому діяв разом із Семеном Палієм. З ним же у березні 1694 р. ходив в успішний похід на Казикермен. Все ж як воєначальник Свічка припускався й помилок. Приміром, у 1696 р. під час ординського наскоку на Говтву полковник ухилився від проведення розвідки всупереч гетьманському наказу, за що отримав догану від Мазепи, який докоряв йому за це, ставлячи на карб Свічки його пристрасть до збагачення. Останній реабілітувався, переслідуючи у тому ж році ординців разом із компанійцями полковника Іллі Новицького, беручи участь у Кримських 1687 і 1689 рр. та Азово-Дніпровських походах 1696 і 1697 рр. У 1689 р. Свічка був у складі делегації гетьмана Івана Мазепи, яка прибула до Москви.

15 (5) серпня 1699 р. Леонтій Свічка помер після тяжкої хвороби, залишивши свою власність дружині Домніці (уроджена Лещенко), синам Василю, Лук'яну та Івану і дочкам Зіновії, дружині пирятинського протопопа Якова Филиповича, Ганні й Любові (його заповіт був написаний 14 (4).08.1699 р.). По смерті полковника Мазепа видав три універсали його вдові та синам Василю й Лук'яну (син Іван був ще молодим), «респектуючи... на значние праці и услуги небожика пана Леонтия Свічки» (Універсали Івана Мазепи, 2002. Ч. I. С. 339).

Документальна спадщина Леонтія Січки збереглася неповно. Попри це 14 універсалів лубенського полковника були надруковані Іваном Бутичем (Універсали Івана Мазепи, 2002. Ч. I. Додатки № 20, 30, 46, 50, 57; Ч. II. Додатки № 28–36). Один універсал Свічки від 26 (16).12.1695 р. був чомусь пропущений (Стороженки, 1908. С. 453–454), а один лист лубенського полковника до Новицького від 9.02 (31.01).1691 р. виданий Іваном Григоровичем (Акты, 1853. С. 46–247). У першому з них Свічка сповіщає про отримання через компанійського сотника наказу гетьмана Мазепи щодо підготовки провіанту для війська. Ще 5 універсалів та 2 листи Свічки до компанійського (охочокомонного) полковника Іллі Новицького були надруковані нами (Документальна спадщина. № 107. С. 111–112, 118; о. Юрій Мицик, 2021. С. 110–111). Якраз у 6-томному фамільному архіві Новицького, що зберігається у фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, нами було виявлено ще 15 листів Свічки, написані в період з 1688–1696 рр., які й наведено нижче.

Низка листів стосується традиційних для листування Іллі Новицького сюжетів: забезпечення компанійцям провіанту, грошима, розташування їх на зимових квартирах, розгляд конфліктів між компанійцями і місцевим населенням (див. листи № 2–5, 7, 9, 12, 13, 15), є й запрошення відвідати його дім у Пирятині і їхати разом у Батурин до гетьмана (№ 2). У листі 1690 р. (№ 5) стигло згадується також з'їзд у Батурині, де Л. Свічка мав

скаржитися перед гетьманом Мазепою на кривди компанійців, а в епістолах 1691 і 1696 рр. (№ 6, 14) висловлюється подяка за сповіщення «о оборотах неприятельских». Лист 1693 р. (№ 10) містить подяку за «пересланне належного мені... листу» Мазепи. Про послання гетьмана, подане Свічки 15 (5).10.1693 р., і про розпуск війська по домівках згідно з гетьманським наказом йдеться в епістолі № 11. У листі 1694 р. (№ 11) Свічка повідомляє про висилку «писара міського ператинського» (Михайла Опришка) для розслідування шкоди, вчиненої на пасіці Новицького якимсь жителем с. Хитці. В епістолі 1696 р. (№ 14) Свічка дякує Новицькому за новорічне привітання і згадує, зокрема, про гетьманський наказ, «жебым сам

в килко сотнях зоставал в Пиратині, а инние всі свої сотні розстановив в городках в Яблуневи, Оржици и Горошині для обороны от неприятелів», що й було виконано.

Листи друкуються за правилами, розробленими Ярославом Дзирою, із незначними поправками (так, літера «ять» передається літерою «і», а не «i» курсивним). Нерозбірливі слова позначаються знаком (...)*, а втрачені слова чи фрагменти тексту через дефект рукопису — [...].

Таким чином, вдалося розширити коло джерел, що висвітлюють життєвий шлях лубенського полковника Леонтія Свічки, відкрити нові сторінки його біографії, уточнити низку дотичних до неї фактів.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1853. Т. 5. 321 с.
Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. К., 2007. 1144 с.
Документальна спадщина Свято-Преображенського монастиря XVII–XVIII ст. К., 2021. 506 с.
Кривошея В. В. Українська козацька старшина. К., 2005. 260 с.
Стороженки. Фамильный архив. К., 1908. Т. 6. 798 с.
Стороженко Н. В. К истории рода Свечек? *Киевская старина*. 1887. № 11. С. 580–584.
Стороженко Н. В. Полуботок или Свечка? (Эпизод из истории малороссийского землевладения 2-ой половины XVII в.). *Киевская старина*. 1890. № 12. С. 434–447.
о. Юрій Мицик. Полтавщина (з документів XVII — поч. XVIII ст.). *Полтавський краєзнавчий музей: маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Харків, 2021. Вип. XVI. С. 110–111.
Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Київ — Львів, 2002. Ч. I. 780 с.
Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ — Львів, 2004. 1088 с.

REFERENCES

- Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii.* (1853). Sankt-Petersburg [in Russian].
Doba Hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh. (2007). Kyiv [in Ukrainian].
Dokumentalna spadshchyna Sviato-Preobrazhenskogo monastyria XVII–XVIII st. (2021). Kyiv [in Ukrainian].
Kryvosheia, V. V. (2005). *Ukrainska kozatska starshyna*. Kyiv [in Ukrainian].
Storozhenki. (1908). *Familnyi arkhiv*. (Vol. 6) [in Russian].
Storozhenko, N. V. (1887). K istorii roda Svechek? *Kievskaiia starina*, 11, 580–584 [in Russian].
Storozhenko, N. V. (1890). Polubotok ili Svechka? (Epizod iz istorii malorossiiskogo zemlevladieniia 2-oi poloviny XVII v.). *Kievskaiia starina*, 12, 434–447 [in Russian].
Mytsyk, Yu. (2021). *Poltavshchyna (z dokumentiv XVII – poch. XVIII st.)*. *Poltavskiy kraieznavchyi muzei: malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok*, XVI, 110–111 [in Ukrainian].
Universaly Ivana Mazepy (1687–1709). (2002). Vol. 1, Kyiv-Lviv [in Ukrainian].
Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilyovycha (1657–1687). (2004). Kyiv-Lviv [in Ukrainian].

ЛИСТИ

№ 1

1688 травня 25 (15). — Пириятин

«Мсці пне полковнику Войска их црского пресвітлаго влчства Запор[озского]комонний и приятелю зичливий.

Извіствую в. мс. мс. пану, же скоро отримавъши през сотника вашего поданий нам от ясневелможного добродія мс. пна гетмана ординанс, зараз во всем полку моем приказалем войтам готовить борошно на чотири місяці ведле устави товариству и на лигомину гроши, тилко им рук не казалем давати пошир (?). Зачим я сам буду од (?) ясневелможного добродія мс. пна гетма[на] сегодня и одизжу 15 мая. Якую устно отримаю н[...] грошми будут давати тие сами (?), так и одержат, а все будет готово. Зачим повернуся з Батурина, так пилю приказалем. Счом и в. мст., м. мс. пану, извісно подавши, застаю зичливим в. мс. мс. пану зичливий приятел Леонтий Свічка, полковник Вой[ска] их црского прес[вітлого] вел[ичества] Запор[озского] лубенский.

[3] Пириятин мая 15 [ро]ку 1688».

ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14278. Оригінал.

№ 2

1688, грудня. — Ромни

«Мсці пне полковнику комонний, велце мой мсці пне и любимий брате.

Любо бым яко найроднійший в. мс., моего мс. пна и милого брата, вчинити, жеби задля частого приїзду счасливого вашего в Снятин людей оних од становиска и поденного (?) товариству полку в. мсного уволнил, чога и так не отмовляя для (?) в. мс., моего мс. пна и милого пртля, товариства и с килка звіст(...)*, а на сей час если юж на місяци викт свой побрала через [...]ста нехай хоч и постоят, бо ми тому несвідоми як о пан судя нш полковий з вашею ж старшиною розполяж[ене] на станцію товариство, счо не уволнили Снянинсчини для проїзду вашего, а если даст Бг свт хвалебних дочекати, велце прошу в. мс., моего мсці пна и милого брата, зав[ітат] в домовку ншу в Ператин, еднаково тракт будет пр[...] з нами посполу на Прилуку в Батурин. А в том буде[т...]ля в. мс., моего мс. пна, от нас и наперед с Перятина вліве[...], а простовати в Батурин для повиншованя фестол[...]бливим добродія его млсти пна гетмана. Тил[ко по]корне прошу в. мс., моего мсці пна и блгодітеля, хтій з [...] своей и любві братерской битністю своєю мене в д[ому] нашом навидити, яко ж и пан судя наш полковий на т[от час] прибудет и нам. Іміти будем о всем пораду и розъго[вор] як он пн. судя росположил и в Снетинсчину товар[ист]ві личби, счо в лубенской дивизии стоят товар[иство...] всем роспитавшися, слушне буде вчинити полегк[ост] и ведлут сінув, о которих пишет до нас ясневелможн[ий его] млст пн. гетман, жеби с полку ншого отпровад[ити?] до Санджарова и до Кобеляку и в том можем на их оглянутися а на тот час нехай біднии стривают, бо як и сам в. мс., муї мсці пн., о том добре знаете, же и сенчане писчат, с плачем волаючи, жеби и от их товариства з десяток могли где звести, счо пн. Гамалія на Бадакву не пускает стояти. Теди и на тих потреба взгляд міти, як и на в. мстиних, тилко дай Бже свт дочекавши в добром здоровю, о всем [...] могум порядитися. А на сей час зичу от Гсда Бга доброго здоровя в. мс., моему мсці пну, и зичливой братерской приязни с поволностью моею себе офірую, застаючи назавше в. мс., моему мс. пну и милому пртлви всего добра зичу и рад приятюл Леонтий Свічка, полковник Войска [их црского] пр[е]с[ві]т[ло]го влчства Запор[озкого] лубенский.

[Дан з Ром]на декамврия [...]я 1688 року».

ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14260. Ушкоджений оригінал, завірений підписом Л. Свічки.

№ 3

1689, листопада 1 (жовтня 22). — Пириятин

«Их црского прстлого влчства Войска Запорозкого мосцівий пне полковнику охотнокомонний, велце мні мсцівий ласкавий пртелю и брате.

Счо ознаймуеш в. мс. мс. пн., же одержалисте от добродія ясневелможного его мсці пна гетмана в городи на зимовлю станцію сходити поважний указ и позволенне, за такову теди добродійскую

братерскую приязнь велце в. мсти, моему мосці пну, дякую. А для распорядження по звиклих станциях товариства, з умислу пна писара и суддю полковых от себе посилатимем. Которим на якое місце зволити зехати, нам ознайміте, братерско просше, полежаючи мя при том звиклому в. мсти, мс. мс. пна, аффектові, яко и естем.

В. мсти, моему мосцівому пну, всего добра цале зичливый и рад служу поволний их црского прстлого влчства Войска Запорозкого полковник лубенский Леонтий Назарович Свічка.

В Пиратині октовр[ия] 22 року 1689».

ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14384. Тогочасна копія.

№ 4

1690, листопада 30 (20). — Пирятин

«Мсці пне полковнику комонний, велце мой мсці пне и брате.

Скоро по вчитанню писма донесеного мні од в. мсти, мсці пна брата моего, в котором змінкуете, же по выданом ординансі од ясневелможнаго добродія, его млсти мсці пна гетмана, и по зъревідованню е[не]ралних войскових особ полку товариства в. мстиного, ест вказ оним расположенние станции в полку ншем Лубенском, велце дякую в.мс., же млст ваша мні звістило. Того ж часу посылаю до в. м[лсти] своего писара полкового Леонтия Кичкаровского з реестрами всіх городов полку моего. В котором описано где к[...] посполитих людей кроме тих, що в подданстві застают. И он, п. писар нш, мает од нас науку, же ведле сотця людей и товариства станцию расположити, жебы безгрішно было. И в. мст од своего боку придайте особу абы по указу велможнаго доб[родія] [ра]спородили все товариство в котор(?)[...]х. Повторе в. мс. мс. пну за сим [...]по[...] звиклой мя братерской поліцаю приязни, застаюч[и] назавше в. мсти, м. мс. пну, всего добра зычливим пртелем и братом их црского пресвітлого влчства [Войска] Запорозкого полковник лубенский Леонътий Свічка.

[З П]ирятина [но]еврия 20 1690 року».

ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14273. Оригінал.

№ 5

1690, грудня 24 (14). — Пирятин

«Мсці пне полковнику комонний, мой мсці пне и брате.

[Пиш]еш в. мсть до мене о том, же товариство полку в. мстиного девяност члвка стоят в д[...] Лубенской с конми на станці зимовой и особливих вашого ж полку коней десятеро [кон]них по той же новой устави пнскої сіном и оброком кормятся, за що в. мсти барзо жалую от долегливости горожан лубенских, якобы то писар наш полковий з своей подлости так много товариства с кунма члвка девядесят, яко и коней арматн[их] десят, постановити умислил у Лубнях на станції зимовой. А то еще над приказ [...] оним лубенцям уменшал члвка десят, где міло по порахунку нашом стат [то]вариства полку вашего ціле члвка сто в Лубнях самих и по селах належных до го[...], а вшакже оние арматние десятеро коний не сами лубенці, але з лукомцями подлуг поданой им от нас науки, тие арматние коней десят оброком и сіном кормят и [...]ни кормити. А в нас у Пиратині тож коней шестеро наших полкових арматних, яко и по инших городах в полку нашом, коней арматних наших полкових же поки на зимовую годувлю розстановили, где много належит подлуг людей посполитих на сто члвка по ухвалі всіх войтув, як оние межи собою и ведлуг рее[стра], якие у себе міют постановилы. Зачим в. мсть господара полкового и во вшеляких п[...]ках наших, в чом міем волю и розум до справованя діл нам належных в. мсти в полку нашом расправовати албо на що учити, повинен в. мст своїм [пол]ком завідовати комонним, а не городовим Лубенским и о науку жадную в. мсти не потребуем. А що и о Леонтию, писару своем, доносиш нам на писмі, виражаю[...] о той стаці, взятой з его села Калайдинец належную роковую, велможному [до]бродієви, его млсти мсці пну гетманови, до двору его пнского в Батуриин, я[...] часткою и даровал оного Леонтия, то тую стацію впрд наложили сотники к[...] тирний так в городі, яко и по селах всіх и в Калайдинцях, еще до виправованя виразного пнского універсалу на надане села наложил стацію за сей минувший [...]. Якая повинна сего року и отбиратися, бо юж и попроважена в Батуриин, волно будет велможному добродієви, его млсти мсці пну гетману из Батурина оному заслуженцови видат, а ми юж у другий раз не будем стаці по людях накладати для оного. А если в. мсти ест барзо вдячним в заслугах рицерских и в справах военных ділний, то можеш в. мсть из своих маетностей вспоможена дати, а нас в тиквах жадних не уражати ні листовне, ані заочне, за що могу даст лы Бг жалебних свт дочекавши, на зїздї в Батуриині

пред велможним добродієм пном гетманом о всем нашем уприкреню діючимся от в. мсти жалост свою предложити. Бо мію в реестрі добродія его млсти мсці пна гетмана, яко и в преватном листі его пнском, же товариства полку твоего чтириста и полчварта десят, а в листі вашом, писаном к нам и в реестрах от вас, нам поданих, десят на звише, не знат одкул узялося новопрсталих товариства, яких и над указ велможного добродія его млсти мсці пна гетмана, з любви нашої давши місце в полку нашом, при тум же товариству на зимовую станцію росположилисмо, хоч иншіи и баткув або домівки свої тут же в полку нашом міючие, о чом того ж часу даст ли Бг розговорим. А на сей час звиклой мя приязни братерской неотмінной полецаю, застаючи назавше в. мсти, моему мсці пну, всего добра зичливым приятелем и братом их црского пресвітлого влчства Войска За[порозского] лубенский полковник Леонтий Свічка.

С Ператина декам[врия] 14 д. 1690».
IP НБУВ. Ф. II. Спр. 14280. Оригінал.

№ 6

1691, лютого 1 (січня 22). — Пириятин

«Мосці пне полковнику комонний, велце мой мосці пне брате.

За поданную нам о оборотах неприятельских відомост, велце братерско в. мсти мосцівому пну дякуем. Которая ес[ли...] и вперед міла о таких же небезпеченствах отколь в. мсти появиться, хтій ми в. мс. мс. пн. нам вскорє ознаймовати, пртелско прошу. На поважное теж в. мс. мс. пна жаданне писалем до пна суді своего полкового, розказуючи, жеби козаки сметинские для оправлення городка своего и на оправу церкви Божое сметинское за [Дні]пр по дерево сосновое ехали, а от лубенское езди юж уволнилием. Тое предложивши, звиклому мя в. мс., м. мс. пну, полецаю аффектови, застаючи назавше в. мсти мосцівому пну всіх добр прияючий брат и поволний до услуг их црского прес[ві]тл[o]го влчства Войска Запор[озского] полковник лубенский Леонтий Свічка.

[3] Пириятин 22 генвара року 1691».
IP НБУВ. Ф. II. Спр. 14279. Оригінал.

№ 7

1693, вересня 1 (серпня 22). — Пириятин

«Мосцівый пне полковнику охочокомонный, велце мні ласкавый пне брате.

Яко первой писал до в. мсти мс. пна, докладаючи о перебранни борошна місячного товариством вашим у людей роменских. Так и тепер извіствую, же пишет до мене уряд глинский. Що так же товариство полку в. мс. в них взяли юж на одинадцет місяцей, а тепер міют отбирати на три місяци. Що чинитимет чотирнадцет місяцей от того часу, як стали на зимовой станции. Чигириндубрувці теж пишут, же узяли на девят мсцей, а на три тепер правят. И тое докладают глинсчане, же пн. сотник який там міет стацію, наїхавши на город з товариством, многим людем починил кривди, доправляючис кормов и напитоков. В Лохвиці зас ваше ж товариство за оброк, що не дал чоловік, в двор улицею, бючи, гнали. А тепер, яко и сами в. мс. відаете, же еще люде бідние оброков не вготовили. Якож и пну сотникови таких вимислов чинити не годилося. Прето, если в. мс. мс. пн. их за тое не упомянете, то поличне (?) такие их поступки самому ясневелможному добродієви донесу відати. Тилко вперед з братерское моеє приязни в. мсти м. мс. пну освідчивши, застаю назавше в. мсти, м. мс. пну, всего добра зичливыи приятел и брат их црского прстлого влчства Запорозкого полковник лубенский Леонтий Свічка.

З Пириятин августа 22 д. року 1693».
IP НБУВ. Ф. II. Спр. 14243. Оригінал.

№ 8

1693, вересня 3 (серпня 24). — Пириятин

«Мсці пне полковнику охочокомонный, мні велце мсці пне и зичливыи пртлю.

На жа[да]не в. мс., м. мс. пна и брата, з умислу послалем сторожа нашого в Ромен задля достовірности тоєй, же товариство полку в. мстного выкт свой належний, идучи в поле, побрали борошна и гроши. Яко посвідчал п. сотник роменский, же на одинадцат місяций консен взяли, а тепер еще на два місяці доправляют, а в Роменщині юж и побрали. Теди у в отвіті п. сотник

наш роменский под сумленем допитался всіх людей своих тамошних и на реестрі нам подал, же запевне истотная рат ест. На що и реестр в. мс., м. мс. пну, переписавши слово в слово, при сем моем писмі посилаю. Рач в. мс. овое свое товариство в том их упомянуты от такого самовольства и о писмо жадаю в. мс. Рачте [*писмо*] пна сотника роменского к нам прислати, яке на прочитане посла лем. О що пожадавши, зичу в. мс. многолітствия и застаю в. мс., м. мс. пну братові, всего добра зичливый брат их црского прсвтлого влчства Войска Запор, полковник лубенский Леонтьи Свѣчка.

С Пер[ятина] августа 24 д. 1693 року».
ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14242. Оригінал.

№ 9

1693, вересня 20 (10). — Пирятин

«Мосці пне полковнику охочокомонный, велце мні мосцівий пне брате.

За пересланне належного мні от ясне вельможного добродія его млсти пна гетмана листу, велце в. мс., м. мс. пну, братерско дякую. Тилко ж не знал бым з яке стороны овый лист мні подан. Если би не сторож снітинский оповіл, кдиз в листи вашом тилко написано полковник комонный, а имени ніт. Я дорозумівался, чи не от пна Михайла Кузмовича, а лист (?) сторож росповіл, же от в. мсти мс. пна. Теди я принявши оний, зичу в. мсти мс. пну во премногие літа щасливого повоження, застаючи назавше в. мсти, моему мосцівому пну, всего добра цале зичливый пртл и брат их црского прстлого влчства Войска Запорозкого полковник лубенский Леонтий Свѣчка.

В Пирятині септевр. 10 д. року 1693».
ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14244. Оригінал.

№ 10

1693, жовтня 16 (6). — Лубни

«Мосці пне полковнику охочокомонный охотный, велце мой мосці пне брате.

Подан мні от добродія ясневельможного его млсти пна гетмана поважный лист у вечор числа 5, жебисмо сотен всіх полку моего товариство, якие были до отпору неприятелей бесурманов з домов двинулися, распустил в доми. Теди розказавши ону товариству по их домовках розийтися и сам з подручными своїми дня сего, на даті менованного, мію рушити з Лубен ку Пирятину. Жадаю прето и в. мсти м. пна: хтійте товариство сотні Чигириньдубровское, якие при боку в. мсти мосцівого пна на службі военной застают, распустити по их домовках, защажуючи на иншую вперед грядущую военную потребу.

О що велце в. мсти, м. м. пна братерско просячи, его ж неизмінной полецаю мя ласце, застаючи назавше в. мсти, м. мс. пну, всего добра цале зичливый пртелем и братом их црского прес[віт]лого влчства Войска Запорозкого полковник лубенский Леонътий Свѣчка.

Дат з Лубен октября 6 року 1693».
ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14252. Автограф (?).

№ 11

1694, квітня 18 (8). — Пирятин

«Мсці пане полковнику комонный охотный, мні велце мсці пане зичливый приятелю и брате.

На жадане братерское в. м. мсці пана умислне посилаю писара міского ператинского для розиску шкоды, учиненой в пчелах от другого недоброго члвіка пасіки в. м. мсці млст пану. Котрому приказалем, виписавши слшную о тим инквізицію, в. м. мсці пану одну списком дати, а другу сюда ко мні привезти. А так в приший волнійший час по жаданю в. м. мсці пана обіцую з того шкодци члвіка хитцевского слшную учинити справедливость. Тепер зась непремінной приязни в. м. мсці пана и ласце братерской отдаюся, будучий всегда в. м. мсці пану во всем зичливый приятел и брат до услуг поволный Леонътий Свѣчка, полковник Войска его царского прес[вітлого] влчства Запор[озского] лубенский.

З Пирятині априля 20 1694 року».
ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14251. Оригінал.

1694, вересня 3 (серпня 23). — Пириятин

«[...]которую до в. мсти и отсилаем; которое строни (?) ми не с[...] же яко Кирило, так и Васил, полчане ваши. То волно в. мсти [...]изво?]лит хоч самому судити или кого зослати и хто будет ви[новатий...] карати, на увазі в. мс. мс. пана, зоставатимет. А я з братерской моей приязні во всем тую справу документалне освідчивши, вашой же счирозичливой пртелской полецаю мя ласце и зостаю назавше в. мсти, моему мсцівому пну, всего добра зичливий пртл и брат их црского прстлого влчства Войска Запорозького полковник лубенский Леонтий Свчка.

В Пириятині августа 23 року 1694».

IP НБУВ. Ф. II. Спр. 14282. Оригінал ушкоджений, бракує початку аркуша.

1695, серпня 23 (13). — Пириятин (?)

«Мсці пне полковнику охочокомонний, мні велце мсці пне и зичливый пртлю.

Товариство полку в. мс., моего мсці пна, которое в полю зостаю, присилают по борошна и гроши во всі города и села, жебы на три місяца оним выстатчили. А до нас роменский пн. сотник пишет, же юж от того часу, як стали на станци на сей рок, то выдали на одинадцат місяций консенс, а тилко на один місяц еще до року приходит дати им належност. Теды нехай будем о том знати. Еслы и тие два місяці чы в сем року будутся раховати, чили на пришлий рок повернут овое ваше товариство. Бо мы по вказу рейментарском ведлу[г] лыста поважного пнского, як выходили у дорогу полевою, то далис зо всіх дывызий на еден мсц борошно и гроший по полталяра, а на два мсці грошмы золотых по чотыры. А тая пора тым тром місяцям еще не вийшла. Зачым братерско в. мс., м. мс. пна брата, проше: если бы час тому належал выкт місячний товариству вашому дават, то бы в. мс., м. мс. пн., не турбуючи и самого рейментара, до мене с тым описался. То бы я мог до всіх полчан моих писати, прыказуючи належност где місяці дойшли выдати, а то еще не дойшли, а юж и поприездыли. На що писмо п. сотника роменского до в. мс. посилаю. С которого вырозуміеш в. мс. и сам з оного же не (...)»* було тому ділу. О чом ознаймивши и отвіт пожадавши, зостаю в. мс., моему мс. пну и братові, всего добра зычливим братом их црского прстлого влчства Войска Запор[озького] полковник лубенский Леонтий Свчка.

[...р.] август[а] 13 д. 1695 року».

IP НБУВ. Ф. II. Спр. 14241. Оригінал.

1696, січня 12 (2). — Пириятин

«Мсці пне полковнику комонноохотницький, мой велце мсці пне и брате.

За повіншоване листовное нового літа покорне благодарствую в. мсці мсці пну упреїме способом взаємним. Оного ж віншуючи, зичу в. мс. мсці пну сей щасливе рок провадити и в добром здоровю, особливе мирном покої пришлих позних літ дочекивати. Щоколвек зас в. мс. мсці пн. в листі своем виражаеш, ест и мні тому ж подобний виразний рейментарский указ, жебым сам в килко сотнях зоставал в Пириятині, а инние всі свої сотні розстановив в городках в Яблуневи, Оржици и Горошині для обороны от неприятелей, якож и приказалем уже нікоторим сотням зараз ити в тие городки. А в том же листі ясневелможный прекладает тое, же в. мс. мсці пн. з половиною полку своего сам в Лубнях зоставати маеш, а другая част в Лукомлі для обереженя от приходу неприятельского. Тут же ознаймую в. мсці пну, же приказалем сотнику чигириндубровскому, абы он послав чоловіка шести за ліс Чорний поза Бовтиш (?) шляхув перебиват и аж до самого Богу проїхати велілем для увідомленя о поворотах неприятельских. Зачим если бы в. мс. мсці пн изволив написати до своего пна асаула полкового, жебы три козаки в. мс. мсці пна, а три козаки чигириндубровские в тую про[...] дорогу были совокупно виправлени. Тое предложивши, ласце пнской полецаюс.

В. мс. мсці пну во всем зич[ливий] и брат(?) до услуг поволний их цар[ского] прес[вітлого] влчства Войска Запорозького полковник лубенский Леонтий Свчка.

З Пириятині январия 2 1696 року».

IP НБУВ. Ф. II. Спр. 14572. Оригінал.

1696, травня 16 (6). — Під Лохвицею

«Мсцівий пне Илия Новыцкий, велце мой мсці пне зичливый пртлю и брате.

Выдядчы я по пысму от в. мс. млсти пна брата присланого к нам, же потребуєте от мене певного извіщення през пна хоружого комонного ведлуг города Сенчі, в якій сумі и зслами до его належними и ис порукавичних (?) ходит. Зачим я жаданю в. мс. м. мс. пну братові отвітуючи, ознаймую, иж послалем ку домові по той компут, в якій сумі всі городи полку ншого застают и много, з якого города з сих семи городов з Лубен, Лукомля, Ператина, Чорнух, Лохвиці, Сенчі и Глинска дається (?) порукавичного зложенем чирвоних таляров и чехов так самому ясневел-можному рейментаровы и всім особам енералним, яко зособна за интерцизии в канцелярию. Бо любо наши горожане ператинские и отдали рату всю сполна в Батурині, еднак же тилко квытанцию до рук под печатю пнскою прийняли, а интерциии порукавичное належне отбувши, як и так рок могут побрати, задля якої и в. мс. можеш от дому своего с тими ж нашими горожанамы отобрат интерцизию и порукавичное податы (?), егда будет тому час и указ з Батурина. Що подавши в. мс., м. мс. пну, вістно, застаю назавше в. мс., млст. пну братови всего добра зичливий брат и пртл его црского пр[e]c[ві]тл[o]го] влчства Войска Запор[озского] лубенский полковнык Леонтий Свічка.

За Лохвицею мая 6 1696».

IP НБУВ. Ф. II. Спр. 14281. Оригінал.

Дата надходження статті до редакції: 17.02.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

«Проект приєднання частини Малоросійського краю до Київської губернії» Григорія Галагана та його ідеологічний контекст

У статті аналізується досі не опубліковане джерело для дослідження історії адміністративно-територіального устрою України доби її перебування у складі Російської імперії — записка українського громадського діяча Григорія Галагана (1819–1888) щодо необхідності приєднання частини Малоросійського краю (Чернігівщини та Полтавщини) до Київської губернії, укладена 1857 р. Показано, що Г. Галаган прагнув використати цей захід для полегшення проникнення до Правобережної України під егідою імперських адміністративних структур «малоросійського дворянства», тобто полтавських і чернігівських дворян козацько-старшинського походження, з асимілюванням правобережних польських поміщиків. Виявлено, що ідеологеми, які було викладено в записці Г. Галагана, знайшли відгук у дискурсі доби Січневого польського повстання 1863–1864 рр., зокрема у публіцистиці московського слов'янофіла Івана Аксакова, близького приятеля та однодумця Г. Галагана.

Ключові слова: Григорій Галаган, дворянство, Київська губернія, Малоросійський край, адміністративно-територіальний устрій.

“The Project of Joining Part of the Little Russia Region to Kyiv Province” by Hryhoriy Galagan and Its Ideological Context

The article analyses a hitherto unpublished source for studying the history of the administrative-territorial structure of Ukraine during its stay in the Russian Empire – a note by Ukrainian public figure Hryhoriy Galagan (1819–1888) on the need to join part of the Little Russia (Left Bank Ukraine) to Kyiv province, written in 1857. It is shown that Galagan sought to use this measure to facilitate the penetration of the Right Bank Ukraine under the auspices of the imperial administrative structures of the “Little Russian nobility”, i.e. Poltava and Chernihiv nobles of Cossack foremen origin, with the assimilation of right-bank Polish landowners. It was found that this note by Galagan could be based on ideological and political traditions of the reign of Catherine II – and the unifying “mixing” of different ethnic groups within one administrative space in the spirit of Enlightened Absolutism, and at the same time using imperial power resources to develop linking geopolitical problems taking into account the interests of the Ukrainian elite, such as the policy of O. A. Bezborodko. It is established that the ideas set forth in Galagan's note found a response in the discourse of the period of the January Polish uprising of 1863–1864, in particular in the journalism of the Moscow Slavophile Ivan Aksakov, a close friend and ally of Galagan. The article can be useful for researchers of Ukrainian socio-political thought in the mid-19th century.

Key words: Hryhoriy Galagan, nobility, Kyiv province, Little Russia region, administrative-territorial structure.

Історія адміністративно-територіального устрою України часів її перебування у складі Російської імперії є актуальним дослідницьким напрямом.

Цей устрій був вимушеним компромісом між уніфікаторськими прагненнями імперського уряду, його реальними вельми обмеженими адміністративними ресурсами на місцях і необхідністю

урахування історично зумовленого регіонального етнокультурного, соціального, господарського та демографічного розмаїття. Дослідження планування і встановлення адміністративно-територіального поділу є особливо важливим, зважаючи на те, що заходи у цій царині замислювалися і здійснювалися під впливом ідеологем і стереотипів, вартих уваги історика.

Вивчення адміністративно-територіального устрою України «імперської доби» має доволі значну історіографічну традицію. Є розвідки, присвячені як окремим регіонам, так і загалом Україні в її нинішніх межах (зокрема, Верменич Я., 2009). Однак для подальшої аналітики вочевидь потрібні нові джерела. Тому вважаємо доцільним звернення уваги дослідників на «Проект приєднання частини Малоросійського краю до Київської губернії» — записку Григорія Павловича Галагана (1819–1888), громадського діяча та заможного поміщика Лівобережної України, яка була складена 1857 р. й нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського серед паперів родинного архіву Галаганів¹. Цей документ містить обґрунтовані пропозиції щодо докорінних змін в адміністративно-територіальному поділі південно-західної України Російської імперії.

Метою статті є аналіз «Проекту приєднання частини Малоросійського краю до Київської губернії» Григорія Галагана й виявлення ймовірної мотивації його автора.

Г. Галаган приступив до розробки свого проекту після того, як довідався про намір уряду створити нову губернію із суміжних повітів Курщини, Чернігівщини, Полтавщини та Харківщини, центром якої мав стати Путивль. На жаль, Г. Галаган не зазначив у своїй записці, хто саме повідомив йому про цей намір, обмежившись тільки вказівкою на «достовірні джерела», але припускаємо, що це міг бути хтось з Кочубеїв — Олександр Васильович або його брат Дем'ян Васильович, члени Державної ради, впливові в петербурзьких бюрократичних колах. Г. Галаган був одружений з їхньою племінницею Катериною Василівною Кочубеїв і тривалий час підтримував з ними дружні взаємини.

Пропозиція утворити Путивльську губернію висловлювалася ще під час царювання Миколи I. У 1838 р. на розгляд уряду було подано проект путивльського поміщика О. Львова, що пропонував створити нову губернію з центром у Путивлі, до якої увійшли б суміжні повіти Курщини, Орловщини, Харківщини, Чернігівщини та Полтавщини. У 1844 р. О. Львов знову звертався до уряду з пропозицією заснувати Путивльську губернію. Попри наполегливість, з якою він

просував свій проект, йому так і не вдалося серйозно зацікавити ним петербурзьких можновладців². Нам, втім, не відомо, чи були якимось пов'язані пропозиції О. Львова з проектуванням заснування Путивльської губернії на початку царювання Олександра II, на яке відгукнувся Г. Галаган.

Як би там не було, але Г. Галаган виступив рішуче проти появи Путивльської губернії. Свою позицію він доволі докладно обґрунтував. По-перше, Г. Галаган звернув увагу на те, що Путивль є занадто незначним містом, щоб стати губернським центром. По-друге, в межах Путивльської губернії, якби вона дійсно з'явилася, були б об'єднані терени з відмінним правовим статусом, що суттєво ускладнило б керування цим регіоном. Справа в тім, що Чернігівщина, Полтавщина та Харківщина належали до так званих «привілейованих губерній», де існувала свобода винокуріння для поміщиків і козаків. Цей привілей, звісно, поширювався і на ті повіти цих губерній, які проектувалося включити до складу Путивльської губернії, тоді як великоросійські повіти Курщини такого привілею не мали. Крім того, в Малоросії (Чернігівській та Полтавській губерніях) існувало місцеве право, джерелом якого був Литовський статут, що було істотною особливістю цього краю. Позбутися такого правового розмаїття в межах новоутвореної губернії чи-то через скасування особливого статусу українських повітів, чи, навпаки, через поширення привілеїв на великоросійські повіти було, на думку Г. Галагана, неможливо.

Зважаючи на ці аргументи, Г. Галаган був упевнений, що пропозицію про заснування Путивльської губернії необхідно відхилити. Натомість йому хотілося звернути увагу уряду на Наддніпрянську Україну та насамперед на Київ. Це зумовлювалося політичними пріоритетами Г. Галагана того часу. Він вважав, що конче потрібно посилити інтеграцію Західного краю до соціокультурних структур Росії. Досі, на його думку, ці терени, приєднані до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., у громадській думці визнавалися частиною Польщі. Навіть мешканці Лівобережної України вважали Задніпровський край, себто Правобережжя, простором чужим — польським. Так сталося тому, як слушно пояснював Г. Галаган, що зазвичай «характер» краю, його національна приналежність визначалися за верхньою панівною верствою місцевого соціуму, а оскільки в Західному краю дворянсько-поміщицькі спільноти були польськими, то й ці терени автоматично визнавалися польськими.

² Раздорский А. И. Дело о создании Путивльской губернии (1838 г.) в Российском государственном историческом архиве. URL:<http://old-kursk.ru/book/razdorsky/st200201.html>

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 7350. 10 арк.

Однак у середині XIX ст. елітарна концепція нації, усталена в ранньомодерний час, за якою нація ототожнювалася з привілейованими станами, невпинно втрачала свою актуальність, поступаючись місцем ідеї масової нації, яка мала постати на основі численного селянства. Тож для визначення «характеру» Західного краю Г. Галаган вважав за потрібне звернути увагу на тамтешні селянські маси. Він писав щодо цього: «Губернії Київська, Подільська та Волинська, невід’ємна частина давньої Русі, населена корінним руським православним народом, через те тільки, що поміщики в них є поляками, йменуються звичайно губерніями польськими»³.

Селянство Західного краю Г. Галаган називає у своєму проєкті «руським православним народом». Тут доречно пояснити, що ж саме він мав на увазі, коли вживав концепт «руський народ» і замислювався над русифікацією Західного краю. Передовсім зазначимо, що у структурі його ідентичності визначальним складником була приналежність до малоросійського дворянства — доволі консолідованої регіональної спільноти, в яку входили поміщики Полтавської та Чернігівської губерній, нащадки козацької старшини Гетьманщини. Г. Галаган вважав своєю вітчизною Малоросію, себто Лівобережну Україну (Ковальов Є., 2021. С. 104). У його текстах ми нерідко надібуємо згадки про «малоросійську національність», яку він уявляв як фольклорно-етнографічні особливості традиційної селянської культури (Ковальов Є., 2021. С. 105). У національній концепції Г. Галагана дуже важливе значення мало «іншування», себто визначення власної ідентичності через протиставлення себе та своєї спільноти чужинцям і навіть ворогам. Якщо у світогляді молодого Г. Галагана головними «іншими» були росіяни, що засвідчується, зокрема, його юнацьким щоденником, то у зрілому віці, внаслідок ідеологічного зближення з московським слов’янофільством, ця роль була відведена полякам, точніше — польській шляхті. Перед цим ворогом, як гадав Г. Галаган, необхідно консолідувати православне слов’янство, яке він зазвичай називав «руським народом». Однак це зовсім не означає, що Г. Галаган був прибічником уніфікації цієї спільноти за великоросійським зразком. Малороси-українці, на його думку, мусили зберегти свою національну самобутність, але це було можливо, як йому здавалося, тільки у контексті «руського народу» та під захистом російської монархії. Тому, згадуючи «руський народ», він здебільшого мав на увазі саме українців. Варто також зважати на те, що у зносінах з владою Г. Галаган тоді волів не афішувати зайвий раз

свого малоросійського патріотизму й не нагадувати про українську окремішність, а наголошував на зміцненні єдності «руського народу». Без урахування такої дискурсивної тактики аналіз його текстів є неможливим.

Західний край, а точніше його південна частина — Київська, Подільська та Волинська губернії — є для Г. Галагана тереном безкомпромісного польсько-українського національного протистояння. Він вірив, що зрештою відбудеться деполонізація і русифікація цих земель, проте, вочевидь, то мала би бути власне його «малоросизація». Це означало б, зокрема, що в соціальній структурі цього регіону місце польської шляхти посіло би малоросійське дворянство, й заради цього треба було заручитися політичною підтримкою російського уряду.

До речі, для малоросійського дворянства намагання користуватися військово-політичними ресурсами Російської імперії для досягнення власних цілей було вельми давньою традицією. Приміром, О. А. Безбородько, виходець з лав української козацької старшини, що став керманічем російської зовнішньої політики за царювання Катерини II, переймався узгодженням інтересів своєї вітчизни з інтересами імперії. З. Когут, який ґрунтовно дослідив інтеграцію Гетьманщини до Російської імперії, слушно зазначив, що, на думку О. Безбородька, Україна, ставши частиною потужної російської монархії, зможе нарешті подолати своїх традиційних ворогів — поляків, татар, турків. «З розгромом Криму та поділом Польщі остаточно були знищені двоє найдавніших ворогів козацької України. Для Безбородька та його послідовників це було ще одне обґрунтування необхідності тісного співробітництва з Росією й імперської інтеграції» (Когут З., 1996. С. 228–229). Г. Галаган, прагнучи під егідою імперської влади витіснити з Задніпровського краю польську шляхту й замінити її малоросійським дворянством, рухався шляхом, на який давніше вказував Безбородько.

Надзвичайно важливе значення у політичних планах Г. Галагана було відведено Києву. По-перше, Г. Галаган звернув увагу на незручне окраїнне розташування Києва в межах губернії та генерал-губернаторства, центром яких він був: «Це місто знаходиться на самому рубежі того краю, для якого воно слугує адміністративним осередком, на березі Дніпра, неначе біля морської пристані, у якої місто примикає до сфери цілковито чужої, що не має жодного зв’язку з ним»⁴. По-друге, уряд, на думку Г. Галагана, припустився помилки, відокремивши це місто від Малоросії, себто колишньої Гетьманщини, й перетворивши на адміністративний центр краю з польським панівним класом. Це призвело до певної

³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 7350. Арк. 4 зв. (тут і далі цитати з джерел, написаних російською мовою, наводяться в українському перекладі).

⁴ Там само. Арк. 3 зв.

полонізації Києва. У підсумку, зазначає Г. Галаган, «з Києвом, який мав би слугувати одним із найважливіших центрів руського життя, сталося те, що ми, руські, завдячуючи дивовижній в цьому випадку холоднокровності з нашого боку й навіть духу певної поступливості, що вельми часто в руських зустрічається, дивимося на Київ як на місто чуже, а київські поляки [виділення Г. Галагана. — Є. К.] на нас — як на гостей своїх»⁵. Ця полонізація Києва, як вважав Г. Галаган, проявлялася навіть у дрібних рисах побутових звичок, моди тощо.

Зважаючи на це, Г. Галаган був впевнений, що уряду необхідно подбати про деполонізацію Києва, а для цього потрібно було відновити його зв'язки з Лівобережною Україною — Малоросією. Г. Галаган щиро переймався цим питанням. Він оселяється разом з родиною в Києві й 1855 р. купує садибу на Хрещатику, яка доти належала поляку князю Антонію Любомирському (Ковальов Є., 2021. С. 108). Літо Галагани зазвичай проводили в Сокиринцях — родовому маєтку в Полтавській губернії, а зимували в Києві. Це був приклад того, яким чином можна поєднати Київ з Лівобережною Україною. У своєму проєкті Г. Галаган відзначає, що дедалі більше малоросійських панів відкриває для себе Київ, навіть набуває там собі будинки. Цей процес пришвидшився завдяки спорудженню Миколаївського ланцюгового мосту через Дніпро, що значно полегшив сполучення між Лівобережжям і Правобережжям: «З часу влаштування постійного мосту через Дніпро почало проявлятися сильне прагнення в багатьох поміщиках чернігівських і полтавських мешкати в Києві, як місті, що дає чимало зручностей для виховання дітей, загалом для життя, а почасти й згідно з давньою звичкою вважати його адміністративним пунктом»⁶. Ще раніше, в листі до О. В. Кочубея від 27 листопада 1854 р., Г. Галаган писав: «Товариство київське, знову вертаюся до нього, мало-помалу набуває того складу, який давно мав би йому належати. Поміщики нашої [лівої. — Є. К.] сторони Дніпра все більше й більше з'їжджаються та скоро, можливо, переважать числом поміщиків-поляків»⁷.

Дієвим засобом для деполонізації Правобережжя Г. Галаган вважав адміністративно-територіальну реформу, найважливішим складником якої мало стати приєднання до Київщини західних (придніпровських) повітів Чернігівської та Полтавської губерній. Це й відкрило б малоросійському дворянству шлях до Задніпровського краю. Таким чином відбулася б «малоросизація» цих земель. «Нічого й казати про те, наскільки

великою була би важливість перетворення Західного краю знову на край руський, не тільки офіційно, за указом уряду, але й у свідомості всіх мешканців його та теренів, що його оточують. А цього досягнути неможливо нічим так вірно й при тому без тіні насилля, як поділом краю та змішанням його в адміністративному відношенні з губерніями чисто руськими. Через цей захід негайно характер окремішності [польської. — Є. К.] зникає сам собою. Губернські урядові установи, дворянські вибори — все це сполучає в одне місце все населення, змішуючи його й неминуче даючи перевагу тому елементу, якому вона законно та природно належить. За такої умови роздільність національності у дворянстві деяких повітів набуває вигляду простої випадковості та втрачає будь-яке значення», — писав Г. Галаган у своєму проєкті⁸.

Г. Галаган пропонував залишити у складі Київської губернії повіти, розташовані уздовж правого берега Дніпра — Київський, Радомишльський, Сквирський, Васильківський, Канівський, Черкаський та Чигиринський. До них мали бути прилучені лівобережні придніпровські повіти Малоросійського краю: від Чернігівської губернії — Остерський та Козелецький, а від Полтавської губернії — Переяславський, Пирятинський та Золотоніський. Крім того, до Київської губернії мала увійти західна частина Прилуцького повіту — терен між річками Супій та Перевід, що передбачено було компенсувати приєднанням до Прилуччини північно-західної частини Пирятинського повіту⁹.

Дніпро, за задумом Г. Галагана, мав стати стрижнем оновленої Київської губернії: якщо досі він був межею, то відтепер перетворюватиметься на об'єднавчий чинник для теренів, розташованих уздовж його берегів. Київ перебуватиме в центрі губернії, а не скраю.

У новій Київській губернії малоросійське дворянство здобуло б перевагу над дворянством польським. Між іншим, саме заради досягнення такої переваги Г. Галаган наполягав на включенні до складу Київської губернії Пирятинського повіту, який хоча й вклинювався б углиб Полтавщини, а тому його незручно було б від неї відокремлювати, але відрізнявся б великою кількістю поміщиків, тоді як в Остерському повіті їх було дуже мало (за даними, зібраними під час підготовки селянської реформи, в Пирятинському повіті було 85 поміщицьких маєтків з сотнею і більше кріпаків, тоді як в Остерському повіті таких було тільки 9 (Приложения, 1860, Полтавская губ. С. 32–36; Черниговская губ. С. 30)).

Якби відбулися перетворення, запропоновані Г. Галаганом, він сам став би поміщиком

⁵ Там само. Арк. 5.

⁶ Там само. Арк. 7.

⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 992. Арк. 46.

⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 7350. Арк. 5 зв. — 6.

⁹ Там само. Арк. 7 зв. — 8.

Київської губернії, оскільки мав розлогі володіння у Козелецькому повіті — села Мостище та Лемеші, а також давню родову резиденцію у Покорщині біля Козельця. Не забував він і про своїх родичів та приятелів — пропозицію приєднати до Київської губернії західну частину Прилуцького повіту можна пояснити лишень тим, що між річками Супій та Перевід розташовувалися маєтки Галаганових свояків Кочубеїв — Петра Аркадійовича (двоюрідного брата К. В. Галаган) і його дружини Варвари Олександрівни (уродженої графині Кушельової-Безбородько) — Згурівка, Красне, Аркадіївка, а також володіння Васильчикових, далеких родичів Галаганів, зокрема Миколаївка та Середівка Петра Олексійовича Васильчикова, однодумця Г. Галагана.

Г. Галаган не обмежився у своєму проекті тільки перетворенням Київської губернії, а запропонував ще низку адміністративно-територіальних змін. Найважливішими з-поміж них мало бути заснування нової губернії з суміжних повітів Київщини, Херсонщини та Поділля. Розробляючи свій проект, він вагався у виборі центру для цієї губернії між Уманню і Вознесенськом, але зрештою зупинився на Умані. Отож до Уманської губернії мали увійти Уманський та Звенигородський повіти Київщини, Олександрійський, Бобринецький та Ананьївський повіти Херсонщини й Балтський, Гайсинський та Ольгопольський повіти Поділля. Г. Галаган гадав, що утворення губернії з центром в Умані мало важливе значення для деполонізації Західного краю, бо північні повіти Херсонщини (Новоросії) стали б таким же чинником русифікації Задніпров'я, як і включення частини Малоросії до Київської губернії¹⁰.

У зв'язку з проектуванням Уманської губернії Г. Галаган вважав за потрібне компенсувати територіальні втрати, які мали понести на її користь Подільська та Херсонська губернії. До Подільської губернії він пропонував приєднати західні повіти Київщини, які залишаться «зайвими» після перетворення Київської губернії згідно з його проектом, — Бердичівський, Таращанський та Липовецький. До складу Херсонської губернії передбачалося включити північну частину Таврійської губернії, розташовану за межами Кримського півострова, — Дніпровський, Мелітопольський та Бердянський повіти¹¹.

Варто зазначити, що перетворення адміністративно-територіального устрою, які пропонував у своєму проекті Г. Галаган, нагадують заходи кінця царювання Катерини II. Для Катерининської доби, як і для галаганівського проекту, було притаманно «змішування» в межах

адміністративно-територіальних одиниць населення різного етнокультурного походження. Зокрема, до Київського намісництва напередодні його ліквідації у 1796 р. входили як терени колишньої Гетьманщини, так і землі, приєднані до Російської імперії за другим поділом Речі Посполитої. У складі цього намісництва перебувало одинадцять повітів, розташованих уздовж обох берегів Дніпра: Київський, Остерський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Золотоніський, Васильківський, Богуславський, Канівський та Корсунський (Атлас Российской империи, 1796. С. 44). Очевидно, що в такому складі Київське намісництво було дуже схожим на оновлену Київську губернію, яку проектував Г. Галаган. Ба більше, південні терени Київського та Брацлавського воєводств невдовзі після приєднання їх до Росії було включено до складу Вознесенського намісництва, утвореного в Північному Причорномор'ї, а це нагадує пропозицію Г. Галагана поєднати повіти з польськими поміщиками та повіти з Новоросії в межах нової Уманської губернії. Він навіть розглядав можливість того, що не Умань, а Вознесенськ буде центром нової губернії, що повернуло би цьому місту той статус, який воно мало за часів правління Катерини II.

Зазначимо також, що невдоволення українського дворянства адміністративно-територіальним відокремленням Києва від Лівобережжя виявилось майже одразу після утворення у 1796 р., на початку правління Павла I, Київської губернії, обмеженої тільки Правобережжям. У написаних на самому початку XIX ст. «Замечаниях, до Малой России принадлежащих» невідомого автора (можливо, О. Шафонського (Бережков М., 1903. С. 8–11)), опублікованих у 1848 р. О. Бодянським у «Чтениях в Обществе истории и древностей российских», містилася критика адміністративно-територіального поділу, запровадженого у Павлівське царювання, зокрема відрив Києва від Малоросійської губернії¹² (Лівобережжя): «Зроблена нині між Малоросійською і Київською губерніями рікою Дніпром межа є вельми незручною. [...] Кордон, прокладений такою рікою, мав би відокремлювати різні держави, а не губернії однієї країни», зважаючи на що варто було б приєднати до Київської губернії частину Лівобережжя уздовж Дніпра (Замечания, 1848. С. 3). Ці зауваження вочевидь нагадують пропозицію Г. Галагана. До речі, він був обізнаний з «Чтениями...» (принаймні вони зберігалися в його бібліотеці¹³), а тому міг ознайомитися і з «Замечаниями...».

¹² Малоросійська губернія була створена 1796 р. і проіснувала до 1802-го, коли її було поділено на Чернігівську та Полтавську губернії.

¹³ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9.

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 7350. Арк. 9–9 зв.

¹¹ Там само. Арк. 9 зв.

Усе це означає, що проєкт Г. Галагана не був скороспілим плодом ідеологічного прожектёрства, а спирався на доволі давні політичні традиції, що намітилися ще на межі XVIII–XIX ст.

Свій проєкт Г. Галаган передав на розгляд міністру внутрішніх справ С. С. Ланському (у листі до дружини з Петербурга від 22 лютого 1858 р. він повідомляє, що «подав йому мою записку про Київську губернію»¹⁴). Однак жодного впливу на урядову політику цей проєкт не справив. На той час пріоритетом для уряду була підготовка селянської реформи, а не зміни в адміністративно-територіальному поділі. Втім, Г. Галаган був переконаний, що здійснення його проєкту могло би дати позитивні результати, зокрема й у зв'язку з проведенням селянської реформи на Київщині. У листі до О. В. Кочубея від 10 жовтня 1858 р., повідомляючи про роботу в Києві комітету з селянської справи, в якому працювали поміщики-поляки, він зауважив, що «згадав про свій проєкт Київської губернії; шкода, якщо не подумают про цю істинно важливу справу»¹⁵.

А втім, згодом в урядових колах розглядалася можливість використання адміністративно-територіальних змін як засобу нейтралізації польського національного руху. У вересні 1862 р. подільське дворянство подало клопотання Олександрю II про приєднання Подільської губернії та всього Західного краю до Царства Польського. У результаті предводителі дворянства були віддані під суд за зазіхання на існуючий державний лад, а міністр внутрішніх справ П. О. Валуев на засіданні Ради міністрів, присвяченому цій справі, запропонував «ліквідувати Подільську губернію, переформувавши її межі» (Валуев П., 1961. С. 192).

Перетворення адміністративно-територіального устрою стало особливо актуальним відтоді, як спалахнуло Січневе польське повстання 1863 р., що призвело до різкого посилення значущості національної проблематики у внутрішній політиці російського уряду та суспільному дискурсі. Саме у цей кризовий час І. С. Аксаков, московський слов'янофіл й ідеолог російського націоналізму на великоросійському етнічному підґрунті, один із найближчих друзів й однодумців Г. Галагана, що є, звісно, особливо важливим для нашої розвідки, у своїй газеті «День» опублікував статтю з промовистою назвою: «Про зміну кордонів Західного краю». У ній ідеться про бажаність перегляду адміністративно-територіального устрою Правобережної України разом з Білоруссю та Литвою заради остаточної перемоги над пресловутим «полонізом». При цьому І. Аксаков у своїх міркуваннях

перебував на тих же ідеологічних засадах, що й Г. Галаган: адміністративний осередок, вільний від «полонізму», може перетягнути на свій бік «полонізовану» периферію. Для унаочнення своїх думок він вдається до вельми поширеної у той час органіцистської метафорики: «Зі зміною громадського осередку змінюється, так би мовити, і кровообіг громадського життя у певній окрузі; перемістить центр з однієї місцевості до іншої — ви дасте інший напрям усім тим — продовжуємо порівняння — кровоносним судинам, котрі приносять кров до центру та розносять її з центру по всьому тілу» (Аксаков І., 1886. С. 261). Тому, наприклад, І. Аксаков пропонує приєднати Чигиринський та Черкаський повіти до Полтавської губернії, зважаючи на те, що вони заселені «колишніми козаками», яких варто було з'єднати з лівобережним («малоросійським») козацтвом. Крім того, Балтський і частково Уманський та Ольгопольський повіти, на думку І. Аксакова, треба було б приєднати до Херсонської губернії. Це мотивується таким чином: «...Якщо для поміщиків-поляків (тобто тих, що вважають себе поляками) Балтського повіту адміністративним центром буде не Кам'янець-Подільськ, якого населення все польське чи ополячене, а губернське місто Херсон, — то замість Кам'янця їм доведеться їздити до Херсона для укладення купчих та інших актів, для перемовин з начальством тощо; їм доведеться, зрештою, брати участь у дворянських виборах уже не в Кам'янці спільно з польськими дворянами, а в Херсоні з руськими дворянами, котрі є тут суцільною і міцною моральною силою». «Уманський або Балтський повіт, приєднаний до Херсонської губернії, — продовжує І. Аксаков, — припинить бути та називатися Західним чи Південно-Західним краєм і зіллється з Росією щільніше, ніж тепер; Західного краю, що є чимось відособленим, убуде [виділення І. Аксакова — Є. К.]» (Аксаков І., 1886. С. 264–265). Те саме мало статися і з Речицьким, Гомельським і Рогачівським повітами Мінської та Могильовської губерній, які І. Аксаков пропонував об'єднати з Чернігівщиною. Польські дворяни Рогачівського повіту, які мали намір добиватися приєднання Могильовської губернії до Царства Польського, відтак мусили б поводитися обережніше: «...У них би не могла з'явитися така дика, безглузда думка або вони ніколи не наслідилися її висловити, якби засідали на виборах разом із завзятими малоросами — дворянами Чернігівської губернії!» — зазначає він (Аксаков І., 1886. С. 267). Лояльність малоросійського дворянства сумнівам не піддавалася. Зрештою, І. Аксаков у своєму плані адміністративно-територіальних перетворень вважав за потрібне використовувати досвід інтегрування до Російської імперії теренів, захоплених

¹⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46107. Арк. 1 зв.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 11098. Арк. 1зв.

за поділами Речі Посполитої при Катерині II (Аксаков І., 1886. С. 269).

Вражаюча схожість пропозицій І. Аксакова з тим, що було викладено у записці Г. Галагана, наводить на думку про обізнаність московського публіциста з її змістом або принаймні з Галагановою точкою зору на інструменти адміністрування у Західному краю. Цілком можливо, таким чином, що завдяки І. Аксакову ідеї із записки Г. Галагана проникли до публічного дискурсу. Зазначимо принагідно, що зв'язки українофілів, насамперед з кіл помісного дворянства, з московськими слов'янофілами заслуговують на поглиблене вивчення, яке може суттєво збагатити уявлення про історію України XIX ст.

Зазначимо насамкінець, що пропозиція Г. Галагана щодо приєднання до Київської губернії теренів, розташованих на лівому березі Дніпра,

зрештою була реалізована, хоча й за зовсім інших суспільно-політичних умов, — це зробило більшовицьке керівництво України після встановлення радянської влади.

Отже, «Проект приєднання частини Малоросійського краю до Київської губернії» Г. Галагана є, на нашу думку, прикладом того, як адміністративно-територіальний поділ зумовлюється політичними інтересами. Створюючи свій проект, Г. Галаган мав на меті полегшити малоросійському дворянству проникнення на Правобережну Україну і для цього прагнув скористатися політичними ресурсами Російської імперії. У цьому разі ми бачимо, як, завдячуючи ідеологемам на кшталт «руського народу», прийнятним для імперського уряду, Г. Галаган, власне, прагнув реалізувати малоросійські чи пак українські національні інтереси, репрезентантом яких себе вважав.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Сочинения И. С. Аксакова. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». Москва: Тип. М. Г. Волчанинова, 1886. 844 с.
- Атлас Российской империи. Санкт-Петербург, 1796. 52 с.
- Бережков М. Н. М. Е. Марков и его рукописный сборник о черниговской старине. *Сборник Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородько в Нежине*. Т. IV. Отд. II. Нежин, 1903. С. 1–25.
- Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел: в 2 т. Т. 1: 1861–1864 гг. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. 420 с.
- Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. К.: Інститут історії України, 2009. Ч. 1. 364 с.
- Замечания, до Малой России принадлежащие. *Чтения в Обществе истории и древностей российских*. 1848. Кн. I. Отд. III: Материалы отечественные. С. 1–55.
- Ковальов Є. Ментальна мапа Григорія Галагана: територіальне й етнопонаціональне структурування в картині світу українського дворянина (середина 1830-х — середина 1860-х років). *Київські історичні студії*. 2021. № 2(13). С. 103–110. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.213>
- Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. К.: Основи, 1996. 317 с.
- Приложения к трудам Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости: Сведения о помещичьих имениях. Т. 6: Извлечения из описаний имений по губерниям: Харьковской, Полтавской, Черниговской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской, Витебской, Виленской, Ковенской и Минской. Санкт-Петербург, 1860. Разд. паг.
- Раздорский А. И. Дело о создании Путивльской губернии (1838 г.) в Российском государственном историческом архиве. URL: <http://old-kursk.ru/book/razdorsky/st200201.html> (дата звернення: 21.12.2021).

REFERENCES

- Aksakov, I. (1886). *Sochineniia I. S. Aksakova. Polskii vopros i zapadno-russkoie delo. Yevreiskii vopros. 1860–1886. Stati iz “Dnia”, “Moskvy”, “Moskvicha” i “Rusi”*. Moscow [in Russian].
- Atlas Rossiiskoi imperii. (1796). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Berezhkov, M. (1903). M. E. Markov i yego rukopisnyi sbornik o chernigovskoi starine [M. E. Markov and His Handwritten Collection of Chernigov Antiquity]. *Sbornik Istoriko-filologicheskogo obshchestva pri Institute kn. Bezborodko v Nezhine*, 4, 1–25 [in Russian].

- Kohut, Z. (1996). *Rosiiskyi tseentralizm i ukrainska avtonomiia. Likvidatsiia Hetmanshchyny, 1760–1830*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Kovalov, Ye. (2021). Mentalna mapa Hryhoriia Galagana: terytorialne ta etnonatsionalne strukturuvannia v kartyni svity ukrainskoho dvorianyna (seredyna 1830-kh – seredyna 1960-kh rokiv) [Mental Map of Hryhoriy Galagan: Territorial and Ethnonational Structuring in Ukrainian Nobleman's World View (mid-1830s – mid-1860s)]. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 2 (13), 103–110 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.213>
- Zamechaniia, do Maloi Rossii prinaldezhashchie [Notes about Little Russia]. (1848). *Chteniia v obshchesve istorii i drevnostei rosiiskikh [Readings in the Society of Russian History and Antiquities]*, 2, 1–55 [in Russian].
- Prilozheniia k trudam Redaktsionnykh komissii dlia sostavleniia polozhenii o krestianakh, vykhodiashchikh iz krepostnoi zavisimosti: Svedeniia o pomeschchichikh imeniakh. (1860). Vol. 6, Sankt-Peterburg [in Russian].
- Razdorskii, A. (n. d.). Delo o sozdanii Putivlskoi gubernii (1838 g.) v Rossiiskom gosudarstvennom istoricheskom arkhive. [in Russian]. <http://old-kursk.ru/book/razdorsky/st200201.html>
- Valuiev, P. (1961). *Dnevnik P. A. Valuieva, ministra vnutrennikh del*, Vol. 1, Moscow: Izdatelstvo AN SSSR [in Russian].
- Vermienych, Ya. (2009). *Administratyvno-terytorialnyi ustroi Ukrainy: evoliutsiia, suchasnyi stan, problemy reformuvannia*. Vol. 1, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.01.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Марина БУДЗАР,

доцентка кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: bmimab24@ukr.net.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>

Maryna BUDZAR,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Тетяна ТЕРЕЩЕНКО,

студентка спеціальності «Історія та археологія»
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: tvtereshchenko.iff19@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9448-6253>

Tetiana TERESHCHENKO,

Student in History and Archeology,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

У комунікаційному просторі українських інтелектуалів середини ХІХ ст.: листи Опанаса Марковича Григорію Галагану

У статті вперше повністю публікуються чотири листи українського філолога, фольклориста, літератора Опанаса Васильовича Марковича (1822–1867) до Григорія Павловича Галагана (1819–1888), одного з найвпливовіших землевласників Лівобережної України й помітного громадського діяча.

Опанас Маркович є одним з тих представників української інтелектуальної спільноти середини ХІХ ст., чий внесок у розбудову національної культури ще належно не оцінений. Оприлюднення листування О. Марковича з Г. Галаганом має за мету поглибити уявлення про світоглядні пріоритети й життєві практики цієї особи і сприяти розумінню того, як діяла система мережних зв'язків української інтелігенції у середині ХІХ ст. Листи, датовані 1856–1858 рр., унаочнюють низку питань, актуальних як особисто для автора й адресата, так і для кола ліберально налаштованого українського дворянства, до якого належали ці люди. Етнографічні розшуки, записи й публікація українського пісенного фольклору, поява творів Марка Вовчка, обговорення роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» — провідні теми епістолярію. Згадки про родинне-сімейне життя учасників листування створюють побутово-історичний контекст їхнього спілкування. На особливу увагу заслуговує той факт, що листи написані українською мовою, тому публікація їх є значущою для широкого кола гуманітаріїв — не лише істориків, але й філологів, спеціалістів з соціолінгвістики та інших. Мова листів, зі значною кількістю народних ідіом, з використанням архаїчних граматичних форм, репрезентує шлях, яким розвивалася українська літературна мова у ХІХ ст.

Публікація присвячується 200-річчю від дня народження О. Марковича.

Ключові слова: Опанас Маркович, Григорій Галаган, епістолярій, українське дворянство, український національно-культурний рух ХІХ ст.

In the Communication Environment of Ukrainian Intellectuals in the mid-19th Century: Opanas Markovych's letters to Hryhoriy Galagan

The article for the first time publishes in full four letters of the Ukrainian philologist, folklorist, writer Opanas Vasyliovych Markovych (1822–1867) to Hryhoriy Pavlovych Galagan (1819–1888), one of the most influential landowners of the Left-bank Ukraine and a prominent public figure.

Opanas Markovych is one of those representatives of the Ukrainian intellectual community of the middle of the 19th century, whose contribution to the development of National culture has not been yet appreciated. The publication of Opanas Markovych's correspondence with Hryhoriy Galagan is intended to deepen the understanding of the outlook and ideological priorities and life practices of this person and contribute to an understanding of how the system of networking of the Ukrainian intelligentsia in the middle of the 19th century. The letters, dating from 1856–1858, are evident behind a number of issues relevant both personally for the author and the addressee, as well as for the circle of liberally minded Ukrainian nobility, to which these people belonged. Ethnographic search, the recording and publication of Ukrainian song folklore, the appearance of the works of Marko Vovchok, and the discussion of Panteleimon Kulish's novel "The Black Rada" are the leading themes of the epistolary. References to the family life of the correspondence participants create a domestic-historical context of their communication attention should be paid to the fact that the letters are written in Ukrainian, so in this regard, their publication is important for a wide range of scholars of humanities. Therefore, their publication is important for a wide range of scholars of humanities – not only historians, but also philologists, specialists in sociolinguistics and others. The language of the letters, with a large number of folk idioms, using archaic grammatical forms, represents the way of the Ukrainian literary language in the 19th century.

The publication is dedicated to the 200th anniversary of the birth of Opanas Markovych.

Key words: *Opanas Markovych, Hryhoriy Galagan, epistolary, Ukrainian nobility, Ukrainian national-cultural movement of the 19th century.*

*Мала сила моя, а щирості до чистоти нашого діла
буде в мене понести хоть і на той світ...*

О. Маркович — П. Кулишу,
13 листопада 1858 р.¹

Актуальною на сьогодні є публікація джерел, які б унаочнювали діяльність мережі соціально-комунікативних контактів представників української інтелігенції у визначений історичний час, а саме в середині XIX ст., коли ця спільнота переживала значні перетворення. Саме тоді відбувався перехід від академічного культурництва, сформованого у просторі романтичної ідеології, до культурно-політичного народолюбства, ґрунтованого на позитивістській методології світопізнання, яке продукувало політичні сенси (Світленко С., 2013. С. 4–5). Ключовими фігурами цього перехідного періоду були представники дворянського стану, які певною мірою успадкували національно-консервативні переконання попередньої генерації шляхтичів-дворян, водночас репрезентуючи прагнення спокутувати провину перед селянством, що частково стало підґрунтям світогляду української інтелігенції другої половини XIX ст. Зауважимо також, що саме 40-50-ті роки XIX ст. — той час, коли культурне будівництво поступово набувало ознак політичної справи, коли національно орієнтовані інтелектуали все більше опікувалися, за висловом С. Єкельчика, «одягом нації» — створенням високої національної культури

з елементів народної традиції (Yekelchuk S., 2001. P. 230)².

Інструментом кращого розуміння того, як саме представники ліберально налаштованого дворянства, несхожі між собою за майновим цензом і родом занять, співпрацювали у межах великих регіональних спільнот, є використання ширшого кола автонаративів, передусім епістолярію. Важливість джерел такого ґатунку для дослідження групи осіб у сукупності їхніх особистих прикмет і комунікацій з навколишнім середовищем усвідомлювалася ще сторіччя тому, коли В. Міяковський у нарисі про людей сорокових років XIX ст. — осіб з кола Кирило-Методіївського братства — зазначив: «Не тільки лице окремої людини проступає через епістолярну форму вислову думок і змалювання подій. Окремі обличчя авторів, накладаючись одне на одне, як у синтетичному родовому фотографічному портреті, підкреслюють з особливою виразністю ті риси, що з'являються характерними і спільними для всіх авторів і, стираючи яскравіші вияви індивідуальних рис, підводять нас до можливості відтворення колективного обличчя

¹ Два письма А. В. Марковича: к Т. Г. Шевченку и П. А. Кулишу (К литературной истории «Народных оповидань» Марка Вовчка). *Киевская старина*. 1899. Т. 65. Май. С. 68–71.

² Историк С. Екельчик, застосовуючи концепцію Е. Геллнера щодо ролі традиціоналізму в національно-культурному процесі, скористався метафоричним виразом діячів українського національного руху XIX ст. Детальніше див.: Єкельчик С. *Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття*. Київ, 2010. 272 с.

епохи...» (Міяковський В., 1928. С. 33). Одним із героїв цього начерку, чий особисті ознаки додалися до колективного портрету його сучасників, був Опанас Васильович Маркович (1822–1867), етнограф, музикознавець, громадський діяч, — один із представників розгалуженого роду Марковичів/Маркевичів, що з кінця XVIII ст. був нерозривно пов'язаний з історією України.

Зауважимо, що Опанас Маркович є одним із тих членів української інтелектуальної спільноти середини XIX ст., чий внесок у розбудову національної культури ще не має цілісного осмислення. Попри наявність досить великого корпусу текстів — від публікацій межі XIX–XX ст. у «Киевской старине», передусім мемуарно-ювілейного змісту³, до розвідок 1990–2010 рр., у яких переважає біографічний аспект, лишається слушною думка того ж таки В. Міяковського: «Сама постать Оп[анаса] Вас[ильовича] здається нам ще не досить з'ясована...» (Міяковський В., 1927. С. 20). Серед розвідок останніх десятиріч можна виокремити тексти історико-біографічні (Половець В., 2019. 120 с.) чи історико-краєзнавчі (Деніс М., 2012. 334 с.; Самойленко Г. В., 2010. 200 с.), а також дослідження, де О. Маркович постає репрезентантом роду, розглянутого як історичний колектив, чия діяльність має суспільно-історичні наслідки (Томазов В., 1994; Голубчик Г., 2003. 20 с.). Ці роботи продовжили напрацювання дослідників XX ст., передусім міжвоєнної доби, коли визначилися основні складники тлумачення діяльності О. Марковича як представника українського національного руху XIX ст.: членство у Кирило-Методіївському братстві, сприяння літературній кар'єрі Марка Вовчка (Марії Вілінської), тривалі фольклорно-етнографічні дослідження, внесок у розбудову української театральної культури другої половини XIX ст. (Міяковський В., 1927. С. 20–45; Дорошкевич Ол., 1928, С. 7–240).

Втім, на нашу думку, досвід публікацій листування Опанаса Маркевича (а всі мемуаристи засвідчують, що у кожній з місцин проживання — у Києві, Орлі, Немирові, Чернігові, Новгород-Сіверському — він ставав центром людських взаємин⁴), напрацьований з 90-х років XIX ст.

³ Лазаревский А. Памяти Марковича. *Киевская старина*. 1892. № 9. С. 405–409; Маркович Д. В. Заметки и воспоминания об Афанасии Марковиче. *Киевская старина*. 1893. Т. XLI. С. 50–77; Шугуров Н. К воспоминаниям об Аф. В. Марковиче. *Киевская старина*. 1893. № 5. С. 263–271; Из воспоминаний М. К. Чалого. К биографии Афанасия Марковича. *Киевская старина*. 1894. Т. 45. С. 342–345.

⁴ Приміром, М. Шугуров згадував, що Опанас Маркович «...чарівно діяв на людей відразу, з першої зустрічі... він саме мав ту здатність, що в змозі ледь помітну іскру роздути в пожежу, розтопити лід, розбурхати й схвилювати тих, хто здавався нездатний до жодного руху, до жодного почуття...» (Шугуров Н. К воспоминаниям об

до 30-х років XX ст., досі нереалізований, навіть якщо зауважити на доволі широке використання епістолярної спадщини цього діяча у дисертації початку 1960-х років про його фольклористичний доробок (Коцюба А. И., 1963. 24 с.) і вагому частку листування в оприлюднених слідчих документах у справі Кирило-Методіївського братства (Кирило-Методіївське товариство, 1990. Т. 3. С. 79–150).

Одним із засобів поглибити уявлення про світоглядні переконання і сенс діяльності Опанаса Марковича є публікація його листів до тих з його сучасників, які входили до однієї з ним комунікативної мережі та на різних етапах його життя тісно взаємодіяли не лише з ним самим, але й з іншими особами його кола. Таким є Григорій Павлович Галаган (1819–1888), що був майже однолітком Опанаса Маркевича (з різницею у три роки). Ці люди були представниками однієї історичної генерації, їх об'єднав спільний час особистісного формування, суспільно-значущі події історичної доби, свідками й учасниками яких вони були.

Тому *метою статті* є публікація листів Опанаса Марковича до Григорія Галагана другої половини 1850-х років для урізноманітнення уявлень про світоглядні пріоритети та життєві практики цієї особи й усвідомлення того, як діяла система мережевих зв'язків української інтелігенції у середині XIX ст.

Оригінали листів зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: два — у фонді III. Листи, два — у фонді 119. Галагани, але, вочевидь, усі чотири походять з фамільного архіву родини Галаганів, що зберігся достатньо повно і містить величезний обсяг саме епістолярних матеріалів, значна частина яких пов'язана з особою Григорія Галагана. Час їх написання — з листопада 1856 до червня 1858 років — припадає на період перебування подружжя Марковичів у Немирові, де Опанас Маркович працював на посаді молодшого вчителя географії місцевої гімназії.

Листи, що публікуються, є приватними або інакше — формою особистого спілкування, їх оприлюднення потребує визначення змісту епістолярних взаємин між кореспондентами, тобто з'ясування деталей їхніх стосунків, зокрема наявності/відсутності спільних зацікавлень, того, як саме перетиналися їхні життєві шляхи тощо.

Насамперед зазначимо, що майнові та статусні ознаки автора й адресата листів були неоднаковими, хоча обидва вони походили з родин дворян-землевласників Полтавської та Чернігівської губерній старшинського походження, їхні пращури вивищилися на початку XVIII ст., передусім завдяки спорідненню зі Скоропадськими

Аф. В. Марковиче. С. 267). Тут і нижче в тексті оригінальні тексти російською мовою подано у перекладі авторів.

й Розумовськими. Григорій Галаган був одним із найбагатших поміщиків Лівобережної України. Станом на 1857 р. йому належало понад 3000 кріпаків чоловічої статі й понад 17 000 десятин землі на Полтавщині й Чернігівщині⁵. Шлюб з Катериною Кочубей, двоє дядьків якої були членами Державної ради Російської імперії, дав йому доступ до вищих бюрократичних і придворних кіл Петербурга. В Опанаса Марковича, сина поміщика з Пирятинського повіту, як зазначав О. Дорошкевич, «не було жадних маєтків: широке панське життя Василя Марковича зруйнувало врешті його маєток...»⁶ (Дорошкевич Ол., 1928. С. 23), і тому, на думку цього дослідника, «Маркович виступає декласованим інтелігентом-народником, що зірвав з своєю суспільною верствою...» (Там само). Але насправді О. Маркович не втратив зв'язків із дворянським станом. Як і Г. Галаган, він належав до консолідованої поміщицької спільноти Лівобережної України, чия основу склали взаємини між родичами й свояками у поєднанні з патронатно-клієнтельними стосунками (ці форми контактів були дотичні одна до одної). Важливим фактором існування такої спільноти стала наявність земельної власності у Полтавській та Чернігівській губерніях, коли численні дворянські родини мали тут маєтки, улаштовані ще з кінця XVII — початку XVIII ст. Саме у таких дідищах на околицях села Сокиринці на Прилуччині, землями якого на початку XVIII ст. заволодів пращур Григорія Галагана прилучський полковник Гнат Галаган, й у складі села Кулажинці на Пирятинщині, що з 1740-х років належало лубенському полковнику Андрію Марковичу, нащадком якого був Опанас Маркович, ці люди зростали в особистій близькості до тих, кого О. Маркович заборонятиме у майбутньому небожу Дмитру називати «мужиками», лише «гречкосіями», «хліборобами»⁷, — до українських селян. І, безумовно, саме тому О. Маркович стверджував, «якщо хто виріс серед народу й тому його любить, то зрозуміло, що жадає його вивчати й не може мати іншого засобу співчувати моральному

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. П. Історичні матеріали. Оп. 1. Спр. 26791. Формулярний список ... титулярного радника Галагана. Арк. 18 зв.

⁶ Небіж О. Марковича Дмитро Маркович розповідав, що один із небагатьох дворових, який залишився у них в родині з челяді його діда, «вихований був серед поміщицької, кріпацької величі діда Василя Івановича Марковича. Прохор був серед 30 поварчуків і ніс високо прапор свого фаху... Скубання за чубки, побиття жорстокі, виливання неведалих соусів на голови винних поварів і такі інші дії — все це зникло з пам'яті його, завмерло і залишилось тільки краще, що його тоді найсильніше вражало: численність двораків, пишнота виїздів, оркестри, хори власних музикантів і співаків...» (Маркович Д. В. Заметки и воспоминания об Афанасии Марковиче. С. 59.)

⁷ Там само. С. 54.

його занепаду й невігластву, як покаже світові, що й ці люди також мають добрі почуття й гідність людську...» (Справа О. В. Марковича..., 1990. С. 114). А Г. Галаган, роздумуючи над причинами власної еволюції від безтурботного, егоїстичного панича до людини, свідомої власного обов'язку перед іншими, передусім перед селянством, констатував: «Спочатку безмежна моя прихильність до Сокиринців як до місця, з яким поєднувалося стільки спогаду й стільки приємного для самолюбства, була єдина майже пружина, що діяла на серце, потім і дещо вже розвинуті гуманні поняття... примусили мене у сільському житті шукати вищих цілей...»⁸.

Саме відчуття спорідненості з тим місцем, де вони зростали, з людьми, що їх оточували, зі звуками народної мови й мелодіями пісень, підживлене атмосферою національно-романтичного піднесення доби юності цих людей, серед іншого, стало одним зі складників їхніх тривалих взаємин, що, найшвидше, оформилися як особистісні ще у 1840-ві роки. Саме тоді фактори земляцтва й навіть доволі дальнього родичання (зокрема, через Андрія та Михайла Маркевичів, двоюрідних братів Г. Галагана) були підкріплені спілкуванням у одному дружньо-інтелектуальному колі та співзвучністю ідейно-естетичних уподобань. Як відомо, і Опанас Маркович, і Григорій Галаган були причетні до справи Кирило-Методіївського братства⁹. Але, найшвидше, на тоді взаємини О. Марковича з кирило-методіївцями були більш дружньо-невимушеними, свідченням чого є і листування, і навіть його допити під час розсліду, де, зокрема, він свідчив про особливу приязнь до Пантелеймона Куліша, зумовлену спільними захопленнями українською мовою та народною поезією (Справа О. В. Марковича..., 1990. С. 83). У той самий час комунікації Г. Галагана з цими особами відбувалися через посередництво інших людей, тісніші особисті контакти було напрацьовано пізніше: «Я тепер сильно переймаюся однією думкою: ...видавати малоросійською мовою для простого народу книги, в яких можна розміщувати цікаві та повчальні твори, і в них поширювати думки на підтримку національного духу,

⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Літературні матеріали. Оп. 1. Спр. 6936. Галаган Г. Автобіографічні нотатки про ставлення до селянського питання як передмова до сільського уставу. Арк. 1 зв.

⁹ О. Маркович, як відомо, після перебування під слідством був висланий до Орловської губернії у розпорядження місцевого військового генерал-губернатора (Кир.-Меф. С. 122), Г. Галагану, можливо, допомогли високі покровителі, його ім'я фігурувало в слідчих матеріалах, але справу не було порушено. Шеф жандармів О. Орлов у листі до київського військового губернатора Д. Бібікова охарактеризував його як людину, яка пристрасно любить Малоросію, але не має жодних політичних намірів (Кир.-Меф. С. 201).

а відповідно і моральності... я написав до брата Миколи Рігельмана, щоб він там переговорив у Києві про мою пропозицію з Костомаровим, Шевченком, Кулішем та іншими...»¹⁰.

У подальшому О. Маркович і Г. Галаган залишалися в одному комунікаційному полі, їхні громадсько-просвітницькі пріоритети були суголосні у таких питаннях, як емансипація селянства (скасування кріпацтва), етнографічно-статистичні розвідки, збирання та збереження музично-пісенного фольклору, зразків живої розмовної мови, розвиток театральної справи на основі народної традиції. У середині 1850-х років вони взаємодіяли у справах Комісії для опису губерній Київського навчального округу, членом якої був Г. Галаган, що пояснювалося як дослідницькими розшуками О. Марковича, який до чого часу, власне, вже визначився як етнограф, так і зацікавленнями Г. Галагана, зумовленими і його особистими інтересами, і його планами написати статистико-етнографічний опис власних маєтків. На межі 1850-х — 1860-х років ці особи перетиналися у комунікаціях від Петербурга (коло українських інтелектуалів, згуртованих виданням часопису «Основа») до Чернігова, де співпрацювали в атмосфері поживлення громадського життя в місті часів селянської реформи (зокрема, брали участь у підготовці вистави за п'єсою І. Котляревського «Наталка-Полтавка» — Опанас Маркович як режисер, Григорій Галаган і його дружина Катерина — як порадики щодо театральних строїв¹¹).

Наявність досить сталих комунікацій навіть за умови, коли люди, вочевидь, особисто взаємодіяли не так часто, підтверджують і листи Опанаса Маркевича до Григорія Галагана, що публікуються нижче. Вони унаочнюють низку питань, актуальних як особисто для автора й адресата, так і для осіб з їхньої інтелектуального кола, разом з тим додають відомостей про особисто-приватне життя О. Маркевича, опосередковано інформує про родину Г. Галагана.

Листи ще раз засвідчують важливість для Опанаса Марковича проблеми збирання української пісенної спадщини, водночас указуючи й на значущість цього культурного продукту для Григорія Галагана. Будучи на глибоке переконання всіх, хто його знав, непересічним знавцем духовних прикмет народного життя

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. І. Літературні матеріали. Оп. 1. Спр. 6922. Г. Галаган. Зауваги й нотатки. Арк. 38 зв.

¹¹ П. Чубинський у статті в часописі «Основа», присвяченій цій виставі, писав, що лише з енергією О. Марковича можна було зробити досконалим музичний супровід вистави, тоді як завдячуючи бездоганному знанню народного побуту Г. і К. Галаганів костюмування п'єси було бездоганним ([Чубинский П.]. Украинский спектакль в Чернигове. *Основа*. 1862. Т. III. С. 75).

і старанним дослідником народної музики¹², О. Маркович особливо переймався автентичністю відтворення мелодій українських пісень, водночас прагнучи досконалості їхнього запису. У листі від 17 червня 1857 р. він висловив власні думки щодо збірки «Южнорусские песни», виданої того ж таки року коштом Григорія Галагана, який активно її поширював, навіть у поїзді до Петербурга в першій половині 1858 р. на початковому етапі селянської реформи («На пісні свої я очікую. У Москві продав і тут невдовзі продав, лише б були», — писав він з імперської столиці дружині 1 березні 1858 р.¹³). Цікаво, що ця збірка і самим Г. Галаганом, і іншими позиювалася як «його книга» (А. Степович у коментарі до листа І. Аксакова Г. Галагану, надрукованому у 1902 р., зазначав про «відому збірку малоросійських пісень з нотами, що була випущена Г. П. Галаганом, й уже невдовзі стала бібліографічним раритетом...»¹⁴), і О. Маркович писав про «1-й випуск Ваш пісень», тоді як на обкладинці видання зазначалося, що тексти з нотами зібрав і аранжував Микола Маркевич, його двоюрідний брат, історик, етнограф, фольклорист, музикант. Можливо, така невизначеність зумовлена тим, що Г. Галаган став видавцем книги, йому ж належав її наклад. Г. Галаган, маючи гарну домашню музичну освіту¹⁵, захоплювався народною піснею («Я безперестанку граю малоросійські пісні та співаю; я доволі вдало акомпаную собі на фортепіано й нічого, крім українського...», — писав він у щоденнику взимку 1841 р. у Сокиринцях¹⁶), записував тексти й мелодії, але М. Маркевич, безумовно, був набагато краще обізнаним у цій царині, підготувавши раніше дві збірки — «Украинские мелодии» (1831) і «Сборник малороссийских песен» (1840). Критика збірки 1857 р. у листі О. Марковича, окрім іншого, репрезентує, наскільки він розумівся на варіантах звучання однієї мелодії, що посвідчує оповідь Д. Марковича про вплив виконавської манери дядька на інших: «Він так просто, проникливо, з такою виразністю та глибоким почуттям передавав одна за одною народні українські пісні, що

¹² Лазаревский А. Памяти Марковича. С. 405.

¹³ «Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...» (Листи Григорія Галагана до дружини / упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов; ред. І. Колесник. Київ: StreamARLine, 2017. С. 54.).

¹⁴ Ежегодник Коллегии Павла Галагана / под. ред. А. И. Степовича. К., 1902. Вып. 7. С. 406.

¹⁵ У Петербурзі в середині 1830-х років уроки фортепіано давав Йоганн Рейнгардт, піаніст, композитор, придворний музикант (Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 1475. Галагани — поміщики. Оп. 1. Спр. 1329. Книга обліку за 1835–1836 рр. Арк. 7 зв.).

¹⁶ Галаган Г. Журнал (1836–1841) / упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов; ред. І. Колесник. Київ: StreamARLine, 2020. С. 163–164.

мати, музикантка з високорозвиненим музичним смаком, не витримала й розплакалася...»¹⁷.

Не менш цінними є згадки в листах про літературні твори, публікація яких наприкінці 1850-х років жваво обговорювалася у колі української інтелігенції, — це «Чорна рада» Пантелеймона Куліша й «Народні оповідання» Марка Вовчка. Своїми роздумами про роман П. Куліша як про «архіштуку», що стоїть «наодині великим монументом вмерлого навіки», О. Маркович у чомусь передбачив значення цього твору, чия «форма й тема ідеально відповідали запитам української національної уяви» (Yekelchuk S., 2001. P 235), для формування свідомості діячів українського національно-культурного руху другої половини XIX ст. Він звертався до Г. Галагана як до односторонця, бідкаючись про те, що публікація «Чорної ради» пройшла, на його думку, непоміченою для сучасників, безумовно знаючи, що той прагнув у різний спосіб допомогти Кулішеві, зокрема, сприяв популяризації твору, передплативши два десятки примірників для подальшого поширення¹⁸. У листі від 26 червня 1858 р. О. Маркович, вочевидь у відповідь на запитання Г. Галагана, підтвердив його думку про те, хто приховується за псевдонімом Марко Вовчок: «... хто б він не був, — коли Вам здається, що нова землячка, мовляли, то не помиляється». Але «за дужками» змісту цих листів залишилося ставлення Григорія Галагана як до самого П. Куліша, так і до його зусиль щодо публікації «Народних оповідань». Якщо у щоденних нотатках початку 1847 р. Г. Галаган із захопленням писав про молодого обдарованого письменника, сповненого «енергії та любові до Малоросії», дійшовши висновку про те, що у творі «Повість про український народ» показано, які «істинно великі люди були козаки, а дворянство було завжди ворогом народу, гнобителем його й зрадником вітчизни...»¹⁹, то через 10 років, на початку 1858 р., він убачав у діяльності П. Куліша загрозу для розколу українського національно-культурного руху, для від'єднання елітарної (панської, поміркованої) частини його від егалітарної (народницької, революційної). Він писав дружині з Петербурга 1 березня 1858 р.: «...можна б розбити його за граматку, — і, особливо, за видання Марка Вовчка, нагадавши й довівши йому, що він сам пан, що зобов'язаний усім панам, не лише щодо своєї особистості, але стосовно відродження нашої національності. У кому так сильно відродилася наша національність? Не в простому народі, який зовсім про це

не піклується і продовжує з кожним днем більше і більше москалітисся, вона відродилася у вибраній частці панів. За що ж розпинати цілий стан без розрізнення?...»²⁰. Звернення Г. Галагана до дружини у цьому ж листі: «Я у захваті від твоєї оцінки Марка Вовчка й від твоєї обережності у цій справі, — пояснює фразу О. Марковича, — ...жіноче серце друге вирозуміло діло і попускає з своїх рук ходу ширій книжечці». Знаючи, що для Г. Галагана дружина була кращим конфідентом, що з нею він обговорював найуразливіші для себе питання, той факт, що він, вочевидь, і О. Марковичу переказав її думку, хоча, можливо, більш помірковано, підтверджує, що оповідання Марка Вовчка зачепили його за живе. Водночас ця відсилка до Катерини Галаган, як і неодноразові згадки О. Марковичем своєї дружини, вказують на приязну манеру листування.

Не можна сказати, що певної дистанції між автором і адресатом не існувало, поштиві звернення на кшталт «вельможний добродію», «милостивий пане», найменування матері й дружини Г. Галагана «високоповажними добродійними іменинницями» опосередковано на це вказують, але згадки про власну родину О. Марковича (сина, дружину, навіть тещу), про учительські будні в Немирові, очікування поради, навіть прохання допомогти видавцеві П. Куліша Данилу Каменецькому в його піклуванні про брата й батьків — все вказує на приятельсько-довірливу атмосферу цього листування (хоча автор і жалівся на неотримання відповідей від адресата). Це унаочнює перебування учасників листування в одній мережі соціокультурних комунікацій, коли дружньо-земляцькі стосунки давали право на очікування допомоги від особи більш впливової всередині одного соціального стану. Як-от, прохання посприяти брату Д. Каменецького отримати службу ближче до дому в листі від 26 червня 1858 р. має розглядатися в контексті листування того ж року О. Марковича з Д. Каменецьким та Т. Шевченком. «Є справніші од нас люді: от хоч би і п[ан] Тарас, чим він перебивається? — звертався О. Маркович до Д. Каменецького 7 травня 1858 р. — Коли йому тяжко, звідомте. Не охота для себе прохати, а за других — хоч виляти можно, кого треба. Так я вже справився торішнього року з п[аном] Галаганом за Пантелія Олекс[андровича]...»²¹. Тарасові Шевченку він писав у листопаді того ж року: «А Каменецького, сего щирого чоловіка і нашого давнього приятеля, покладаємо вам певним у всьому підпомошником. Через нього вже я прохав вас переглядіть і до кращого пуття

¹⁷ Маркович Д. В. Заметки и воспоминания об Афанасии Марковиче. С. 54.

¹⁸ Письма П. А. Кулиша Галагану (1856–1858 гг.). Киевская старина. 1899. № 9. С. 341.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. І. Оп. 1. Спр. 6922. Арк. 34 зв.

²⁰ «Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...». С. 54.

²¹ Письмо А. В. Марковича к Д. С. Каменецкому. Киевская старина. 1899. Т. 65. Апрель. С. 16.

доводить...»²². Бачимо, як О. Маркович постає комунікатором між ліберально налаштованим, але заможним і впливовим поміщиком, і інтелектуалами-різночинцями, які живуть власною працею, до яких вже належав і він сам.

Особливого колориту надають листам згадки про сімейне життя автора, що передусім засвідчують щирість почуттів О. Марковича до дружини й особливо сина — Богдася, але водночас говорять і про дотримання автором епістолярного етикету — він обов'язково споминає і про родину Г. Галагана, передусім про сина Павлуся, який був однолітком його Богдана. До речі, у ранньому дитинстві й Богдан, і Павло гарно володіли українською, їх одягали, хай у стилізовані, але селянські строї. Д. Маркович побачив свого двоюрідного брата вперше «справжнім мужичком»: «волося світлої головки підстрижено коротко під горщик, одягнений був у “вишиваній” сорочці, заправлений у штанці, підперезаний і босий; балакає лише українською...»²³. «Одягали ми його в народний малоросійський одяг, простого, але витонченого крою...», — писав у спогадах про передчасно померлого сина Г. Галаган²⁴. Це, на нашу думку, характеризує прагнення О. Марковича і Г. Галагана, нащадків елітних родів, хай один з них втратив статки й вплив предків, а другий залишався у колі можновладців, згладити соціокультурну дистанцію між своїми синами і селянськими дітьми, сформувані «простонародних хлопчиків», реалізувавши той сценарій виховання, якого були позбавлені вони самі. Яким би був результат? Павло Галаган помер 16-річним, його майбутнє залишилося невітленим, Богдан Маркович — випускник фізико-математичного відділення Петербурзького університету, приват-доцент, успішний публіцист, у юності засуджений за участь у радикальному русі російських соціалістів, найшвидше, не зберіг духовного зв'язку з вітчизною свого батька. Але це з різних причин нереалізоване українство Богдана і Павла характеризує насамперед спільну для О. Марковича й Г. Галагана романтичну віру в те, що єднання з народом паничів досягається подоланням етнокультурних бар'єрів, віру, яка, хоча й ставилася

²² Два письма А. В. Марковича: к Т. Г. Шевченку и П. А. Кулишу (К литературной истории «Народних оповідань» Марка Вовчка). *Киевская старина*. 1899. Т. 65. Май. С. 69.

²³ Маркович Д. В. Заметки и воспоминания об Афанасии Марковиче. С. 53.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Оп. 1. Спр. 6926. Арк. 4 зв.

під сумнів наступною генерацією діячів українського національного руху, але була використана ними як одна з базових ідей формування модерної нації. І листи О. Марковича, що публікуються, написані українською мовою, не лише є ще одним доказом її вживання українською інтелігенцією у середині XIX ст., але засвідчують високий рівень мовної культури автора, попри наявність стилістичних і граматичних архаїзмів.

Ці тексти репрезентують О. Марковича як людину, виховану на романтичному філологічному дискурсі, сенс якого полягає у впевненості в тому, що мова — інструмент вивчення народного життя: «...мови суть живі квіти у квітнику божому й що якщо народ який говорить своєю мовою, то, вивчаючи мову, можна вивчити народ, який мовить нею» (Справа О. В. Марковича..., 1990. С. 114). Він не лише вживає слова, що зараз можна знайти лише в Словнику української мови під редакцією Бориса Грінченка, а й використовує дотепні народні прислів'я і навіть створює складні метафоричні конструкції за допомогою лексики для опису селянської праці (лист від 17 червня 1857 р. — порівняння роботи щодо укладання збірки народних пісень з доглядом за ланом, засіяним пшеницею).

Усвідомлюючи цінність листів для історико-філологічних досліджень з метою розуміння того, як розбудовувалася писемна українська мова XIX ст., ми залишили авторські тексти без змін, лише фонетичне написання окремих слів узгоджено з правилами сучасної української мови. Авторські підкреслення та варіанти слів (у дужках) залишено без змін.

Листи супроводжуються коментарями, що містять також пояснення застарілих слів та ідіом. До кожного листа додано шифр, під яким він зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Листи пронумеровано у хронологічному порядку.

Висловлюємо подяку кандидатові історичних наук, доценту кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка Євгену Ковальову за те, що він звернув нашу увагу на ці листи й надав неоціненну допомогу в правильному прочитанні текстів і коментуванні їх.

Сподіваємося, що ці документи сприятимуть не лише кращому розумінню світоглядних переконань і життєвих стратегій Опанаса Марковича, але й поглиблять уявлення про функціонування мережі соціокультурних комунікацій українських інтелектуалів 50-х років XIX ст.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Деніс М. Марковичі: немирівський слід. Вінниця, 2012. 334 с.
- Дорошкевич О. Марко Вовчок. Біографічна розвідка. *Твори Марка Вовчка* / за ред. О. Дорошкевича. Т. IV. К., 1928. С. 7–240. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=10835>
- Голубчик Г. Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.
- Коцюба А. И. Афанасий Васильевич Маркович — выдающийся украинский фольклорист: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1963. 24 с.
- Міяковський В. Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні). *За сто літ*. 1928. Кн. 2. С. 33–98.
- Міяковський В. Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві. *За сто літ*. 1927. Кн. 1. С. 20–45.
- Половець В. М. Маркович Олександр Михайлович. Чернігів: Просвіта, 2019. 120 с.
- Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. 199 с.
- Світленко С. І. Український національний рух «довгого XIX століття» в контексті нелінійної історії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. 2013. Вип. 21. С. 3–9.
- Справа О. В. Марковича. *Кирило-Методіївське товариство*. Т. 3 / О. О. Франко (голов. упоряд.); наук. ред. Л. З. Гісцова, Г. Я. Сергієнко. К., 1990. С. 79–150.
- Томазов В. Марковичі. *Старожитності*. 1994. № 1–2. С. 24–26; № 3–4. С. 26–28.
- Yekelchik S. The Nation's Clothes: Constructing a Ukrainian High Culture in the Russian Empire, 1860–1900. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*. 2001. Bd. 49. № 2. P. 230–239. URL: <https://www.jstor.org/stable/41053011>

REFERENCES

- Denis, M. (2012). *Markovychi: nemyrivskiy slid*. Vinnytsia [in Ukrainian].
- Doroshkevych, O. (1928). Marko Vovchok. Biohrafichna rozvidka. In O. Doroshkevych (Ed.), *Tvory Marka Vovchka* (Vol. IV, pp. 7–240), Kyiv [in Ukrainian]. <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=10835>
- Holubchik, H. D. (2003). *Rid Markovyichiv-Markevychiv u kulturno-hromadskomu zhytti Ukrainy: "nova simeina istoriia"* [Markovich-Markeviches in Cultural-Social life of Ukraine: "New family history"]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Kotsiuba, A. I. (1963). Afanasii Vasilievich Markovich – vydauiushchiisia ukrainskii folklorist. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kiev [in Russian].
- Miiakovskiy, V. (1928) Liudy sorokovykh rokov (Kyrylo-metodiivtsi v yikh lystuvanni). *Za sto lit*, 2, 33–98 [in Ukrainian].
- Miiakovsky, V. (1927). Opanas Markovych u Kyrylo-Metodiivskomu bratstvi. *Za sto lit*, 1, 20–45 [in Ukrainian].
- Polovets, V. M. (2019). *Markovych Oleksandr Mykhailovych*. Chernihiv: Prosvita [in Ukrainian].
- Samoilenko, H. V. (2010). *Teatry i aktory Pivnichnoho Livoberezhzhia Ukrainy*. Nizhyn [in Ukrainian].
- Svitlenko, S. I. (2013). Ukrainskyi natsionalnyi rukh "dovhoho XIX stolittia" v konteksti nelineinoi istorii. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu, Serii Istorii ta arkheolohiia*, 21, 3–9 [in Ukrainian].
- Histsova, L. Z., & Serhienko, H. Ya. (Comps.). (1990). Sprava O. V. Markovycha. In O. O. Franko (Ed.) *Kyrylo-Metodiivske tovarystvo* (Vol. 3, pp. 79–150), Kyiv [in Ukrainian].
- Tomazov, V. (1994). Markovychi. *Starozhytnosti*, 1–2, 24–26; 3–4, 26–28 [in Ukrainian].
- Yekelchik, S. (2001). The Nation's Clothes: Constructing a Ukrainian High Culture in the Russian Empire, 1860–1900. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 49 (2), 230–239 [in English]. <https://www.jstor.org/stable/41053011>

***

ЛИСТИ

№ 1

1856. XI. 18. Немирів

Шановний милий добродію Григорій Павлович.

Поздоровляю Вас з днем янгола Ваших високоповажних добродійних іменинниць та з кавалерією на шії, і то не по звичайності світової тільки, а з щирого серця, як колись з щирого серця пасками нас к Великодню наділили. А коли здоров Павлусь, то й сьому радуюся, і то не того тільки, що сам батько свого сина, а з сльозами, як Ви з сльозами в очах питали мене, чи не треба мені грошей, тих, що держали на той час в правиці.

Про себе і сім'ю я пишу в листу до пана Миколи, котрий, тут прикладаючи, прошу до рук йому віддати, а захочете, то й прочитать.

Ваш А. Маркович

P.S. Лист Ваш, хоть пізенько, я відібрав, але той панок мені очей не показав, мабуть не було часу, бо пишете, що гарненький панок!

Поздоровляю Вас з днем янгола... — 24 листопада (7 грудня) в день великомучениці Катерини Олександрійської відзначали іменини мати й дружина Г. П. Галагана — Катерина Василівна Галаган-старша (у дівоцтві — Гудович) і Катерина Василівна Галаган-молодша (у дівоцтві — Кочубей).

Поздоровляю Вас ... з кавалерією на шії — з орденом Св. Станіслава 2-го ступеня (цю відзнаку носили на орденській стрічці на шії).

ІР НБУВ. Ф. II. Оп. 1. Спр. 26787. Арк. 4 зв.

Про себе і сім'ю я пишу в листу до пана Миколи — Микола Аркадійович Рігельман, двоюрідний брат Г. Галагана.

Друкується вперше.

ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 805. 1 арк.

***

№ 2

Року Божого 1857,
місяця червцю 17 дня

Вельможний добродію Григорій Павлович.

На кожний Ваш лист одписавши, одержав я «Южнорусские песни». Я б і давно подяковав Вас, да колія не випадала. Одно, що виглядав відповідного листа од Вас на свій — про етнографічеську карту, а друге — з людьми програвав да проспівував пісні, щоб лучче їх розсмаковать, а третє — свої клопоти, як по хазяйству, як по экзаменах, як по чому. А тут у сім'ї і новина сталась: навідала дочку теща моя здалека, з півношної країни, то треба було натішитця нею з приїзду. Я прохав у Вас батьківської ради: що робить з малим здоров'ям мого подружжя; поки ви вхватались надумать спосіб — батько небесний прислав слабій матір: може напутить її, як і що робить з моєю Марусею. А мені зосталось подяковати Вас, що доброю душею своєю Ви всілили мене, що я був до Вас удався за радою. Що далі буде, я завідомлю Вас — чи добре, чи що Бог дасть — щоб не дармо смутную річ ми обертали.

Дабіжа шановний написав мені, що Ви редактором етнографічеського відділення статистичеської комісії в Києві. Будьте ласкаві, таки одпишіть на мій лист про етнографічеську карту. Тепер, як Ви редактор, то ще зруччіше Ваше діло піде, як Бог погодить.

Тепер про 1-ий випуск Ваш пісень.

Якби не був він первий, то скоріше спасибі Вам казать велике, да й годі. А то на сій ниві, нехай Бог погодить і в руки вносить, уродитця нобогирка, то треба коло сівби попикловатися та скороди розгледіть таки гаразд, щоб Ви полотьбою зайшли її та повиривати кочіль, а хоч і другий хліб святый, та не щиру гирку, щоб другим не клопотатьця довго з тим суржином, шукаючи в йому пшениці.

Не багатько я скажу, але розумному досить, і не своє скажу, а згідною радою з другими постановлені пунктики. Тільки перед пунктиками ще щире спасибі сказати Вам хапаюся, знаєте за що? За відістав на першому листку!

1. Дяковати вас за добре, за прехороше діло, справлене на славу, не ліплячи, а просторо, широко, як подобаєт для краси, вигоди і любого вживання, до путнього кінця доведене, з хорошими дуже піснями і з годящим до їх прибором. Напр., «Ой зійди, зійди ти зіронько да вечірняя» у Вас лучча, ніж у Куліша.

2. Нічим не дяковать по тому пунктику, як поставити на очі деякі невидержки в голосах і акомпанементах, розуміючи Вас так, що дяка така корисніша буде всього.

3. № 19 не стобя праці, кошту й місця, можна до пари йому ще найти два або три таких нумерів, як і він, которі треба було залишити навкі.

4. Не слід було між народні напрочуд пісні, не ледаченькі самі по собі да й нерівняємі до тих, тулити співи, наприм., з «Наталки», на театрах прибрані, або №№ 3 і 29. Пісні добрі, тільки ніяк не народні, на малу міру перероблені нотними і грамотними співаками давніх времен), а коли й містити, то наменуги треба було: що воно й як.

5. В добавок таж сама штучність (искусственность) пробиваєтця і в найкращих народних піснях; напр.: в послідньому нумера 4-го, так же і 16-го. Народ кінча на одній ноті, а не на двох з переднішою звишеною.

6. Є деякі нумера настояних народних пісень, чи недобре дослуханих, чи наполовину забутих; так що й варіант добрий, да не видержаний. Оддаю на Ваш суд 7 і 8-ий такт в 27 №; 3-ий такт в 18 №, в 35 № останні 2 такти; в № 36 такти 6 і 8-ий; в 38 останні 2 такти; в № 44 третій такт з кінця; в № 45 останні 4 такта. В № 46 ціле // колінко друге; в № 13-ому 4-ий такт; в 8 № ціле друге колінко, а особливо друга нота первого такту.

7. Неврозуміле для мене удання з верхової ноги мотива в секунду. Глядіть: № 17-го — друге колінце; № 22 — деякі такти, особливо самий первий; № 40 — друге колінце.

8. Правдивих пісень і справдешніх народних варіантів да гірші од тих, які єсть в самім народі на ту ж саму пісню, і не де-небудь, як диковинки, а всюди, так, що надруковані гірші, і мало й уживаємі. От будуть Вам на сей раз: №№ 2, 5, 9 (друге колінце), 11, 14. Я тут не вивожу таких, которі й малоуживаємі та добрі, або хоч є й ще кращі, да вони теж добрі. Доброго хоч як багато буде, то не заважить.

9. Акомпанемент, з гурту добрий, в деяких місцях теж спотикаєтця. Даю на Ваш суд, да тільки зайдіть не з боку гармонії гуртові, а з духу тієї пісні, до котрої вона прилажена: останній такт другого колінка у самому 1-му №; в 7-му № такти 9 і 10, і мног. друг. Акомпанемент там повинен бути густіший чи бравіший, де сама сила пісні, де в добрий час голос співака захлипаєтця, да там, де рівна протяжна нота йде, а де дробить голос співаучий, а особливо на переходах, там акомпанемент мусить стихати, а часом і зовсім замовкнути. Треба сіх музик наводити співакові не в одному голосі, а і в акомпанементі, і кожний такт порошницею роскоштовувать.

10. Акомпанемент не довжин быть трудний тоном. Хоч з багатьком хрестиків або бойків воно и лучче, мов для тону інструменту, да грачеві не всякому в руку.

[Текст продовжено на березі 1-го аркуша].

Збачте, що на бік виліз кінця виводити. Нехай Вам Бог помага подальшити діло. Коли, роздивившись, Ви й самі згодитесь на мої придирки, то не занедбайте моєї ради до другого випуску. А ще б краще, де я не буду, прислати мені тетрадь перед друком. А я за те ще й своїх пісень додам, нігде не надрукованих.

Ваш А. Маркович

...*одержав я «Южнорусские песни»* — йдеться про збірку українських народних пісень (тексти з нотами), упорядковану М. А. Маркевичем та опубліковану коштом Г. П. Галагана. Детальніше див.: Южно-руські пісні: з голосами: [для голосу з фп.] / [зібрав та аранж. М. Маркевич]; [худ.] М. Б. [Михайло Башилов]. К.: Собственность издателя [Г. Галаган], 1857. 97 с.

...*навідала дочку теця моя здалека, з півношної країни* — Вілінська Параскева Петрівна (у дівочтві — Данилова), мати Марії Олександрівни Маркович, походила з дворян Орловської губернії.

...*з малим здоров'ям мого подружжя* — тобто М. О. Маркович (Вілінська).

...*Дабіжа шановний написав мені* — *Василь Дмитрович Дабіжа* (1826–1902), чиновник, на середину 1850-х років — редактор етнографічного відділення Комісії для опису Київського навчального округу.

...*Ви редактором етнографіческого відділення статистической комісії в Києві* — тобто Комісії для опису губерній Київського навчального округу.

...уродитця *нóвогирка* — метафорично — врожай (гирка — сорт пшениці. (Словарь української мови [у 4 т.] / збір. ред. журн. «Киевская старина»; упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958–1959. Т. 1: А — Ж. 1958. С. 283 (далі — Словник Б. Грінченка)).

...щоб *другим не клопотатьця довго з тим суржи́ком, шукаючи в ньому пшениці* — метафорично — не перероблювати якусь справу (суржик — змішаний зерновий хліб (Словник Б. Грінченка. Т. 4: Р — Я. С. 231)).

За виді́став на першому листку — ілюстрація на початку збірника (жанрова сценка на тему життя українського села) авторства М. С. Башилова, професійного художника-графіка, співавтора (разом з Я. П. де Бальменом) першої серії ілюстрацій до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка.

...тулити *співи, напри́м., з «Наталки», на театрах прибрані* — тобто авторські, а не народні мелодії з лібрето «Наталки Полтавки» І. Котляревського.

...голос *співака захлипається* — схлипує, захи́нається (хлипати — схлипувати, плакати (Словник Б. Грінченка. Т. 4: Р — Я. С. 401)).

...кожний *такт порошницею роскоштовувать* — слухати кожен такт, насолоджуючись його звучанням (розкуштовувати — розпробувати (Словник Б. Грінченка. Т. 4: Р — Я. С. 70)).

...наменути *треба було: що воно й як* — нагадати (Словник Б. Грінченка. Т. 2: З — Н. С. 502.).

Друкується вперше.

ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Од. зб. 21. 2 арк.

***

№ 3

Високоповажний Добродію і Милостивий Пане.

Пише мені Каменецький, що мав прохати Вас у Петербурзі об своїм братусі рідним, що служить у Єкатеринославським гарнізоні, щоб його — напрохати начал — переведено у Чернігівський гарнізон, а звідти в Кролевецьку або Сосницьку, або ще яку сусідню до Кролевцю команду начальником, що[б] він міг поблизу родителів своїх в самому Кролевцеві виховувати і на білім світі здержувати — безпомних і нещасливих, бо їх іден син-лікар вмер в Турецьку камп[анію] у Криму, а другий в Петербурзі, Данило служить отечеству словом і друком, а то пішла каша, дріб'язок.

Мав прохати, да, мовляв, не всмілюся. // Облявши його, Данилка, як довг велить, найгірчими словами за таку його неймовірність у Вашу добрую душу, озиваюся до неї найщирішими: будьте ласкаві, візьмітьця за се добреє, навіки добреє діло, коли Бог благословить Вас його сповнити!

Був у нас пан Ребіндер: похвалив мені Вас, а мене виялав.

Марко Вовчок, хто б він не був, — коли Вам здається, що нова землячка, мовляли, то не помиляється, тільки не помиляйтеся у тім, що вона хоче звісности; ні, не хоче, і не признається нікому: пан Куліш негарзд зробив, що не додержав прозьби її не виявляти її ймення, — тішитця, що жіноче серце друге вирозуміло діло і попускає з своїх рук ходу щирій книжечці. Я кажу про тих, которих Ви лучче за нас знаєте.

Цікавий би почути од Вас добру раду на ділі, та не знаю, як. Думка випасти хоч на час з Немирова, коли не можна буде навсігди, більш того, що й на час не вискочу. А всяк же, не хотів би Вас рунтати писанням, коли воно не дійти моїх рук може. Лучче заждіть якого місяця, тоді я до Вас звідкіль таки озвуся, коли живий буду.

Ваш щиро прихильний земляк

А. Маркович

Року БХ [Божого(Різдва) Христова] 1858

26 Чер[в]цю.

М. Немирів

Пише мені Каменецький — Данило Семенович Каменецький, український літератор, етнограф і видавець.

Був у нас пан Ребіндер — Микола Романович Ребіндер, чиновник, на той час — попечитель Київського навчального округу.

Марко Вовчок, хто б він не був — наприкінці 1857 р. за ініціативою П. Куліша було надруковано перший том оповідань («Народні оповідання») М. О. Маркович з селянського побуту під псевдонімом Марко Вовчок.

...не хотів би Вас *рунтати писанням* — хвилювати (Словник Б. Грінченка. Т. 4: Р — Я. С. 88.).

Друкується вперше.

ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 80б. 2 арк.

Оце, Вельможний і вельми шановний Пане Добродію, за Вашу любов до мене, третій лист черкаю, не дожидаючись одозву Вашого любого й пожаданого.

Оце Ви з своїм Павлусем (нехай його Милосердний создатель зростить Вам і людям на радість), а мій Богдась поїхав з матір'ю на добрий місяць, а може й більше, до роду її в Орел. Ех, що то тяжко без єдинака та без подружжя стовбуровати самому, — бодай Ви не знали, пане мій милий, такої пришти ніколи. Писав я Вам, що мати приїхала, то може порадить нас на оздоровлення моєї Марусі. Ні, не дав Бог. Побралась вона ще до тітки, в которій зросла і викохалась, там і лікарі є // добрі, може Господь милостивий ще її одздоровить.

Тим часом мені ніяково, що Ви мені не одписуєте. Коли яке слово незвичайне в лист мій забігло, то пробачте ласкаво, — не з ледачого серця, будьте певні. Микол[а] Арк[адійович], таки спасибі йому, потіша інколи мене вістками, та, як знарощне, про Вас нічого не пише, і в мене боляче місце не (сцілене) загоєне зостається.

Тулова, доброго чоловіка, страх нема вже над нами головою, а наставлен Траутфеттер. Учеников на наші голови посуноло до шестой сотні, є й чумацькі діти, і весело з ними і коло їх побиватця, // та несила, здоров'я не те, що було колись. Якби змолоду пошов на учителя, то б загартовався потроху й на люде, а тепер важко. Ще як хочетця й до народної нашої великої й порожньої ниви що приробити — щоб такі архіштуки, як «Чорна Рада», не стояли наодині великим монументом вмерлого навки, а щоб перехожий застановлявся коло їх та чому з їх вчився. Боже мій, (гаразд, що прийшло до слова), чого там нема в науку нашому колінові! І користь з чванню пороссячою (Бруховецький), і пиха запанілості (Самко-гетьман, а ще більше друга старшина), і навісна розшиблівість розтороча Турова Кирилова, хоть який він молодця, — усю бездну нашого безділья, як на Страшнім суді, написала ота «Чорна Рада»: і великі сили, й розум добрий жвавого нашого люду — честолобцями поламнені, потоптані, і чого там немає! Не моїм розумом, мовляв пан Куліш, збагнути всього. Чую тільки душею, що велика штука, і нехай вже Бог дає, щоб наші діти єї, мовляв, збагнули. А ми — чутно відусіль — і не знаєм єї наймення. Мій товариш привіз єї в Чернігов, дак той первий раз її у вічі побачив. Тяжко писателю без читателів. Нехай тільки Бог його умудряє та тримає на світі — щоб хоть з голоду не вмер, або в такі довги не вбрався, щоб і просвітку не зосталось, — чого я, по правді сказати, болезно боюся за батька Палія.

Бувайте ж здорові й щасливі зі своєю шановною сім'єю.
Ваш А. Маркович

Пришта — притча (Словник Б. Грінченка. Т. 3: О — П. С. С. 454.).

Тулова, доброго чоловіка, страх нема вже над нами головою — Михайло Андрійович Тулов, педагог і письменник, обіймав посаду директора Немирівської гімназії впродовж 4 років (1853–1857), 26 травня 1857 р. був призначений на посаду інспектора казенних училищ Київського навчального округу.

...наставлен Траутфеттер — Гуго Ернестович Траутфеттер обіймав посаду директора Немировської гімназії кілька місяців з 2 червня 1857 р., 31 жовтня директором гімназії було призначено Т. І. Пристюка.

...болезно боюся за батька Палія — можливо, Пантелеймон Куліш, про чю творчість йдеться вище.

Друкується вперше.

ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Од. зб. 22. 2 арк.

Дата надходження статті до редакції: 20.04.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Рецензії та огляди

Reviews and Notes

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.116>

Віталій ЩЕРБАК,

професор кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Vitalii SHCHERBAK

Professor of the Department of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

НОВІ МОЖЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАННЬОМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: «МАЛОРОСІЙСЬКІ СПРАВИ», «МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ», «БАТУРИНСЬКИЙ АРХІВ...» /

упоряд. Тетяни Таїрової-Яковлевої, наук. ред. Віталій Щербак. Київ: Кліо, 2021

Публікація джерел з історії України XVI–XVIII ст. стала доброю традицією останніх десятиліть. Побачила світ низка томів універсалів українських гетьманів, матеріали з політичної, військової та соціальної історії. Проте переважна більшість джерел відклалася в архівосховищах сусідніх держав, насамперед у Польщі та Російській Федерації. Тому для опрацювання матеріалів існують певні труднощі. Для ефективного їх пошуку варто скористатися наявними путівниками, серед яких важливе місце належить описам справ відповідних фондів. Однією з них є книга «Малоросійські справи. Описи фонду № 124 Російського державного архіву давніх актів», що містить описи колекції документів міжнародно-політичного характеру. Перша її публікація за редакцією професора Санкт-Петербурзького державного університету, доктора історичних наук Тетяни Таїрової-Яковлевої невеликим накладом була здійснена московським видавництвом «Древлехранилище» в 2016 р. і сьогодні вже стала бібліографічною рідкістю. Українське видання дасть змогу розширити можливості ознайомлення дослідників із важливим комплексом документів вітчизняної історії.

Колекція була сформована в Московському архіві Колегії іноземних справ із фондів Посольського приказу, Малоросійського приказу та Посольської канцелярії з української тематики за період 1522–1798 рр. Частина їх вже друкувалася у низці збірників документів, проте основний масив матеріалів залишився поза увагою науковців.

Переважна більшість описів документів стосується справ дипломатичного й адміністративного характеру кореспонденції московського царя та чиновників зовнішньополітичних відомств із українськими гетьманами, козацькою старшиною, духовними ієрархами та січовими очільниками. Водночас тут містяться різноманітні царські грамоти, переписка з московськими воєводами як прикордонними, так і тими, що дислокувалися в українських містах, листування з польськими урядовцями. Інформативними видаються накази представникам царської адміністрації, які їхали в Україну, та їхні письмові звіти у формі статейних списків, повідомлення про козацьких послів до Москви. У матеріалах фонду значна частина джерел стосується відносин з Османською імперією, Кримським ханством, Річчю Посполитою, Трансильванією та іншими державами.

Опрацювання фонду Малоросійського приказу дасть змогу ґрунтовніше окреслити українсько-московські стосунки, зокрема й під час Визвольної війни середини XVII ст., коли через союз з Московським царством Військо Запорозьке здобуло політичний статус. Описи матеріалів засвідчують наявність можливостей із дослідження відродження Української держави ранньомодерної доби як спадкоємниці княжої Русі. Переважна більшість документів присвячена функціонуванню Гетьманщини й контактам її урядовців у політичній, економічній і конфесійній сферах з представниками Московського царства та Російської імперії.

Описи справ 124 фонду зроблені в другій половині XVIII ст., коли офіційна назва України в Російській імперії утвердилася як Малоросія. Звідси і їхні формулювання, які подекуди не відповідають реаліям часу, означеного у документах.

У книзі «Малоросійський приказ. Описи фонду № 229 Російського державного архіву давніх актів» описи документів стосуються також матеріалів 124 фонду. Їхній зміст охоплює широкий комплекс питань політики царського уряду до України й відповідної позиції гетьманів і козацької старшини. Зокрема, тут містяться договірні статті Московського царства з Військом Запорозьким, царські грамоти гетьманам та козацькій старшині, накази воеводам перед їх відправкою в Україну.

Велика кількість документів стосується кореспонденції московських чиновників з козацькою старшиною, духовними ієрархами та запорозькими очільниками. Непоодинокими є матеріали щодо забезпечення російських гарнізонів в українських містах, ведення торговельних операцій, описи прийомів гетьманських послів у Москві. Частина джерел стосується відносин Московії та України з Османською імперією, Річчю Посполитою, Швецією та іншими державами. Переважна більшість матеріалів збереглася в перекладах з так званого «білоруського письма», лише в окремих випадках відкриті оригінали українських документів із підписами гетьманів і старшин, печатками Війська Запорозького.

Публікація описів дасть змогу історикам краще ознайомитися із діяльністю Малоросійського приказу як головної комунікативної інституції московсько-українських відносин та зорієнтуватися у великому масиві матеріалу, що яскраво їх ілюструє. Важливою підмогою для дослідників послужить опис науково-довідкового апарату фондів, географічний, іменний та хронологічний покажчики.

Дослідження матеріалів, декларованих в описах, дасть змогу детальніше висвітлити різноманітні аспекти функціонування Української держави ранньомодерної доби, військової, політичної та діяльності її очільників, зокрема й стосунків із Запорозжям.

Різні за змістом описи справ 124 та 229 фондів здійснювалися у хронологічній послідовності в різний час людьми з неоднаковим рівнем кваліфікації, хоча це ніякою мірою не применшує цінності цих документів. У публікації збережені оригінали описів, примітки та виправлення, що послугує додатковим матеріалом для дослідників.

Матеріали третього тому «Батури́нський архів та інші документи з історії українського гетьманства 1690–1709 рр.» являють собою цінне зібрання джерел, де репрезентовано широку палітру внутрішньої та зовнішньої політики Української держави за період правління Івана Мазепи. Вони поділяються на чотири частини. У першій — «Матеріали Батури́нського архіву (1706–1709)» — публікуються збережені до наших днів в архівному фонді Санкт-Петербурзького інституту історії РАН оригінали із архіву гетьмана, а також виписки із листів кореспондентів Івана Мазепи: голови Посольського приказу Федора Головіна, князів Олександра Меншикова, Бориса Голіцина, Михайла Черкаського, воевод Федора Апраксина, Бориса Шереметьєва та ін. Досить об'ємний матеріал про різноманітні події цього періоду містять листи іноземними мовами — латиною, польською, німецькою, грецькою, татарською та білоруською.

Друга частина збірки відведена листам Івана Мазепи Олександрю Меншикову за 1704–1708 рр., які зберігалися у похідній канцелярії князя. В них обговорено питання ходу російсько-шведської війни, переговорів з послами Османської імперії та Речі Посполитої, коронації Станіслава Лещинського, планів Карла XII, пропозиції гетьману від шведів стати очільником «Малоросійського князівства», становища козацького війська, діяльності кримських татар та запорожців. Тут же йдеться про арешт гетьманських неприятелів — старшин генерального судді Василя Кочубея і полтавського полковника Івана Іскри — та плани щодо суду над ними за донос на гетьмана царю Петру I.

У третій частині зібрані листи Івана Мазепи до російських державних діячів і козацької старшини — полковників чернігівському Миколаю Кгрембецькому та полтавському Івану Левенцю за 1704–1708 рр. Документи дібрані з фондів Санкт-Петербурзького інституту історії РАН і відділу рукописів Російської національної бібліотеки.

Універсали Івана Мазепи за 1687–1708 рр. складають четверту частину джерел, оригінали та копії яких зберігаються в Московських та Санкт-Петербурзьких архівах. Вони стосуються найрізноманітніших питань внутрішнього життя Гетьманщини. Насамперед, це надання маєтностей козацьким старшинам, а також Межигірському, Мгарському, Михайлівському Золотоверхому та іншим монастирям, що дає змогу схарактеризувати соціально-економічні відносини того часу і роль Православної церкви в суспільстві.

У додатках публікуються документи, створені різними діячами мазепинської доби: універсал правобережного полковника Семена Палія, лист матері гетьмана Марії Магдалени отцям Видубицького монастиря, маніфест Петра I к «подданным малороссийского народа» щодо «зради» гетьмана Івана Мазепи, указ Олександра Меншикова про вступ російських військ на територію України тощо.

Книга містить ґрунтовну передмову про історію формування комплексу документів, які дістали назву «Батуринського архіву», пояснення археографічних засад видання, термінологічний словник, іменний та географічний покажчики.

Публікація цих трьох томів із серії «Джерела» розширить поле можливостей вітчизняних та зарубіжних дослідників для ознайомлення із об'ємним комплексом документів історії України ранньомодерної доби.

Дата надходження статті до редакції: 17.05.2021 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Наукове видання
Scientific publication

Київські історичні студії
Kyiv Historical Studies

2022, № 1 (14)

Науковий журнал
The scientific journal

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*

Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*

Над виданням працювали *Л.В. Потравка,*
Л.Ю. Столітня, Т.В. Нестерова, Н.І. Погорєлова

Підписано до друку 2022 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 16,74. Наклад 100 пр. Зам. № 2-2022

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порухення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.